

समकालीन विकासका अवधारणाहरू र आर्थिक कूटनीति

(Contemporary Development Paradigms and Economic Diplomacy)

डा. डिमरुबल्लभ पौडेल

(१) परिचय (Introduction)

मात्रा र गुणस्तर दुवैमा हुने थप प्रगति वा चाहेको दिशामा सकारात्मक परिवर्तन हुनु नै विकास हो । यसैगरी कुनै प्रणाली वा प्रणाली भित्रका उप प्रणाली वा तत्वहरूमा हुने सुधार पनि विकास नै हो । विनाश नकारात्मक हुन्छ भने विकासले मानव जीवनमा सकारात्मक प्रभाव पारेको हुन्छ । मानिसको जिज्ञासा, खोज, अनुसन्धान र अनवरत प्रयासका कारण सृष्टिको प्रारम्भिक चरणमा जङ्गली अवस्थामा रहेको मानव जातिले विज्ञान र प्रविधिको संयोजनबाट हालको अवस्थासम्म आइपुगदा विभिन्न विकासका चरणहरू पार गर्दै मानव जीवनलाई सहज बनाउँदै लगिरहेको छ । विकासका लागि प्राकृतिक स्रोतको अत्याधिक दोहन हुने भएकोले यसले प्रकृतिको विनाश भई पृथ्वीको भविष्यको चिन्ता पनि बढाउँदै लगेको छ । भावी पुस्ताको भविष्य सुरक्षित हुने गरी अझ राम्रो पृथ्वी हस्तान्तरण गर्नु आजका पुस्ताको लागि चुनौतीपूर्ण बन्दै गएको सन्दर्भमा विकासका विविध पक्ष र आयामहरूको जानकारी राख्नु पनि अपरिहार्य भएको छ ।

सन् १९५० को दशकमा अर्थशास्त्र विधाको उपविधाको रूपमा विकास अर्थशास्त्रको उदय भयो र यसले विकासशील राष्ट्रहरूले परम्परागत कृषि अर्थशास्त्रबाट कसरी आधुनिक र ज्ञानमा आधारित अर्थतन्त्रमा रूपान्तरित हुने र राष्ट्रको उत्पादन, आय र रोजगारीमा बृद्धि ल्याई जीवनस्तर उकास्ने भन्ने सम्बन्धका विविध पक्षहरूको अध्ययन गर्न थाल्यो ।

(२) विकास एक बहु-आयामिक अवधारणा (Development: A Multidimensional Concept)

विकास ऐटा क्रमिक तर जटिल प्रकृया हो । विकासका विभिन्न प्रणाली उप प्रणाली र अवयवहरू एक आपसमा जेलिएका हुन्छन् । ऐटा पक्षमा आउने परिवर्तनले अर्को पक्षमा पनि सकारात्मक वा नकारात्मक प्रभाव पारेको हुन्छ । ऐटा अवयवमा हुने परिवर्तनले विकासको प्रकृयामा असमान्जस्यता ल्याउने हुनसक्छ । जस्तैः पूर्वाधारको विकास गर्दा वातावरणीय विनाश भइरहेको हुन्छ भने यसले मानिसको जीवनस्तरमा भने सुधार ल्याएको हुन्छ । तसर्थ ऐटा आयामको विकास हुदैमा विकास भएको मान्न सकिँदैन । विकास भन्नाले भौतिक विकासमात्र पनि होइन । आर्थिक विकास र समृद्धि मात्र पनि होइन । यसका धेरै आयामहरू छन् । यी आयामहरूको सँगसँगै विकास हुन सकेमात्र मुलुक विकसित बन्न सक्छ । विकसित हुन कस्ता आयामहरूको विकास हुनुपर्छ र यस्तो बहुआयामिक विकास कसरी गर्न सकिन्छ भन्ने सवाल समकालीन विश्वको अहम् सवाल हो । विकासका माध्यमबाट गरिबी न्यूनिकरण गरी जीवनस्तर उकास्ने मात्र नभई राजनीतिक, सामाजिक, सांस्कृतिक रूपले समुन्नत समाजको निर्माण गर्न सम्भव छ । मानव विकास र वातावरण संरक्षण विनाको विकास आफै धानिन सक्ने गरी दीगो विकास हुन सक्दैन । यसका लागि विकासका बहु आयामिक पक्षहरूमा ध्यान दिनु पर्दछ ।

(३) विकासका आयामहरू (Dimensions of Development)

(क) आर्थिक विकास (Economic Development)

लामो समयसम्म हुने उच्च आर्थिक वृद्धिले आर्थिक विकास ल्याउछ । आर्थिक विकासले नागरिकको जीवनस्तर उकास्छ । गुणस्तरपूर्ण जीवन यापन गर्न सक्ने नागरिक भएको मुलुक समृद्ध मुलुक बन्छ ।

नेपाली सन्दर्भः विगत दशकको औसत आर्थिक वृद्धिदर करिब ४ प्रतिशतको हाराहारीमा मात्र भएको नेपालमा न्यून आर्थिक वृद्धिका कारण आर्थिक विकासको गति धिमा भएको छ । दोहोरो अंकको आर्थिक वृद्धिदर हासिल गर्ने सपनालाई विपनामा परिणत गर्न सकिएको छैन । नेपालको आर्थिक वृद्धिदर सन् २०१५ मा २.७ प्रतिशतमात्र थियो भने अघोषित नाकाबन्दीबाट प्रभावित भई सन् २०१६ मा करिब ०.५ प्रतिशतमात्र रहको अनुमान गरिएको छ ।

अफगानिस्तान र मालदिभसपछि दक्षिण एसियाली राष्ट्रहरूमा नेपालको आर्थिक वृद्धिदर २०१५ मा तेसो न्युन छ भने २०१६ मा सबैभन्दा न्युन रहने अनुमान छ । भारत र चीन जस्ता ठूला र तीव्ररूपमा आर्थिक वृद्धि भइरहेका मुलुकको बीचमा रहेको रणनीतिक बिन्दुमा अवस्थित भएको नेपालले छिमेकी अर्थतन्त्रको विस्तारबाट फाइदा उठाउन सकेको छैन ।

(ख) सामाजिक विकास (Social Development):

विकासको क्रममा समाज परिस्कृत हुदै जान्छ । समाजले सामाजिक सुव्यबस्था र न्याय प्रदान गर्न सक्ने हुनु पर्छ । सामाजिक विकासका लागि शिक्षाको ठूलो महत्व छ । आर्थिक विकासमात्र पर्याप्त नहुने भएकोले सामाजिक अवस्थाले कुनै पनि मुलुकको विकासको अवस्था के रहेछ भनी हेर्ने ऐनाको काम गर्दछ ।

उमेर, लिङ्ग, परिवार, समुदाय, जाति, वर्ग, धर्म, शिक्षा, आदि जस्तै एक निश्चित संरचना भित्र एक समग्र प्रक्रियामा आउने परिवर्तनले सामाजिक विकास ल्याउँछ । उदाहरणका लागि आदिम समाज संरचना र आधुनिक समाज पूर्णतया भिन्न छन् ।

नेपाली सन्दर्भ: नेपाली समाज बहुजातीय, बहुभाषिक, बहुधार्मिक र बहुसांस्कृतिक छ । परापुर्वक कालदेखि सहिष्णुतापूर्वक बसेका जातीबीच विभिन्न कारणहरूले फाटो ल्याउन खोजिएको देखिए पनि समाजको बनावटलाई दृष्टिगत गर्दा नेपाली समाजको विकासको लागि जातीगत सहिष्णुताभन्दा अर्को विकल्प छैन । तर समाजमा एक जातीले अर्को जातीलाई पूर्ण सम्मान गरी सहअस्तित्व कायम गर्ने वातावरण बनाउनु अत्यावश्यक छ । नेपालको सामाजिक विकासको गति निकै धिमा छ । छुवाछ्हूत विरुद्धका ऐनहरू कार्यान्वयन भएको दसकाँ भए पनि समाजमा छुवाछ्हूत झडै कायम छ । सामाजिक सुधारको गति बढाउनुपर्ने आवश्यकता देखिएको छ ।

(ग) राजनीतिक विकास (Political Development)

राजनीतिक प्रणाली, राजनीतिक संस्कार, प्रजातन्त्र र मानव अधिकारको अवस्था राजनीतिक विकासका सूचक हुन् । नागरिकहरूको इच्छालाई प्रतिविम्बित गर्ने गरी हुने राजनीतिक परिवर्तन र यस्ता परिवर्तनहरूलाई संस्थागत गरिने प्रकृयाले राजनीतिक विकास हुन्छ । असल राजनीतिक संस्कार निर्माण गर्न धेरै समय लाग्न सक्दछ ।

नेपाली सन्दर्भ: नेपालको राजनीतिले नेपाल एकीकरण पूर्वको अवस्थाबाट हालसम्म आइपुगदा निकै बाज्ञो टिङ्गो बाटो अपनाएको छ । सैद्धान्तिक रूपमा लोकतान्त्रिक गणतन्त्र सम्म आइपुगदा नेपालको राजनीतिमा निकै ठूलो परिवर्तन भएका देखिन्छन् । २३८ वर्षसम्म राज्य गरेको राजतन्त्रको अन्त्य हुनु निकै ठूलो परिवर्तन हो । नयाँ संविधानले यसलाई संस्थागत गर्ने प्रयास पनि गरेको छ । तर नयाँ संविधानको कार्यान्वयन, संघ, प्रदेश र स्थानीय तहको संरचना निर्माण र चुनाव गर्ने कार्य चुनौपूर्ण देखिएका छन् । नेपालको राजनीतिक परिदृश्य जसरी छिटो परिवर्तन भएको छ यस्तै गतिमा राजनीतिक संस्कारको विकास हुन सकेको छैन ।

(घ) सांस्कृतिक विकास (Cultural Development)

सांस्कृतिक रूपमा सुसंस्कृत समाज विकासको घोतक हो । समाजमा विभिन्न जात जाती र वर्गका मनिसको संस्कृतिको पहिचान भएको राष्ट्रमा सांस्कृतिक विकास भएको मानिन्छ । एकल संस्कृति

भएका जापान जस्ता मुलुकलाई सांस्कृतिक तथा समग्र विकास गर्न सहज भएको देखिन्छ भने बहु संस्कृति भएका मुलुकहरूमा धेरै समस्याहरू पनि देखिएका छन् । सांस्कृतिक विविधता विकासमा बाधक नहुनु पर्नेमा यस्तो हुन सकिरहेको छैन ।

नेपाली सन्दर्भः विगतमा बहु संस्कृतिमा एकता भएको मुलुकमा हाल आएर केही समस्याहरू पनि देखिन थालेका छन् । सिमान्तकृत सांस्कृतिक समुदायहरूलाई विगतमा दवाएर राखिएकोमा हाल ती समुदायले पहिचान खोजेका मात्र हुन् भन्ने विद्वानहरूको विश्लेषण छ । तथापि विविध संस्कृतिहरू पारस्परिक सम्मान र सहिष्णुता कायम गर्दै राष्ट्रिय एकतको शुत्रमा आवद्ध हुनुको विकल्प छैन ।

(ड) संस्थागत विकास (Institutional Development)

कुनै पनि मुलुकमा नियम, कानुन र संस्थाहरू बलिया भए मुलुकले प्रणालीगत रूपमा कार्य गर्दछ । राजनीतिक र आर्थिक संस्थाहरू राम्रो भएको मुलुक विकसित भएको देखिएको छ । एसिमोरलु र रविन्सनले Why Nations Fail भन्ने पुस्तकमा राजनीतिक र आर्थिक संस्थाहरू समावेशी र प्रजातान्त्रिक भएका मुलुकहरू विकसित भएको र यस्ता संस्थाहरूले व्यक्तिगत फाइदाका लागि स्रोतहरूको दोहन गर्ने भएमा राष्ट्र असफल र अविकसित हुने निचोड निकालेका छन् । तसर्थ देश विकासका लागि राम्रा संस्थाहरूको स्थापना र विकास हुनु अत्यावश्यक छ ।

नेपाली सन्दर्भः नेपालका राजनीतिक तथा आर्थिक संस्थाहरू दोहनकारी देखिएका छन् । भ्रष्टचारका कारण गरिब जनतासम्म पुग्नुपर्ने विकासका कार्यक्रमहरू अधिकांशतः असफल देखिएका छन् । कतिपय नियम, कानूनहरू राम्रा भए पनि कार्यान्वय पक्ष कमजोर भएको र राम्रा संस्था तथा नियम, कानूनहरूको निर्माणद्वारा प्रणाली बनाउने गरी संस्थागत विकासको आवश्यता देखिएको छ ।

(च) वातावरणीय विकास (Environmental Development)

वातावरणलाई विगारेर गरिने विकास दिगो हुन सक्दैन र यसले भविष्यमा ठूलो विनास ल्याउने निश्चित छ । अतः वातावरण संरक्षण गरेर मात्र विकास गर्न सकिन्छ । समग्र विकासका लागि वातावरणीय विकास अत्यावश्यक छ । भविष्यका पुस्ताहरूलाई बस्न योग्य पृथ्वी हस्तान्तरण गर्न अहिलेको पुस्ताले वातावरणको संरक्षण र धान्न सकिने गरी उपयोग गर्नु आवश्यक छ ।

नेपाली सन्दर्भः नेपालको विकास कार्यमा वातावरणीय आयामलाई महत्व दिने गरिएको छ । यसका लागि वातावरणीय प्रभाव मूल्याङ्कन गरेर मात्र विकास आयोजना स्वीकृत गर्ने प्रचलन छ । तर समग्र मानव जातीका क्रियाकलापहरूले पृथ्वीको तापक्रम बढ्ने र यसका कारण हाम्रा हिमालहरू पगलने, बाढी पहिरो र डुवानका कारण गरिवहरूका वासस्थान उजाड हुने अवस्था

देखिएको छ । चुरे क्षेत्रको विनासले तराइको मरुभूमिकरण निम्त्याइरहेको छ । यसका लागि हामीले बेलैमा सजग हुनुपर्ने वेला आएको छ ।

(४) समकालीन विकासका अवधारणाहरू (Contemporary Development Paradigms)

समय र सन्दर्भ अनुसार विकासका अवधारणाहरू निरन्तर परिवर्तन भइरहेका छन् । समय समयमा विकासका सन्दर्भमा नयाँ विषयवस्तु (Theme) उदाउने गरेको छ । विकासको विषयवस्तुमा भएको अवधारणगत परिवर्तन (Paradigm Shift) निम्नानुसार छ ।

- (क) सन् १९५० को दशकमा सामुदायिक विकास (community development) को अवधारणा प्रचलनमा रहेको थियो ।
- (ख) सन् १९६० को दशकमा आइपुरदा कृषिमा आधुनिकीकरण (Modernization of Agriculture) को अवधारणा आयो । यस अवधिमा उदाएका विषयवस्तुहरू हुन् – कृषि प्रविधि हस्तान्तरण (Agriculture Technology Transfer), कृषिमा यान्त्रिकीकरण (Mechanization in Agriculture) र द्वैध अर्थ व्यवस्था (Dual Economy) आदि ।
- (ग) सन् १९७० को दशकमा आइपुरदा कृषिमा आधुनिकीकरण (Modernization of Agriculture) लाई निरन्तरता दिँदै एकीकृत ग्रामीण विकास (Integrated Rural Development) र सरकार नियन्त्रित विकास (Government Driven Development) को अवधारणाले प्रश्रय पायो ।
- (घ) सन् १९८० को दसकमा आइपुरदा कृषिमा हरित क्रान्तिको अवधारणा उदायो । यस अवधिमा उदाएका विषयवस्तुहरू हुन् – कृषिको रूपान्तरण (Transformation of Agriculture), कृषिको विस्तार (Agricultural Extension) आदि । यसै अवधिमा आर्थिक उदारीकरण (Economic Liberalization) को अवधारणको उदय भयो ।
- (ङ) सन् १९९० को दसकमा प्रकृया (Process), सहभागितामूलक विकास (Participatory Development) र लैंगिक सशक्तिकरण (Gender Empowerment) मा जोड दिन थालियो । यसै अवधिमा दिगो विकास (Sustainable Development) को अवधारणको उदय भयो ।
- (च) सन् २००० को दशकमा गरिबी निवारण (Poverty Alleviation), विश्वव्यापीकरण (Globalization) र सहस्राब्दी विकास लक्ष्य (Millennium Development Goals-MDGs) को उदय भयो ।
- (छ) सन् २०१६ को शुरुदेखि दिगो विकासका लक्ष्य (Sustainable Development Goals-SDGs) को उदय भएको छ ।

यसरी समकालीन विकासका अवधारणाहरूमा निरन्तर परिवर्तन भइरहेको छ । विकासका यस्ता अवधारणामा परिवर्तन आउनुको कारण समय र सन्दर्भले ल्याएका परिवर्तन बाहेक विभिन्न मुलुकहरू, अन्तरराष्ट्रिय सङ्घ, संस्था तथा विशेषतः संयुक्त राष्ट्र सङ्घको महत्वपूर्ण भूमिका रहेको छ

। जे भए पनि यी अवधारणाहरूले विकासशील मुलुकहरूमा उच्च आर्थिक वृद्धिद्वारा आय बढाई जीवनस्तरमा सुधार ल्याउने र गरिबी न्यूनीकरण गर्ने लक्ष्य राखेका छन् । यसरी समय समयमा देखा परेका प्रमुख अवधारणाहरू हुन्- मानव विकास (Human Development), दिगो विकास (Sustainable Development), सार्वजनिक निजी साझेदारी (Public Private Partnership), आर्थिक उदारीकरण (Economic Liberalization), विश्वव्यापीकरण (Globalization), बौद्धिक पूँजी (Intellectual Capitals), गरिबी न्यूनीकरण (Poverty Reduction), असमानता (Inequality), द्वन्द्व (Conflicts), हरित अर्थतन्त्र (Green Economy), लैंगिक विकास (Gender Development), समावेशी विकास (Inclusive Development) आदि । यी मध्ये केही महत्वपूर्ण अवधारणाहरूको बारेमा तल विस्तृतमा उल्लेख गरिएको छ ।

(क) मानव विकास (Human Development)

देशको विकास हुन त्यस मुलुकका नागरिकहरूको मानव विकास हुनु जरुरी छ । विकास प्रकृयाको अग्रगतिका लागि देशका जनताहरू स्वस्थ, शिक्षित र सम्पन्न हुनु पर्दछ । मानिसले आफ्नो क्षमताका आधारमा छनौट गर्ने स्वतन्त्रता र आधारभूत मानव अधिकारको र्यारेन्टी हुनुपर्छ । मानवले सही अर्थमा मानव जस्तो भएर बाच्न पाउनुपर्छ ।

नेपाल र केही मुलुकहरूको मानव विकासको तुलनात्मक अवस्था

क्र.सं.	राष्ट्र	मानव विकास सूचकाङ्क/श्रेणी		
		सन् २०१३	सन् २०१४	सन् २०१५
१	नेपाल	०.४६३/१५७	०.५४०/१४५	०.५४८/१४५
२	भारत	०.५५४/१३६	०.५४६/१३५	०.६०९/१३०
३	बंगलादेश	०.५१५/१४६	०.५५८/१४२	०.५७०/१४२
४	श्रीलङ्का	०.७१५/९२	०.७५०/७३	०.७५७/७३
५	पाकिस्तान	०.५१५/१४६	०.५३७/१४६	०.५३८/१४७
६	अफगानिस्तान	०.३७४/१७५	०.४६८/१६९	०.४६५/१७१
७	मालदिभ्स	०.६८८/१०४	०.६९८/१०३	०.७०६/१०४
८	भुटान	०.६८८/१०४	०.६९८/१०३	०.७०६/१०४
९	चीन	०.६९९/१०१	०.७१९/९९	०.७२७/९०
१०	सबैभन्दा उच्च (नर्वे)	०.९५५/१	०.९४४/१	०.९४४/१
११	सबैभन्दा न्यून (नाइजीर)	०.३०४/१८६	०.३३७/१८७	०.३४८/१८८

स्रोत: मानव विकास प्रतिवेदन (सन् २०१३, २०१४ र २०१५) ।

विभिन्न मुलुक र अन्तर्राष्ट्रीय संस्थाहरूले मानव विकासमा जोड दिएका छन् । संयुक्त राष्ट्र संघीय विकास कार्यक्रम (United Nations Development Program-UNDP) ले मानव विकासलाई जोड दिँदै सन् १९९० देखि लगातार मानव विकास प्रतिवेदन प्रकाशित गर्दै आएको छ । यी प्रतिवेदनहरूले अझ राम्रो मानव विकासका लागि जीवन सामर्थ्यमा लगानी (Investing in Life Capabilities for Better Human Development) भन्ने अवधारणालाई मूर्तरूप दिने पक्षमा वकालत गरेका छन् । गरिबी, असमानता, लैङ्गिक सशक्तिकरण, विविधतामा विकास जस्ता विभिन्न विषय समेट्दै विश्वका विभिन्न मुलुकहरूले मानव विकासको क्षेत्रमा गरेका प्रगतिलाई तीन वटा महत्वपूर्ण आयामबाट मानव विकास सूचकाङ्कको रूपमा मापन गर्ने गरिएको छ । मानव विकासका तीन आयाम - शिक्षा, स्वास्थ्य र आयलाई समेटेर विभिन्न देशहरूको मानव विकासको सूचकाङ्क र श्रेणी निर्धारण गरिएको छ ।

माथिको तालिकाले नेपाल, भारत, बङ्गलादेश, श्रीलङ्का, पाकिस्तान, अफगानिस्तान, मालिडभस, भुटान, चीन, नर्वे र नाइजरको मानव विकासको सन् २०१३, २०१४ र २०१५ को तुलनात्मक अवस्था देखाएको छ । यी तीन वटै वर्षहरूमा नर्वेमा सबैभन्दा उच्च सूचकाङ्क रहेको र नर्वे पहिलो श्रेणीमा परेको छ भने नाइजर तीन वटै वर्षहरूमा सबैभन्दा न्यून मानव विकास भएको मुलुक बनेको छ ।

नेपाली सन्दर्भः नेपाल सन् २०१३ मा ०.४६३ सूचकाङ्कका साथ १५७ श्रेणीमा रहेकोमा सन् २०१४ मा मानव विकासमा सुधार भई ०.५४० सूचकाङ्कका साथ १४५ श्रेणीमा परेको छ । सन् २०१५ मा सूचकाङ्कमा केही सुधार भएको भए पनि १४५ श्रेणीमा नै रहेको छ । तीन वटै वर्षहरूमा नेपाल न्यून मानव विकास भएका देशहरूको सूचीमा परेको छ ।

यसैगरी संयुक्त राष्ट्र सङ्घीय विकास कार्यक्रमले नेपाल मानव विकास प्रतिवेदन पनि प्रकाशित गर्ने गरेको छ । नेपाल मानव विकास प्रतिवेदन २०१४ का अनुसार काठमाण्डौमा मानव विकास सूचकाङ्कको अवस्था सबैभन्दा उच्च (०.६६६) छ भने बाजुरा जिल्लामा सूचकाङ्क सबैभन्दा न्यून (०.४२५) छ । काठमाण्डौ पछि मानव विकास उच्च हुने जिल्लाहरूमा ललितपुर, कास्की, भक्तपुर र मोरङ्ग छन् भने मानव विकास न्यून हुने जिल्लाहरूमा बाजुरा पछि बझाङ्ग, कालिकोट, हुम्ला र आछाम छन् ।

(ख) दिगो विकास (Sustainable Development)

विकास भनेको दिगो अर्थात् धेरै कालसम्म खप्ने हुनुपर्छ । भविष्यका पिंढीका आवश्यकताहरूसँग सम्झौता नगरीकन वर्तमान पिंढीका आवश्यकताहरू परिपूर्ति गर्नु नै दिगो विकास हो । दिगो विकासले वर्तमानको पुस्ताको आधारभूत आवश्यकताको परिपूर्ति गर्न विद्यमान स्रोतको उचित प्रयोगमा जोड दिन्छ । भावी पुस्तालाई कम्तीमा अहिलेको जस्तै वा अझ राम्रो पृथ्वी हस्तान्तरण

गर्ने ध्येय दिगो विकासले लिएको हुन्छ । जीव र वनस्पतिका प्रजाति लोप भई वातावरणीय विनाश भएमा पृथ्वीको सन्तुलन बिग्रिन्छ । यसले मानव लगायत समस्त चराचर जगतको अस्तित्व सङ्कटमा पार्दछ । पृथ्वीको अस्तित्व सङ्कटमा पारेर गरिने विकास क्षणिक र अल्पकालीन हुन्छ । तसर्थ दिगो विकासको आवश्यकता परेको हो ।

दिगो विकासको अवधारणा सन् १९८३ मा संयुक्त राष्ट्र सङ्कटद्वारा गठित वातावरण र विकास सम्बन्धी ब्रुन्टल्याण्ड आयोग (Brundtland Commission) ले ल्याएको हो । यस आयोगको अध्यक्ष Norway की प्रधानमन्त्री Dr. Gro Harlem Brundtland थिइन् । यस आयोगले सन् १९८७ मा हाम्रो साझा भविष्य (Our Common Future) भन्ने प्रतिवेदन पेश गरेको थियो । यस प्रतिवेदनले प्राकृतिक स्रोत, साधन, वातावरण, जनसंख्या र विकास गतिविधिहरू बीचको उचित एवं सन्तुलित तालमेल गरेर मात्र विकास कार्य अगाडि बढाउनुपर्ने कुरामा जोड दिएको थियो । पृथ्वीको स्रोतको एउटा सीमा सम्ममात्र उपयोग गर्दा यसको धारण क्षमता नघट्ने र प्राकृतिक स्रोत पुनः स्वतः परिपूर्ति हुने (Replenishment) भएकोले समग्र प्राकृतिक स्रोतको भण्डारमा कुनै असर पढैन । यसरी स्रोतको उपयोग गर्दा वर्तमान पिंडीलाई वातावरण नबिग्रने गरी आफ्नो जीवनस्तर उकास्न सहयोग गरी विकास कार्य गर्न सकिन्छ । भविष्यका पुस्ताको हितलाई ध्यानमा राखी यसरी गरिने विकास नै लाई नै दिगो विकास भनिन्छ ।

सन् २०१५ सम्मका लागि संयुक्त राष्ट्र सङ्क्ले घोषणा गरेको सहस्राब्दी विकास लक्ष्यको अवधि सकिई राष्ट्र सङ्कै आहानमा १५ वर्षे दिगो विकास लक्ष्यहरू (Sustainable Development Goals-SDGs) तय गरिएको छ । सन् २०१६ को जनवरीदेखि दिगो विकासका लक्ष्यहरू कार्यान्वयनमा आएका छन् । १७ प्रमुख लक्ष्य र १५९ वटा उद्देश्य रहेको दिगो विकासका लक्ष्य प्राप्तिका लागि विश्वका सबै मुलुकहरूले प्रयास सुरु गरेका छन् र सन् २०३० सम्ममा यी लक्ष्य प्राप्त गर्ने गरी सबैको साझेदारी र समन्वयको आवश्यकता महसुस गरिएको छ । संयुक्त राष्ट्र सङ्गीय घोषणापत्र, अन्तर्राष्ट्रिय प्रतिबद्धता र कार्ययोजना तथा हाल कार्यान्वयन पूरा भएको सहस्राब्दी विकास लक्ष्यहरू (Millennium Development Goals-MDGs) मा हासिल गरेको अनुभवका आधारमा सदस्य मुलुकलाई समृद्ध बनाउने लक्ष्य लिई राष्ट्रसंघले दिगो विकासका लक्ष्यहरू कार्यान्वयनमा ल्याएको छ । दिगो विकासका लक्ष्यहरूलाई Bottom up Approach का रूपमा पनि लिइएको छ । दिगो विकासका लक्ष्यहरू सम्बन्धी अन्तिम प्रतिवेदन सहभागितामूलक ढंगले तयार पारेर सदस्य राष्ट्रहरूमा कार्यान्वयन गरिएको छ ।

आलोचकहरूले MDGs लाई पूरा गर्न सम्भव हुने खालको तर SDGs लाई मिथकको अनौठो पात्र जस्तो काल्पनिक र पूरा हुन नसक्ने खालको (Bumble Bee Vs Chimera) भनी आलोचना गरेका छन् । सबै क्षेत्रहरूलाई समेटी धेरै, विकेन्द्रित र छरपस्ट लक्ष्य र उद्देश्यहरू निर्धारण गरिएका

कारण SDGs को सफल कार्यान्वयन गरी तोकिएका लक्ष्य प्राप्त गर्नु वास्तवमै चुनौती पूर्ण रहेको छ ।

नेपाली सन्दर्भः हालसालै राष्ट्रिय योजना आयोगले सन् २०१६ देखि सन् २०३० सम्मका लागि दिगो विकास लक्ष्यहरू सार्वजनिक गरेको छ । यसमा मूलभूतरूपमा १७ वटा लक्ष्यहरू तय गरिएको छ । अन्य देशले अपनाएको मोडेल हुबहुरूपमा कार्यान्वयन गर्न खोजदा सहस्राब्दी विकास लक्ष्यहरू पूर्णरूपमा सफल हुन नसकेको कुरालाई मध्यनजर गर्दै दिगो विकासका लक्ष्य मौलिक एंवं मुलुक सान्दर्भिक बनाउनेतर्फ जोड दिइएको छ ।

राष्ट्र सङ्गले तय गरेका १७ वटा लक्ष्य र १५९ वटा उद्देश्यमध्येबाट नेपालको आवश्यकताअनुसार विषय छनोट र कार्यान्वयन गर्ने गरी लक्ष्यगत सूचक तय पारिएको छ । नेपालले निर्धारण गरेका दिगो विकासका लक्ष्यहरूमा सबै ठाउँबाट सबैरूपका गरिबी, भोकमरी अन्त्य गर्ने, दिगो कृषिको प्रवर्द्धन गर्ने, स्वस्थ जीवन सुनिश्चित गर्ने, सबैका लागि समावेसी तथा गुणस्तरीय शिक्षा सुनिश्चित गर्ने, आजीवन सिकाइका अवसरहरूलाई प्रवर्द्धन गर्ने लगायतका विषयहरूलाई प्राथमिकताका साथ दिगो विकासका लक्ष्यमा पारिएको छ ।

दिगो विकास लक्ष्यहरूको प्रभावकारी कार्यान्वयन भए नेपाललाई सन् २०२२ सम्म अति कम विकसित राष्ट्रबाट विकासशीलमा स्तरोन्नति (Graduation from Least Developed Country) हुने अवसर मिल्नेछ भने विकासका सूचकमा पनि उल्लेख्य सुधार हुने अपेक्षा गरिएको छ । नेपालको लक्ष्य अनुसार भएमा सन् २०३० सम्ममा हाल कायम रहेको २३ प्रतिशतको गरिबीलाई ६ प्रतिशतमा झारिने, पूर्ण साक्षरता कायम गरिने, संसद् र निजामती सेवाको निर्णायिक तहमा महिलाको उपस्थिति ४० प्रतिशत कायम गरिने, ९९ प्रतिशत घरधुरीमा विद्युत् सेवा पुर्याइने, ७ प्रतिशतको आर्थिक वृद्धिदर हासिल गरिने र प्रत्येक वर्ग किलोमिटर क्षेत्रमा ५ किलोमिटर सडक विस्तार गरिनेछ भने सुशासन सूचक हालको -०.८३ बाट २.५ सम्म पुग्ने अपेक्षा गरिएको छ ।

(ग) सार्वजनिक निजी साझेदारी (Public Private Partnership-PPP)

सरकारी निकाय र निजी क्षेत्रबीचको सहकार्यलाई सार्वजनिक निजी साझेदारी भनिन्छ । सन् १९८० को दशकतिर सार्वजनिक निजी साझेदारीको अवधारणाको सुरुवात भएको हो । त्यसपछि सन् १९९० तिरबाट यसको माध्यमबाट भारत, जर्मनी, फ्रान्स, कोरिया, बेलायत जस्ता राष्ट्रहरूले पूर्वाधार विकास गर्न यो मोडेलको भरपूर उपयोग गरेका छन् । राजनीतिक शक्तिका साथ सार्वजनिक विश्वास, ऐन कानून प्रदत्त अधिकार र ठूलो जोखिम बोक्ने क्षमता भएको सार्वजनिक क्षेत्र र सिर्जनात्मक विचार, सिप, पुँजी, प्रभावकारी व्यवस्थापन र प्रविधिजस्ता सबल पक्ष बोकेको निजी क्षेत्र बीचको सहकार्यले विकास कार्यहरूमा बढी प्रभावकारिता ल्याउन सकिने

विश्वास यस मोडेलले लिएको छ । सार्वजनिक निजी साझेदारी विभिन्न प्रकारले गर्न सकिन्छ, जस्तै सेवा करार (Service Contract), व्यवस्थापन करार (Management Contract), निर्माण र हस्तान्तरण (Build and Transfer), लिज (Lease), निर्माण सञ्चालन र हस्तान्तरण (Build Operate and Transfer-BOT) तथा निर्माण स्वामित्व सञ्चालन र हस्तान्तरण (Build, Own, Operate and Transfer-BOOT) आदि ।

स्थानीय तहको विकास निर्माण कार्यमा सार्वजनिक निजी साझेदारीमा निजी पक्षको लगानी र लाभांशमा स्थानीयवासी र सहकारीजस्ता संस्थालाई संलग्न गर्दा स्थानीयले पनि अपनत्व महसुस गरी उद्देश्य प्राप्तिमा सहज हुने गर्दछ । यसैलाई आधार मानी सार्वजनिक-निजी साझेदारीमा निजी क्षेत्रभित्र व्यापारी, उद्योग व्यवसायी मात्रैमा सीमित नभई स्थानीय, सामुदायिक संस्था, सहकारी जस्ता निकायसमेत संलग्न गराई सहकार्य अघि बढाउन सकिन्छ ।

नेपाली सन्दर्भः सार्वजनिक निजी साझेदारीलाई नेपालले धेरै पहिलेदेखि नै अवलम्बन गर्दै आएको मानिन्छ । नेपालमा विद्युत् ऊर्जाको उत्पादन गर्न निर्माण, स्वामित्व लिने, सञ्चालन गर्ने र हस्तान्तरण गर्ने (Build, Own, Operate and Transfer-BOOT) प्रकारको सार्वजनिक निजी साझेदारी अन्तर्गत विद्युत् ऊर्जा उत्पादन भएको एक रास्तो उदाहरण छ । यसैगरी विगतमा राजकुलो निर्माण, राजमार्ग निर्माण र मर्मत सम्भारमा सार्वजनिक पक्ष र जनताको सहभागिताका साथ सहकार्य गरेका उदाहरण छन् । नेपालमा सार्वजनिक निजी साझेदारीलाई अघि बढाउन केही नीतिगत र कानुनी आधार पनि तयार भएको छ । सार्वजनिक निजी साझेदारी नीति २०७२ तयार भई लागू भएको छ । यसैगरी राष्ट्रिय योजना आयोगले सार्वजनिक निजी साझेदारी श्वेतपत्र तयार पारी प्रकाशनमा ल्याएको छ । त्यस्तै पूर्वाधार संरचनाको निर्माण तथा सञ्चालनमा निजी लगानी सम्बन्धी ऐन, २०६३ र नियमावली, २०६४ पनि कार्यान्वयनमा छन् ।

(घ) आर्थिक उदारीकरण (Economic Liberalization)

अर्थतन्त्रमा निजी क्षेत्रले माग र आपूर्तिको माध्यमबाट मूल्य निर्धारण गर्ने र उत्पादन तथा वितरणका प्रकृयामा बजार संयन्त्रको महत्वपूर्ण भूमिका रहने प्रकारको प्रतिस्पर्धी आर्थिक नीति नै आर्थिक उदारीकरण हो । अर्थव्यवस्थाको सञ्चालन, व्यवस्थापन र नियन्त्रणमा राज्यको भूमिका घटेर निजी क्षेत्रका उद्योग, व्यवसायकाको भूमिका बढ्छ । उदार अर्थतन्त्रमा सरकारले नियमनकारी भूमिकाबाट सहजकर्ताको भूमिकामात्र निर्वाह गर्दछ । यस अवधारणाअन्तर्गत अर्थव्यवस्थामा निजी क्षेत्रको प्रतिस्पर्धी व्यवहारले आर्थिक प्रणालीको कार्यकुशलतामा वृद्धि हुन्छ । बजार संयन्त्रको भूमिका बलियो हुन्छ । बजार संयन्त्र असफल भएमा यसलाई सच्याएर सही बाटोमा ल्याउन मात्र सरकारको भूमिका हुन्छ ।

नेपाली सन्दर्भः नेपालले पहिलो जनआन्दोलन पछि आर्थिक उदारीकरणको नीति अङ्गालेको छ । यसभन्दा अघि नेपालले विश्व बैंक र अन्तर्राष्ट्रिय मुद्रा कोषबाट Structural Adjustment Facility, Poverty Reduction and Growth Facilitation जस्ता आर्थिक सुधारका शर्त सहितको ऋण उपयोग गरेर आर्थिक उदारीकरणको आधारशिला बनाउने काम गरेको थियो । आर्थिक उदारीकरणका लागि कर नीतिमा सुधार, व्यापार र लगानी नीतिमा सुधार, वित्तीय क्षेत्र सुधार तथा सार्वजनिक संस्थानहरूको निजीकरण गर्दै पहिलो चरणको सुधार कार्यक्रम सम्पन्न गरेको नेपालले हाल दोस्रो चरणको सुधार गरिरहेको छ ।

पहिलो चरणको सुधारका क्रममा धेरै ऐन/नियमहरूमा पनि सुधार गरियो । यस चरणको सुधारले नेपालमा शिक्षा, स्वास्थ्य र सूचनाको क्षेत्रमा ठूलो परिमाणात्मक विकास भयो । तर तिनमा अझ पनि गुणात्मक सुधारको आवश्यकता छ । सन् १९९० को प्रजातन्त्र पुनर्स्थापनापछि सरकारले आर्थिक उदारीकरणको नीति अबलम्बन गर्दै निजी क्षेत्रको लगानी खुला गरेको थियो र क्रमशः आर्थिक उदारीकरणलाई सहयोग गर्ने गरी लगानीमैत्री नीतिहरू बनाएर निजीक्षेत्रलाई लगानीका लागि प्रोत्साहित गरिएको थियो । तर निजी क्षेत्रले बन्द, हडताल तथा श्रमिक समस्याका कारण नीति निर्माताहरूले सोचे अनुरूपको प्रगति गर्न सकेन । बजार अर्थतन्त्रमा निजी क्षेत्रले कुनै अवरोधबिना व्यवसाय सञ्चालन गर्न सकून् भनेको अभिप्राय राखिएको भए पनि नेपालमा यसलाई स्वच्छन्दताको रूपमा लिइएकोले एकाधिकार, सिन्डीकेट जस्ता समस्या पहिलेको भन्दा अझ बढेर गए । कालान्तरमा मुलुकको आर्थिक वृद्धिदर सोचे अनुरूप वृद्धि हुन सकेन र धनी झन् धनी र गरिब अझ गरिब भई आर्थिक असमानताको खाडल फराकिलो हुने अवस्थाको सृजना भयो ।

आर्थिक उदारीकरणके क्रममा नेपालले ल्याएका दोस्रो चरणका आर्थिक सुधारका कार्यक्रमहरूमा वित्तीय क्षेत्र सुधारका कार्यक्रमहरूको प्रधानता छ । यस चरणमा वित्तीय क्षेत्रका कानुनहरूमा सुधार गरी नेपाल राष्ट्र बैंकको नियमनकारी भूमिकामा वृद्धि गर्ने र वित्तीय क्षेत्रको समग्र स्वास्थ्यमा सुधार ल्याउने उदेश्य राखिएको छ । यसका लागि दोस्रो चरणका वित्तीय क्षेत्र सुधार कार्यक्रममा वित्तीय क्षेत्रको विकासलाई प्रवर्द्धन गर्ने, वित्तीय प्रणालीलाई पुनर्संरचना गर्ने र बलियो पार्ने, सङ्कट व्यवस्थापनका लागि कानुनी र नियमनकारी संरचना बनाई बैंकिङ सुपरिवेक्षण र भुक्तानी प्रणालीलाई बलियो पार्ने र बैंकिङ प्रणालीमा सुशासन र पारदर्शिता अभिवृद्धि गरिने कार्यक्रमहरू रहेका छन् ।

वर्तमान अवस्थामा आर्थिक उदारीकरणलाई निजी क्षेत्रले स्वच्छन्दताको रूपमा लिन नहुने र सरकारी भूमिका पनि बलियो बनाउनुपर्ने अवस्थाको सृजना भएको छ । यसका लागि सरकारको क्षमता वृद्धि गरी सशक्त नियमनकारी भूमिका निभाउनु पर्ने आवश्यकता देखिएको छ ।

(ङ) विश्वव्यापीकरण (Globalization)

विश्वव्यापीकरण अन्तरआबद्धता र अन्तरनिर्भरताको गतिशील प्रक्रिया हो । विश्वव्यापीकरणले वस्तु, सेवा, पूँजी, विचार, प्रविधि, सूचना र मानिसको प्रवाहद्वारा अन्तरदेशीय आर्थिक, सामाजिक र सांस्कृतिक आबद्धता बढाउने गर्दछ । यसले अवसर, सम्भावना, लागत र जोखिमहरू साथसाथ ल्याउँछ । हाल विश्वका सबै मुलुक विश्वव्यापीकरणको प्रक्रियामा समाहित छन् । सन् १९७० को दशकसम्म मुलुकहरू आत्मनिर्भर अर्थतन्त्रको पक्षमा थिए भने अहिलेको विश्वमा आत्मनिर्भरता सम्भव छैन । सत्रीको दशकदेखि मुलुकहरूको क्षेत्रीय तथा विभिन्न मञ्चमा बढ्दै गएको संलग्नताले व्यापार, लगानी, रोजगारीजस्ता क्रियाकलापमा अन्तरनिर्भरता बढ्दै गयो र यसलाई विश्व बैंक, अन्तर्राष्ट्रिय मुद्रा कोष, रयाट, विश्व व्यापार सङ्घठनलगायतका संस्थाहरूले थप बल पुर्याउदै लगेका छन् । हाल विश्वप्यापीकरणका विभिन्न चरणहरूमा विभिन्न देशहरू प्रवेश गरिसकेका छन् । हालको बदलिँदो आर्थिक परिदृश्यमा विश्वव्यापीकरणका मूलतः निम्न छ वटा चरणहरू रहेका छन् ।

- i. Preferential Trading Agreement
- ii. Free Trade Area
- iii. Custom Territory
- iv. Common Market
- v. Economic Union
- vi. Full Economic Integration

विभिन्न मुलुकहरू क्षेत्रीय र बहुपक्षीय सम्झौताको माध्यमबाट माथिका विभिन्न चरणबाट विश्वव्यापीकरणको माथिल्लो चरणमा प्रवेश गरिरहेका छन् । हाल युरोप विश्वप्यापीकरणको पाँचौं चरणमा रहेर युरोपियन युनियनको रूपमा रहेको छ भने विश्वमा कर्तै पनि छैठौं चरणको अभ्यास भएको छैन ।

नेपाली सन्दर्भः नेपाल पनि विश्वव्यापीकरणबाट अछुतो छैन । सानो र खुला अर्थतन्त्र भएकोले नेपालमा विश्वव्यापीकरणका सकारात्मक र नकारात्मक दुवै प्रभाव परेका छन् । दक्षिण एसिया अहिले विश्वव्यापीकरणको दोस्रो चरणमा छ । नेपालले प्रतिस्पर्धी क्षमताको विकास गरेर छिमेकी मुलुकहरूसँग अन्तरनिर्भरताको विकास गर्नसकेमात्र विश्वव्यापीकरणबाट फाइदा लिन सक्दछ ।

(च) बौद्धिक पूँजी (Intellectual Capitals):

भौतिक र बौद्धिक गरी दुई प्रकारका पूँजी हुन्छन् । एक व्यक्तिबाट बाट अर्को व्यक्तिमा सजिलैसँग स्वामित्व हस्तान्तरण गर्न सकिने पूँजी भौतिक पूँजी हो भने बौद्धिक पूँजी यस भन्दा अलि फरक प्रकृतिको हुन्छ र यो एक व्यक्तिबाट अर्कोमा हस्तान्तरण हुन सक्दैन । प्रतिस्पर्धात्मक

तथा रचनात्मक बौद्धिक क्षमता नै बौद्धिक पूँजी हो । जो सँग बौद्धिक पूँजी छ, उसले मात्र यसको प्रयोग गर्नसक्छ, अरुलाई दिएर यसको प्रयोग हुनसक्दैन । यस सन्दर्भमा - न चौराहार्यम् न च राजहार्यम् न भात्रिभाज्यम् न च भारकारी .. व्यये कृते वर्धतिव नित्यं ..विद्या धनं सर्व धनं प्रधानम् भन्ने क्षोक मनन योग्य छ । विद्या, बुद्धि, तर्क तथा रचनात्मक क्षमता उपयोग गर्नुपर्ने विशेषज्ञ, वैज्ञानिक, प्राध्यापक, कर्मचारी, शिक्षक, चिकित्सक, इन्जिनियर, वकिल आदिसँग रहेको बौद्धिक क्षमता उनीहरुको बौद्धिक पूँजी हो जसको प्रयोग गरेर उनीहरुले प्रतिफल (Return) प्राप्त गर्न सक्छन् । बौद्धिक पूँजी उपयोग गरेर जीविका गर्ने वर्गलाई बुद्धिजीवी पनि भनिन्छ ।

बौद्धिक क्षमता उपयोग गरी सृजना गरिएको सम्पत्ति बौद्धिक सम्पत्ति हो । बौद्धिक सम्पत्ति सम्बन्धी कानूनले बौद्धिक सम्पत्ति अधिकारको संरक्षणको व्यवस्था गर्दछ । बौद्धिक सम्पत्ति मुख्यतः दुई प्रकारका हुन्छन् । ती हुन् - प्रतिलिपि अधिकार (Copy Right) र औद्योगिक सम्पत्ति अधिकार (Patent Right) । प्रतिलिपि अधिकार संकेत गर्न ⑥ चिन्ह प्रयोग गर्ने पनि चलन छ भने औद्योगिक सम्पत्ति अधिकार संकेतका लागि विभिन्न प्रकारका लोगो वा ट्रेडमार्कहरुको प्रयोग गरिन्छ ।

प्रतिलिपि अधिकारले मानिसले गरेका रचना वा अभिव्यक्तिको संरक्षण गर्दछ, भने औद्योगिक सम्पत्ति अधिकारले आविष्कारमूलक कामको लागि पेटेण्ट, वस्तुको मौलिक डिजाइनको लागि डिजाइन अधिकार र उत्पादकले आफ्नो वस्तु तथा सेवाहरुलाई अरुको भन्दा फरक देखाउन र चिनाउन प्रयोग गर्ने चिन्हहरुको लागि ट्रेडमार्क अधिकारको संरक्षण गर्दछ ।

नेपाली सन्दर्भ: नेपाल र अन्य विकासशील मुलुकहरूमा प्रतिलिपि अधिकार र औद्योगिक सम्पत्ति अधिकारको हनन् हुने गरेको पाइन्छ । चोरी गरिएका (Pirated) वा Crack गरिएका सफ्टवेयरहरूको प्रयोग, फिल्म र म्यूजिकको जयाभावी प्रतिलिपि बनाई बेचिने तथा अरूको लेख, रचना वा सृजना विना अनुमति प्रयोग गर्ने वा सार्ने कुरालाई पूर्णतः कानुनको दायरामा ल्याउन सकिएको छैन । तथापि नेपाल पेरिस महासन्धि, बर्न महासन्धि र ट्रिप्स सम्झौताको पक्षमा भने छ । बि सं १९९३ सालमा जारी भएको पेटन्ट, डिजाइन र ट्रेडमार्क कानुन सम्भवतः नेपालका पुराना कानुनमध्येकै एक हो । यसैगरी बि.सं. २०२२ सालमा प्रतिलिपि अधिकार ऐन २०२२ र पेटन्ट, डिजाइन र ट्रेडमार्क ऐन २०२२ जारी गरिएका थिए । तत्पश्चात् प्रतिलिपि अधिकार ऐन २०२२ लाई प्रतिलिपि अधिकार ऐन २०५९ ले प्रतिस्थापन गरी केही फराकिलो दायरामा ल्याइएको देखिन्छ । तर औद्योगिक बौद्धिक सम्पत्तिको क्षेत्रमा नयाँ ऐन बनेको छैन । विश्व व्यापार संगठनका सम्झौताहरू र सम्बन्धीत महासन्धिहरूलाई नेपालले अझसम्म पनि समायोजन गर्न नसकेका कारण पुरानो कानुनले विद्यमान आवश्यकताहरू र अन्तर्राष्ट्रिय प्रतिबद्धताहरू पूरा गर्न सकेको छैन ।

तसर्थ आविश्कारक, लेखक तथा स्रष्टाको बौद्धिक सम्पत्तिमाथिको अधिकार प्रत्याभूत गर्न, पेटेन्ट अधिकार सुरक्षित गर्न, विदेशी लगानी बढाउन, रोजगारीका अवसरहरू सिर्जना गर्न, विदेशी प्रविधिको आयात गर्न र प्रविधि हस्तान्तरणमा सघाउन तथा उपभोक्ताको हित संरक्षण गरी उद्योग व्यवसायमैत्री वातावरण बनाउनका लागि समेत बौद्धिक सम्पत्ति संरक्षण क्षेत्रमा नेपालले धेरै काम गर्न आवश्यक छ ।

(५) नेपालको विकास प्रकृयाको समीक्षा (Review of Nepali Development Process)

नेपालको राजनीतिक व्यवस्था तथा आर्थिक विकासको हालसम्मको अवस्थाको संक्षेपमा पुनरावलोकन गर्नै । राणा कालमा शासकहरूले देश विकासको मुद्दालाई कहिल्यै पनि प्राथमिकतामा राखेनन् । आफू र परिवारको भोग विलासमा नै देशको साधन र स्रोतको दुरुपयोग गरियो । शक्ति हात पार्ने र आफ्ना सन्तानलाई उत्तराधिकारी बनाउने सेरोफेरोमा पारिवारिक उन्नतिका लागिमात्र शासकले ध्यान दिँदै जनतालाई रैती बनाएर राख्नाले विकासको पर्वाह गरिएन । आफ्नै भोग विलासका लागि भए पनि केही युरोपेली शैलीका निजी भवन बनाएकोले हाल सरकारी कार्यालय राख्न काम लाग्नु शिवाय राणा कालमा आर्थिक विकास हुन सकेन । राणाहरूको पतनपछि प्रजातन्त्रको उदय भएपनि सात सालदेखि तेह सालसम्म राजनीतिक अस्थिरता कायम रहेकाले यस अवधिमा देशमा रामो बजेटको सुरुवात गरिएको भएपनि विकासका अन्य उल्लेख्य कार्यहरू भने हुन सकेनन् ।

टंकप्रसाद आचार्य प्रधानमन्त्री भएपछि देशमा दीर्घकालीन आर्थिक प्रभाव पार्ने खालका केही काम भएका छन् । २०१३ सालमा पहिलो पञ्च वर्षीय योजनाको सुरुवात हुनु, केन्द्रीय बैकको रूपमा नेपाल राष्ट्र बैकको स्थापना गरिनु, चीन लगायतका देशसँग कूटनीतिक सम्बन्ध कायम गरिनु आदि उल्लेख्य रहे । यसपछि २०१५ सालको नेपाली काँग्रेसको निर्वाचित सरकार दुई वर्षमा नै विघटन गरी राजा महेन्द्रले राजनीतिक अधिकार आफूमा राखी पञ्चायती व्यवस्था लागू गरी एकदलीय प्रणाली अपनाए पछिका ३० वर्ष देशमा केही राजनीतिक स्थिरता कायम रहेको देखिन्छ । राजनीतिक दलहरूलाई प्रतिबन्ध लगाई पञ्चायती प्रणाली अन्तर्गत शासन सञ्चालन गर्दा राजा महेन्द्रले २०२१ सालको भूमिसुधार व्यवस्था लागू गरी जग्गामाथिको स्वामित्व विवादको अन्त्य गर्न खोजेको देखिए पनि व्यवहारमा यो सफल देखिएन । विकेन्द्रीकरण, तराईमा बस्ती विकास तथा गाउँफर्क राष्ट्रिय अभियान जस्ता पहलहरू पञ्चायतलाई निर्विवाद टिकाउने ध्याउन्नाले गरिएका प्रयासहरू भएकाले विरोधीहरूबाट समर्थन नभएको तथा प्रभावकारी कार्यान्वयनको समेत अभावका कारण अन्तमा असफल भएका देखिन्छन् । २०३१ सालमा राजा वीरेन्द्रले नेपाललाई शान्ति क्षेत्र घोषणा गरियोस् भनी राखेको प्रस्ताव अधिकांश मित्रराष्ट्रहरूले समर्थन गरेपनि अति निकट छिमेकी भारतले समर्थन नगर्नाले कालान्तरमा सफल हुन सकेन । राजा वीरेन्द्रकै पालामा आएका विभिन्न

योजनाहरूमा कृषि र ग्रामीण विकासलाई प्राथमिकतामा राखी गरिबी निवारणका लागि प्रयासहरू भए तर उल्लेख्य प्रगति भने भएन । नेपाललाई एसियाली मापदण्डमा पुर्याउने भनिए पनि सोही अनुरूपका कार्यक्रम सफलतापूर्वक सञ्चालन हुन नसकदा यो नारामा मात्र सीमित रहन गएको देखिन्छ ।

२०४६ सालको राजनीतिक परिवर्तनले आर्थिक विकासलाई जोड दिन खोजेको देखिन्छ । देश आर्थिक उदारीकरणको युगमा प्रवेश गरेको र सोही अनुरूपका उदार तथा लगानी मैत्री नीतिहरू बनाले नीतिगत रूपमा नेपाल उदार र दक्षिण एसियामा नै लगानी मैत्री राष्ट्र हुन पुगेको देखिन्छ । यस अवधिमा देशको बैक तथा वित्तीय क्षेत्रमा उल्लेख्य प्रगति देखिएको र संयुक्त लगानीको रूपमा विदेशी पुँजीसमेत भित्रिएको छ । यसैगरी शिक्षा र स्वास्थ्यमा निजी लगानी तथा पत्रपत्रिका र विद्युतीय मिडियाहरू र दूरसञ्चारको क्षेत्रमा परिमाणात्मक रूपमा राम्रो प्रगति भएको छ र गुणात्मक रूपमा हुने क्रममा रहेको छ । यी क्षेत्र तुलनात्मक रूपले परिवर्तनको आभास दिन सफल रहे पनि अन्य क्षेत्रमा खासै प्रगति हुन सकेन । विशेष गरी ठूलो मात्रामा रोजगारी सृजना गरी आर्थिक विकासमा नै दीर्घकालीन टेवा पुर्याउन सक्ने उत्पादनमूलक कल कारखाना र उद्योग धन्दाहरूको स्थापना यस अवधिमा समेत हुन सकेन । २०४७ सालको संविधानपछि २०४८ सालमा बनेको गिरिजाप्रसाद कोइरालाले नेतृत्व गरेको नेपाली काँग्रेसको सरकार पूर्ण कालसम्म चल्न नसकी मध्यावधि चुनावमा गए पश्चात् देश राजनीतिक अस्थिरताको भुमीमा नराम्री फसेको देखिन्छ । यसपछि कसैको पनि बहुमत नभएको अवस्थाका सरकारहरू र पुनः नेपाली काँग्रेसको बहुमतप्राप्त सरकारमा दल विभाजनपछि सिर्जित परिस्थिति र माओवादी जलयुद्ध सुरुवात भएपछि विकसित अवस्था तथा राजा ज्ञानेन्द्रले सत्ता लिएको बेला र त्यसपछि दोस्रो जनआन्दोलन हुँदै संविधान सभाको दोस्रो निर्वाचन र नेपालको नयाँ संविधान निर्माणपछिको मधेस आन्दोलन र अधोषित नाकाबन्दी पछिको अवस्थासम्म आइपुगदा राजनीतिक अस्थिरताले प्रश्य आई आर्थिक मुद्दाहरू साँच्चिकै ओझेलमा परिरहेका छन् ।

हाल हामीले योजनाबद्ध विकासको छ दशक पार गरिसकेका छौं । यसैगरी नौ वटा पञ्च वर्षीय र चार वटा त्रिवर्षीय गरी १३ वटा योजना कार्यान्वयन भइसकेका छन् । आलोचकहरूले नेपालका अधिकांश योजनाहरूलाई असफल योजना भनेका छन् । अहिले हामी चौधौं त्रिवर्षीय योजना अवधि (२०७३/७४-२०७५/७६) को पहिलो वर्षमा छौं र चौधौं योजनाको पूर्ण दस्तावेज तथा मध्यकालीन खर्च संरचना निर्माणको क्रममा छौं ।

विभिन्न समयमा प्रकाशित मानव विकास प्रतिवेदन (Human Development Report) हरूले नेपालमा औसत आयु, चेतनाको स्तर, महिला सशक्तिकरण आदिमा तुलनात्मक रूपमा राम्रे प्रगति भएको देखाए पनि हामी ज्यादै पछाडि परेको चाहिँ आर्थिक वृद्धि र आय स्तरमा उल्लेख्य प्रगति हुन

नसकी हाम्रो जीवनस्तर माथि उठ्न नसक्नु नै हो । विश्व बैकको विश्व विकास सूचकाङ्क (World Development Indicators) २०१६ का अनुसार नेपालको प्रतिव्यक्ति आय ७३० अमेरिकी डलर छ । जुन दक्षिण एसियामा अफगानिस्तान (६३० डलर) भन्दा केही माथि र अरू सबै देशभन्दा तल रहेको छ । जस अनुसार बंगलादेशको प्रतिव्यक्ति आय ११९० डलर, भारतको १५९० डलर, पाकिस्तानको १४४० डलर, भुटानको २३७० डलर र श्रीलङ्काको ३८०० डलर रहेको छ । नेपालको विगत दक्षिणको औसत आर्थिक वृद्धिदर करिब ४ प्रतिशतको हाराहारीमा रहेबाट यही वृद्धिदरबाट गणना गर्ने हो भने नेपालको प्रतिव्यक्ति आय दोब्बर (१४६० अमेरिकी डलर) बनाउन करिब १८ वर्ष लाग्छ । यसरी हेर्दा यही वृद्धिदरबाट नेपाललाई बंगलादेशको अहिलेको अवस्थामा पुग्न १४ वर्ष, पाकिस्तानको अहिलेको आय स्तरमा पुग्न १७ वर्ष, भारतको अहिलेको आय स्तरमा पुग्न २० वर्ष, भुटानको अहिलेको आय स्तरमा पुग्न २९ वर्ष र श्रीलङ्काको अहिलेको आय स्तरमा पुग्न ४७ वर्ष लाग्छ । करिब २५ वर्ष पहिलेको दक्षिण एसियाका अन्य देशहरूको र हाम्रो अवस्था उस्तै थियो भने अफगानिस्तान त अहिले पनि युद्धबाटै गुजिरहेको छ । यस मानेमा आर्थिक विकासमा हामी निकै पछाडि पर्न थालिसकेको छौं । त्यसो भए नेपालको कसरी विकास गर्न सकिन्छ भन्ने सन्दर्भमा तल केही चर्चा गराँ ।

(६) नेपालको विकासका लागि अगाडिको बाटो (Way Forward for Development of Nepal)

नेपाल विकासका लागि अथाह सम्भावना बोकेको मुलुक हो । नेपाल स्रोत, साधन र सम्पदाले अति धनी देश हो । हामीसँग एउटा समुन्द्रसँगको निकास बाहेक सबथोक छ । प्रकृतिले दिएकी छन्, हामीमा जाँगर छ, रहयो सीप र प्रविधि, यो हामी बाहिरबाट भिन्न्याउन सक्छौं । मनकामना, चन्द्रागिरि जस्तै रमणीय पहाडी डाँडाहरूमा हामी केबलकार गुडाउँन सक्छौं । हामीलाई चाहिने भन्दा बढी विजुली हाम्रो अपार जलस्रोतमा छ । यसलाई उत्पादन गरेर उपयोग गर्न सकिन्छ । हिमाल, पहाड, ताल, खोला, नाला, भीर, पाखा, पखेरा, बन, जंगल, चिस्यान, सिमसार आदिलाई पर्यटकीय दृष्टिले विकास सक्छौं । पर्यटकहरूलाई आरामदायी होटेल र विश्रामस्थलहरू बनाइ दिएर पैसा खर्च गर्ने ठाउँ बनाउन सक्छौं । साहसिक पर्यटन, धार्मिक पर्यटन, दृश्य अवलोकन, जैविक विविधता अवलोकन, विश्व सम्पदा सूचीमा परेका ठाउँको अवलोकन तथा बिदा मनाउने ठाउँको रूपमा पर्यटकीय स्थलहरूमा पर्यटकहरूलाई सुविधाजनक रूपमा सेवा प्रदान गर्न सकिने अवसरको उपयोग गर्न सक्छौं । तराईलाई आधुनिक व्यावसायिक कृषिको केन्द्र, पहाडलाई फलफूल र तरकारी खेतीको केन्द्र र हिमाललाई पर्यटनको आकर्षण गन्तव्यको रूपमा विकास गर्न सक्छौं ।

नेपालको औद्योगीकरणका लागि सहरीकरणलाई व्यवस्थित बनाई गाउँ र सहरका बीचको अर्ध सहरी क्षेत्रलाई औद्योगिक केन्द्र बनाउनुपर्छ । सरकारले पूर्वाधारमा लगानी गर्ने र निजीक्षेत्रलाई उत्पादनशील तथा रोजगारी प्रवर्द्धन गर्ने खालका उद्योगमा लगानी गर्ने वातावरण बनाइ दिनुपर्छ । यति वर्षमा यहाँ पुग्ने भन्ने लक्ष्यसहितको ठोस योजना चाहिन्छ जसले समय तोकेर आयस्तर तथा रोजगारस्तरका सूचकहरू हासिल गर्ने विस्तृत कार्यक्रम प्रस्त पारोस् र हाम्रा सबै स्रोत साधन तथा प्रयासहरू तीनै लक्ष्य हासिल गर्न तल्लीन होउन् । सुपरिवेक्षण, निरीक्षण, मूल्याङ्कन गर्ने तथा अछितयारी हेर्ने निकायहरूले निष्पक्षतापूर्वक काम गर्नु ता कि स्रोत साधनको चुहावट र दुरुपयोग हुन नपाओस् । यसै सन्दर्भमा यहाँ अर्थतन्त्रको दोब्बर हुने समय (Doubling Time of Economy) को गणना विधि प्रयोग गरी नेपालको विकासलाई तीन चरणमा राखेर यस लेखका लेखकद्वारा विकासको मौलिक मोडेल प्रस्तुत गरिएको छ । यो मोडेल अनुसार नेपालले विकास गर्न असम्भव छैन तर चुनौतीपूर्ण भने अवश्य छ । प्रस्तुत मोडेल अनुसार विकास गर्न नेपालमा लगानी मैत्री नीतिहरू बनाई पर्याप्त रूपमा स्वदेशी तथा विदेशी लगानी परिचालन गर्नुपर्छ । अब विकास मोडेलकै चर्चा गरौँ ।

यस मोडेल अनुसार कम्तीमा ५० वर्षको लक्ष्य राखेर तीन चरणमा विकासका कामलाई व्यवस्थित बनाउन सकिन्छ । पहिलो चरणको २० वर्षमा देश कृषिबाट औद्योगीकरण गर्ने दोस्रो चरणको २० वर्षमा उच्च प्रविधियुक्त उद्योग धन्दा र सेवा क्षेत्रको विकास गर्ने र तेस्रो चरणको १० वर्षमा सेवा क्षेत्रको उच्च व्यावसायिक विकास गर्ने । अबको केही वर्षमै स्थिर सरकार बनाउने र त्यसपछि ५० वर्षको दीर्घकालीन विकासको कार्यक्रम व्यापक राजनीतिक सहमति बनाएर घोषणा गर्ने । यसरी कार्यक्रम घोषणा गर्दा सँगसँगै आर्थिक विकास सम्बन्धी राजनीतिक प्रतिबद्धतासमेत जारी गर्नु आवश्यक छ । जसमा कसैले पनि कुनैपनि बहानामा आर्थिक विकासको कार्यक्रमलाई अवरुद्ध पार्ने खालका कुनै काम गर्न नपाउने र गरेमा कारबाही हुने कानुनी व्यवस्था हुनुपर्छ । राजनीतिक कार्यक्रम र विरोध जनाउने काम तोकिएका निश्चित ठाउँहरूमा मात्र गर्नुपर्छ । अब यी प्रत्येक चरणमा कस्ता विकासका कार्यक्रम हुनु पर्दछ भन्ने सन्दर्भमा केही चर्चा गरौँ ।

पहिलो चरणमा कृषिमा आधारित अर्थतन्त्रलाई व्यापक संरचनात्मक परिवर्तनको दिशामा लैजाने । सरकारले विकासका पूर्वाधारमा व्यापक लगानी गर्ने र निजीक्षेत्रले उच्च मूल्य अभिवृद्धि हुने क्षेत्रमा लगानी गर्ने । यसका लागि देशको भौगोलिक आधारलाई ध्यानमा राखेर उच्च मूल्य दिने र बजारमा तुरुन्त भाउ पाउन सक्ने कृषि उपजको उत्पादन गर्ने । अन्तर्राष्ट्रिय बजारमा प्रतिस्पर्धा गर्न सक्ने बस्तुहरूको उत्पादन गर्ने । कृषिमा आधारित उद्योगमा जोड दिने । अर्ध सहरी इलाकाहरूलाई गाउँ र सहरको मिलन बिन्दुको रूपमा औद्योगिक इलाकाको रूपमा विकास गर्ने । अहिलेको जस्तो अव्यवस्थित सहरीकरण कायम राखेर नेपाल विकसित राष्ट्र बन्न सक्दैन ।

अतः पूर्वाधारसहितको व्यवस्थित सहरीकरण हाम्रो लागि अत्यावश्यक छ । साथै, छारिएर रहेका ग्रामीण बस्तीलाई पूर्वाधारयुक्त नगरहरू बनाई बस्ती एकीकृत गर्ने र खाली भएका क्षेत्रहरूलाई राष्ट्रिय निकुञ्ज, बन जङ्गल क्षेत्र, पर्यटकीय क्षेत्र तथा प्राकृतिक विविधतायुक्त संरक्षित क्षेत्रको रूपमा विकास गर्ने । ग्रामीण पर्यटनमा जोड दिई पर्यटकीय स्थलहरूको खोजी गरी विकास गर्ने । साथसाथै भइरहेका उद्योगहरूको स्तरोन्नति र थप उत्पादनमूलक तथा रोजगारी सृजना गर्ने उद्योगहरूको स्थापना गर्ने । व्यापक रोजगारीको सृजना गरी नेपालीले कामको लागि विदेशिनु पर्ने अवस्थाको अन्त गर्ने । यस चरणमा स्वदेशी बचत, विदेशी अनुदान तथा विदेशी ऋण लाईसमेत परिचालन गर्ने । जलस्रोत र पर्यटन क्षेत्रमा लगानी व्यापक बनाउने र यस चरणका सुरुका वर्षहरूमा आर्थिक वृद्धिदर ५।६ प्रतिशत भएपनि अन्त सम्ममा १० प्रतिशत पुर्याउने लक्ष्य राख्नुपर्छ । यस चरणमा नेपालीको प्रतिव्यक्ति आय कम्तीमा ३,००० डलर पुर्याउनुपर्छ । यस चरणको अन्तबाट नेपालले विदेशीहरूबाट अनुदान नलिने घोषणा गर्ने तर ऋण आवश्यकता अनुसार लिन सकिन्छ । अनुदान भनेको गरिबलाई दिने भएकोले यस चरणको अन्तबाट हामीले आर्थिक रूपमा अब हामी मारने नै अवस्थामा चैं छैनौं है भन्ने सन्देश अन्तर्राष्ट्रिय समुदायलाई दिन सक्नुपर्छ ।

दोस्रो चरणमा उच्च प्रविधियुक्त उद्योग धन्दा र सेवा क्षेत्रको विकास गर्ने र उच्च सीपयुक्त प्राविधिक जनशक्तिको पनि साथसाथै विकास गर्ने । उदाहरणको लागि यस चरणमा नेपालले आफ्नै कारखानाबाट नेपाली ब्राण्डका सुविधाजनक कम्युटर, क्यामेरा तथा गाडीहरू उत्पादन गरेर स्वदेशी आवश्यकता पुरा गर्ने र अन्तर्राष्ट्रिय बजारमा जानसक्ने हैसियत बनाउने । आर्थिक वृद्धिदर ८ प्रतिशत वा यस भन्दामाथि कायम राख्ने र यस चरणको अन्त सम्ममा नेपालीको प्रतिव्यक्ति आय कम्तीमा १५,००० डलर पुर्याउने । यो चरणमा नेपाल हालको हङ्गेरी र पोल्याण्डको जस्तो आय स्तरमा पुग्नेछ ।

तेस्रो चरणमा उद्योगधन्दाको परिपक्वतातर्फ जोड दिँदै सेवाको क्षेत्रमा व्यावसायिक सफलता हासिल गर्नुपर्छ । उदाहरणको लागि नेपाली एयरलाइन्सहरूले अमेरिका र युरोपसम्मको उडान भर्ने र विदेशी पर्यटकहरूले नेपाली एयरलाइन्सहरूको सेवा उच्चस्तरको मान्ने र नेपाली होटेलहरू विश्वका अन्य उच्चस्तरीय होटेल सरहको सुविधा दिन सक्ने हुनेछन् । आर्थिक वृद्धिदर ७ प्रतिशत वा यस भन्दामाथि कायम राख्ने र यस चरणको अन्त सम्ममा नेपालीको प्रतिव्यक्ति आय कम्तीमा ३०,००० डलर पुर्याउने । यसो भएमा नेपाल अहिलेको ग्रीस तथा इजरायलको आय स्तरमा ५० वर्षमा पुग्नेछ । अहिलेको जापानको आय स्तरमा पुग्न करिब ५६ वर्ष र अमेरिकाको आय स्तरमा पुग्न करिब ६० वर्ष लाग्नेछ । यी गणना नेपालको विकासको तेस्रो चरणबाट पनि करिब ७ प्रतिशतको उच्च आर्थिक वृद्धिदर कायम हुने आधारबाट गरिएका छन् । अर्थतन्त्रमा एकपल्ट

उच्च आर्थिक वृद्धिदर हासिल भएपछि धेरै वर्षसम्म यसलाई कायम गर्न नसकिने अवस्था आउन सक्छ । यदि यस्तो भएमा माथि उल्लेख गरिए अनुसार गणना गरिएका वर्षहरू अझ बढ्ने अवस्था रहन्छ । यस्तो अनुमान गर्दा कल्पना गरौं हामी अहिलेको जापान अमेरिकाको आय स्तरमा पुगदा उनीहरूको आयस्तर धेरै माथि पुगिसकेको हुनेछ भने महजी त्यही अनुपातमा वृद्धि भइरहेको हुनेछ । प्रस्तुत योजना महत्वकांक्षी जस्तो लागे पनि प्रतिबद्धताका साथ गरिएमा असम्भव भने छैन तर आवश्यकता छ एकताको अनि सकारात्मक सोचको पनि ।

यसरी योजनाबद्ध रूपमा आर्थिक विकासलाई पहिलो प्राथमिकतामा राखेर त्यस अनुरूप देशको अर्थतन्त्रको निर्माण भएमा हाम्रो जीवन रहँदा सुरुवातमात्र भएपनि हाम्रा दरसन्तानहरूले यसको प्रतिफल पाउन सक्छन् भने योजना नबनाई काम नगरी गफमात्र गरेर समय खेर फालेमा देशको अवस्था हालको अवस्थाभन्दा धेरै सुधार हुने अपेक्षा गर्न किमार्थ सकिन्न । देश धनी भएमा आउँदो पुस्ताले कामको खोजीमा अदक्ष श्रमिकको रूपमा विदेशी भूमिमा उर्वर जीवन खेर फाल्नुपर्दैन र स्वदेशमै श्रमको उचित मूल्य पाउने अवस्थाको सृजना हुनेछ । उनीहरूले चाहेको पेशा व्यवसाय स्वेच्छाले रोजन पाउनेछन् । त्यति खेर उनीहरूको समयको अवसर लागत (Opportunity Cost) को महत्व ठूलो हुने भएकोले अनावश्यक रूपमा अन्य काममा लाग्ने समय हुनेछैन । राजनीति उच्च सामाजिक भावना भएका मानिसहरूको मात्र कार्य हुनेछ र यसमा नैतिकता कायम हुनेछ भन्ने अनुमान गर्न सकिन्छ । अहिलेको जस्तो शिक्षामा, स्वास्थ्यमा, कारखानामा, कर्मचारीतन्त्रमा, विकास कार्यमा तथा जताततै राजनीति गरिहाल्नुपर्ने आवश्यकतासमेत रहनेछैन । समाज एउटा प्रणालीद्वारा सञ्चालित हुनेतर्फ मोडिन्छ र व्यक्तिले एउटा अवयवको रूपमा त्यसलाई पछ्याउनेछ । लामो समयको अन्तरालमा बनाएको प्रणालीलाई अझ उन्नत बनाउने दिशामा नागरिकहरूले अन्वेषण गर्नेछन् र दिगो विकासको बाटोमा देशले गति लिनेछ ।

संघीय संरचनामा कसरी जाने र राष्ट्रको स्रोत तथा साधनको बाँडफाँड कसरी गर्ने भन्ने अहम् सवालहरू अहिले हाम्रा सामु विद्यमान छन् । जनता नयाँ संविधानको कार्यान्वयन र तीन तहकै पूर्ण संरचना र निर्वाचनको पर्खाइमा छन् । क्रमशः देशले निकास पाओस् भन्ने जनताको कामना रहेको छ । चुनावमार्फत स्थिर सरकार बनोस् र अब बन्ने सरकारले आर्थिक मुद्दाहरूलाई प्राथमिकतामा राखोस् । राष्ट्रिय अर्थतन्त्र निर्माणको दीर्घकालीन महान् लक्ष्यमा व्यवधान हुने परिस्थितिको सृजना नहोस् । अनि, बहुमतको सरकार नबन्ने अवस्था आई परेमा पनि सरकारमा जाने र विपक्षमा बस्ने दलहरूले आर्थिक विकासमा व्यवधान हुन नदिने कुरामा सचेत होउन् । नेपाली दाजुभाइ तथा दिदी बहिनीहरूले विदेशी भूमिमा रगत र पसिना बगाएर भिन्न्याएको विप्रेषणमा मक्ख पेरेर देश चलिरहेकोमा पशुपतिनाथलाई धन्यवाद दिँदै बस्ने परिस्थिति नबनोस् ।

अबका वर्षहरूका शान्ति सुरक्षाको स्थिति सुदृढ पार्दै लगानी मैत्री वातावरण बनाउन सकियोस् । देशमै रोजगारीका अवसरहरू सृजना गर्ने र विदेशी भूमिमा बगिरहेको नेपाली श्रम र सीपले आफ्नै मातृभूमिको कायापलट गर्ने अवसर प्राप्त होस् । यसो भएमा मात्र हामीले विश्वमा स्वावलम्बी नेपाली भएर शिर ठाडो पारेर बाँच्ने दिन पुनः आउनेछन् ।

(७) आर्थिक कूटनीति (Economic Diplomacy)/ विकास कूटनीति (Development Diplomacy)

आर्थिक कूटनीति भन्नाले बाहिरी जगतसँग आपसी संवादका आधारमा कुनै पनि देशले आफ्नो आर्थिक स्वार्थ पूरा गर्न परिचालन गरिने कूटनीति हो । मुलुकको आर्थिक विकासमा योगदान गर्न मुलुकको अन्तर्राष्ट्रिय सम्बन्धलाई प्रयोग गरी सरकारी एवं निजी क्षेत्रबाट गरिने प्रयत्न नै आर्थिक कूटनीति हो भने अन्तर्राष्ट्रिय सम्बन्ध प्रयोग गरी विकासशील राष्ट्रले आफ्ना विकास सम्बन्धी चुनौतीहरूको समाधान खोज्नु विकास कूटनीति हो । अन्तर्राष्ट्रिय मञ्चहरूमा बनाइने नीतिहरू तथा डिजाइन गरिने कार्यक्रमहरूमा आफ्नो वा आफ्नै जस्तो अवस्था भएका मुलुकहरूका विकाससँग सम्बन्धित समस्या समाधान गर्नका लागि आफ्नो पक्षमा प्रभाव पार्नु पनि विकास कूटनीति हो ।

आर्थिक कूटनीति र विकास कूटनीति समान ढंगले प्रयोग गरिएता पनि विकास कूटनीति आर्थिक कूटनीति भन्दा केही बृहत् र विस्तृत छ । यसले आर्थिक पक्षलाई मात्र नसमेटेर विकासका विविध आयामहरूमा मुलुकले परिलक्षित गरेका लक्ष्य प्राप्त गर्न गरिने कूटनीतिक प्रयासलाई बुझाउँछ । हाल आएर आर्थिक कूटनीतिभन्दा विकास कूटनीति शब्दलाई बढी प्रयोग गर्न थालिएको छ । तसर्थ यस लेखमा पनि आर्थिक कूटनीतिको सदृश विकास कूटनीति शब्दलाई प्रयोग गरिएको छ ।

विकासका लागि कूटनीतिक संयन्त्रहरूको प्रयोग गरी स्वदेशी वस्तु तथा सेवाहरूको व्यापारिकरण गर्नु तथा विदेशी पर्यटक, प्रविधि, पैसा र प्रत्यक्ष वैदेशिक लगानी भिन्न्याएर देशको विकासलाई गतिशील बनाउन विदेशी राष्ट्र, संस्था तथा सरोकारहरूलाई प्रभावित पारी राष्ट्रको विकासमा उपयोग गर्नु नै विकास कूटनीतिको प्रमुख उद्देश्य हो ।

विकसित देशहरूले पनि विकास कूटनीतिकै प्रयोग गरेर विकासशील राष्ट्रको विकासमा साझेदारी गर्ने रणनीति लिएका छन् । उनीहरूले सहायता हैन विकासशील राष्ट्रको विकास कार्यमा लगानी गर्ने रणनीति बनाएको देखिन्छ । हाल अमेरिकाको राष्ट्रपति पदका लागि डेमोक्राटिक पार्टीकी उमेद्वार हिलारी रोधम किलन्टन अमेरिकाको विदेश मन्त्री हुँदा विकास कूटनीतिको सन्दर्भमा भनेकी छन्: “हामीले हाम्रो शैली र विचारलाई निरन्तर परिवर्तन गर्दै विकासशील देशहरूलाई

सहायता हैन देखिने गरी प्रतिफल दिने खालको लगानी गर्नुपर्छ, साथै विकासशील राष्ट्रहरूले पनि राजनीतिक इच्छा देखाएर आफ्नो विकासमा लागिपर्नुपर्छ” ।

भारतीय प्रधानमन्त्री नरेन्द्र मोदीले सन् २०१५ मा विकास केन्द्रित कूटनीतिलाई तीन “पी”मा संक्षेपीकरण गरेका छन् । ती हुन्-Path Breaking, Pro-active र Pragmatic । अर्थात् कूटनीतिलाई नयाँ तरिकाले सञ्चालन गर्दै सक्रिय र व्यवहारिक बनाई ठूलो वैदेशिक लगानी भिन्न्याएर विकासको गति तीव्र बनाउने उनको प्रमुख उद्देश्य रहेको छ । यसै अनुरूप भारतमा वैदेशिक लगानी भिन्न्याउन नरेन्द्र मोदीले वैदेशिक लगानी नीतिमा गरेको परिवर्तन उल्लेखनीय छ । यसैगरी उनले विभिन्न देशहरूमा गरेको दौडाहा र सम्भावित लगानीकर्तालाई आकर्षित गर्न लगानीकर्ताहरूसँग गरेका भेटघाट महत्वपूर्ण छन् । यसै सन्दर्भमा उनले अमेरिका भ्रमणका बेला फेसबुकका सिइओ मार्क जुकरबर्गसँग गरेको साक्षात्कारलाई मिडियाहरूले प्रत्यक्ष प्रसारण गरेका थिए । यो भारतको विकास कूटनीतिमा महत्वपूर्ण घटना थियो ।

अर्थशास्त्रमा केन्द्रीकरण सिद्धान्त (Convergence Theory) को नियमले विकासशील अर्थतन्त्र विकसित मुलुकहरूकै बाटोमा गई विकास गर्दैन् भन्ने मान्यता राख्छ । यस मान्यता अनुसार विकासशील राष्ट्रहरूले अनुसन्धान तथा विकासमा धेरै खर्च गर्नु पर्दैन । यसको सद्वा विकसित राष्ट्रबाट प्रविधि खरीद गरेर उपयोग गर्न सके विकासले चाँडो गति लिने र छिटो विकास गर्न सक्छन् । एकै प्रकारको अवस्थाबाट माथि उठेका वा फरक अवस्थाबाट गुज्जिएका देशहरू पनि समयको अन्तरालमा एकै प्रकारको विकासको चरणमा हुन्छन् । यसरी केन्द्रीकृत हुन मुलुकहरूलाई प्रविधि, ज्ञान, सीप र पूँजीको आवश्यकता पर्दछ । विकास कूटनीतिको कुशल प्रयोग गरी विकसित मुलुकबाट यस्ता स्रोत र साधन जुटाई विकासशील मुलुकहरूले विकासका लक्ष्यहरू सजिलै पुरा गर्न सक्छन् ।

नेपालमा अन्तरराष्ट्रिय सम्बन्ध र कूटनीतिको सञ्चालन परराष्ट्र मन्त्रालयले गर्दछ । यसका लागि २९ वटा दूतावासहरू, ३ वटा स्थायी नियोग र ५ वटा कन्सुलेट जनरल (महाबाणिज्य दूतावास) कार्यरत छन् । यी नियोगहरूले नेपालको विकास कूटनीतिको पनि सञ्चालन गर्दैन् । परराष्ट्र मन्त्रालय बाहेक अर्थ मन्त्रालय, बाणिज्य मन्त्रालय, उद्योग मन्त्रालय, श्रम तथा रोजगार मन्त्रालय, कृषि मन्त्रालय आदि पनि विकास कूटनीति सञ्चालनका लागि महत्वपूर्ण छन् । परराष्ट्र मन्त्रालयमा रहेका १० वटा महाशाखा मध्ये विकास कूटनीति सम्बन्धी कार्यक्रमहरूको समन्वय गर्न हात नीति, योजना, विकास कूटनीति र विदेशमा रहेका नेपाली सम्बन्धी महाशाखा रहेको छ । विगतमा मन्त्रालयमा विकास कूटनीति नभएर आर्थिक कूटनीति हेर्ने गरी महाशाखाको व्यवस्था गरिएको थियो । नेपालको विकास कूटनीति वैदेशिक व्यापार, विकास सहायता, वैदेशिक लगानी,

पर्यटन प्रवर्द्धन र वैदेशिक रोजगार प्रवर्द्धनमा केन्द्रित छ । अब यी प्रत्येकको बारेमा केही छलफल गराँ ।

वैदेशिक व्यापारः नेपालको वैदेशिक व्यापारमा ठूलो घाटा छ । निर्यात आयात अनुपात १:११ को अनुपातमा रहेको देखिएको छ । अर्थात् १ लाखको निर्यात हुँदा ११ लाखको आयात हुने गरेको छ । नेपालको बढ्दो व्यापार घाटा कम गर्न निर्यात प्रवर्द्धन र आयात प्रतिस्थापनका रणनीति बनाउनु पर्दछ । निर्यात प्रवर्द्धनका लागि तुलनात्मक लाभका बस्तुहरू पहिचान गरी तिनिहरूको बजार प्रवर्द्धन गर्नु आवश्यक छ । यसका लागि नेपालसँग व्यापार वृद्धि गर्ने ठूला-ठूला अवसरहरू विद्यमान छन् तर यसलाई कुटनीतिक चार्तुयताले मात्र पूरा गर्न सकिन्छ । यदि भारत र चीन सँगको सम्बन्ध सन्तुलित बनाउन सक्ने हो भने उनीहरूको सरसहयोगबाट दुवै छिमेकी मुलुकहरूको गतिशील मार्ग नेपाललाई बनाउन सकिने विद्यमान अवस्था हामीसँग छ । सन्तुलित तर दरिलो कूटनीति र आपसी सहयोगबाट नै भारत र चीनबीच नयाँ सोचको विस्तार गरी यी दुवै देशबीच सेतुका रूपमा नेपाललाई विकास गर्न आवश्यक छ । विकास कूटनीतिको सफल प्रयोग गर्न सके दुवै देशको बजारमा नेपाली उत्पादनको बजारीकरण गरी व्यापारबाट फाइदा लिन सकिन्छ । यसो गर्न सके नेपालले तीव्र गतिमा विकास गरिरहेका छिमेकीहरू बीच रहेर आर्थिक विकासमा ठूलो फड्को मार्न सक्ने पक्का छ ।

विकास सहायता: तत्कालिन अमेरिकी राष्ट्रपति हेनरी एस ट्रयुमेनले सन् १९४९ मा प्वाइन्ट फोर प्रोग्राममार्फत ग्रिस, टर्की लगायतका देशहरूलाई दिन भनी गरेको घोषणालाई वैदेशिक सहायताको इतिहासमा अर्को महत्वपूर्ण परिघटनाको रूपमा लिइन्छ । यसै कार्यक्रम अन्तर्गत नेपालले पनि सन् १९५१ जनवरी २३ मा अमेरिकी सरकारबाट दुई हजार अमेरिकी डलर वैदेशिक सहायता प्राप्त गरेको थियो । यसलाई नै नेपालले प्राप्त गरेको पहिलो वैदेशिक सहायता मानिन्छ । त्यसपछि प्रथम योजना अवधिदेखि हालसम्म आइपुगदा प्रत्येक योजनाको लागि आवश्यक पर्ने स्रोत जुटाउन वैदेशिक सहायताको उपयोग गरेको देखिन्छ । द्विपक्षीय सहायतामा दातृ राष्ट्रका कुनै न कुनै स्वार्थ र बहुपक्षीय सहायतामा अन्तर्राष्ट्रिय संस्थाहरूका शर्त रहन्छन् । लिने र दिने दुवै पक्षलाई फाइदा हुने अवस्थामा सहायताको कारोबार हुन्छ ।

वैदेशिक सहायताको प्रभावकारिताका लागि सन् २००२ मा गरिएको मोन्टेरे सहमति, विकासलाई अब खर्चबाट भन्दा परिणामबाट मापन गर्ने प्रतिवर्द्धता जनाउदै सन् २००२ मा वासिंगटन डी. सी. मा र सन् २००४ मा माराक्रेमा सम्पन्न राउन्डटेबलहरू, सहायता व्यवस्थापनमा सुधारका कार्यसूचि वोकेर रोम घोषणापत्र २००३, पेरिस घोषणापत्र २००५, आक्रा कार्ययोजना २००८, बोगोटा स्टेटमेण्ट २०१०, बुसान दस्तावेज २०११ हुँदै पुनः मेक्सिको सम्मेलन २०१४ सम्म आइपुगदा वैदेशिक सहायताको दायरा विकास सहायतासम्म विस्तार भएको छ । पेरिस घोषणापत्रले स्थापित

गरेका Ownership, Alignment, Harmonization, Mutual Accountability तथा Managing for Development Result जस्ता सहायता प्रभावकारिताका सिद्धान्तहरूमा आधारित भएर वैदेशिक सहायताको व्यवस्थापन गर्दा सहायताको प्रभावकारितामा बृद्धि भएको कुरा सन् २०१० मा नेपाल लगायतका देशहरूमा भएको पेरिस घोषणा पत्रको कार्यान्वयनको मूल्याकनले पनि देखाएपछि (OECD, 2010, MOF, 2011) यसको अङ्ग प्रभावकारी व्यवस्थापनका लागि अन्तर्राष्ट्रिय चासो बढ्दै गएको छ ।

नेपालमा २०७२ साल असार १२ गतेदेखि लागू गरिएको विकास सहायता नीति २०७१ ले विकास सहायताको प्रभावकारिताका सम्बन्धमा अहिलेसम्म भएका अन्तर्राष्ट्रिय सम्मेलनले पारित गरेका सिद्धान्तहरूलाई आन्तरिकीकरण गरेको छ । विकास सहायताको प्रभावकारी परिचालनबाट आत्मनिर्भर अर्थतन्त्रको निर्माण गर्दै नेपाललाई एक सम्बृद्ध लोकतान्त्रिक मुलुकमा रूपान्तरित गर्ने दीर्घकालीन सोच राखेको यस नीतिले पनि वैदेशिक सहायतालाई विकास सहायताको रूपमा व्याख्या गरेको छ र दाताहरूलाई विकास साझेदार भनिएको छ । राष्ट्रिय क्षमताको विकास गर्दै अधिकतम लाभ लिने गरी सहायता परिचालन गरी राष्ट्रिय लक्ष्य हासिल गर्न सहयोग पुऱ्याउनु यस नीतिको मूल लक्ष्य रहेको छ ।

हाल नेपालले कुल गार्हस्थ्य उत्पादनको करिब ३ प्रतिशत विकास सहायता प्राप्त गरेको देखिन्छ । सहायता प्रतिबद्धताको विश्लेषण गर्ने हो भने यो कुल गार्हस्थ्य उत्पादनको करिब ७ प्रतिशत हुन आउँछ । खर्च गर्ने क्षमताको अभावमा विकास सहायता प्रतिबद्धता (Commitment) र प्राप्ति (Disbursement) बीच ठूलो अन्तर देखिएको छ । तसर्थ विकास सहायतालाई प्रभावकारी बनाउन सेकमात्र यसबाट अधिकतम प्रतिफल प्राप्त गरी सहायताको उच्चतम मूल्य (Best Value for Money) प्राप्त गर्न सकिन्छ । यसका लागि केही कदमहरू चाल्नै पर्ने देखिन्छ । नेपालको प्राथमिकता अनुसारको सहायतामात्रै लिने, वार्ता तथा समझौताको क्षमता बढाउने, राष्ट्रिय प्रणालीको प्रयोगमा जोड दिने, सरकारी निकायहरू बीचको समन्वयलाई सुदृढ वनाउने, लगानीयोग्य परियोजनाहरूको पहिचान गरी परियोजना बैङ्क बनाउने, संस्थागत कानुनी तथा प्राविधिक अड्चन हटाई खर्च गर्ने क्षमता बढाउने, विकास सहायता सूचना प्रणालीको क्षमता अभिबृद्धि गर्ने आदि । यी उपायहरू निरपेक्ष रूपमा अवलम्बन गर्न भने सजिलो छैन । दाताका आवश्यकतासँग नेपालको आवश्यकतालाई एकाकार गर्न व्यवहारिक रूपमा कठिन हुन्छ । तथापि आफ्नो क्षमता बढाउन सकियो भने क्रमिक सुधारको मार्ग प्रशस्त हुन्छ । विस्तारै सहायता प्रतिको निर्भरता घटाउँदै लान सकिन्छ ।

बैदेशिक लगानी: कुनै पनि देशलाई विकासको क्रममा ठूलो लगानीको आवश्यकता पर्दछ । स्वदेशी लगानीमात्र पर्याप्त नहुने कारण वैदेशिक लगानीको परिचालन गर्नु अत्यावश्यक हुन्छ । हाल विश्वमा विकासशील देशहरूले मात्र नभएर विकसित देशहरूले समेत वैदेशिक लगानी

भिन्नाउन ठूलो प्रयत्न गरेका हुन्छ । बाहिरबाट स्रोत र साधनको प्रवाह हुँदा अर्थतन्त्रमा आर्थिक क्रियाकलापमा बढोत्तरी भई आर्थिक वृद्धिदर पनि स्वतः बढ्न जान्छ । प्रत्यक्ष वैदेशिक लगानी (Foreign Direct Investment-FDI) र पोर्टफोलियो लगानी (Portfolio Investment) को रूपमा वैदेशिक लगानी आउने गर्छ । विदेशी कम्पनी, यसका शाखा वा संयुक्त लगानी कम्पनीका माध्यमबाट प्रत्यक्ष लगानी आउँछ भने शेयरमा गरिने लगानी पोर्टफोलियो लगानी हो ।

नेपालमा वैदेशिक लगानीको ठूलो आवश्यकता छ । नेपालमा पूर्वाधार विकास र सेवा क्षेत्रमा केही प्रत्यक्ष वैदेशिक लगानी भित्रिएको भए पनि पोर्टफोलियो लगानी भने आएको छैन । हालै मात्र नेपालमा नयाँ औद्योगिक व्यवसाय ऐन, २०७३ पारित भएको छ भने वैदेशिक लगानी ऐन, २०७३ मस्यौदा भई छलफलको क्रममा रहेको छ । यस ऐनको मस्यौदाले शेयर बजारमा वैदेशिक लगानीलाई खुला गरेको छ ।

पर्यटन प्रवर्द्धनः नेपालको आर्थिक विकासमा पर्यटन क्षेत्रको योगदान महत्वपूर्ण छ । प्राकृतिक रूपमा सुन्दर देश भएकोले नेपालले पर्यटनबाट ठूलो फाइदा उठाउँदै यसलाई अर्थतन्त्रको मेरुदण्ड बनाउन सकिने सम्भावना छ । पर्यटन व्यवसाय राज्यले सञ्चालन गर्दैन तर निजीक्षेत्रलाई यस व्यवसायप्रति आकर्षित गरी सहज वातावरण बनाउने र पूर्वाधारको विकास गर्ने सरकारको दायित्व हो । पर्यटन पूर्वाधारको अभाव र प्रचार प्रसारको अभाव देखिएको छ । नेपालको वायुसेवा भरपर्दो र अन्तरराष्ट्रियस्तर छैन र विमानस्थलको अवस्था पनि राम्रो छैन । यसमा सुधारको खाँचो छ ।

वैदेशिक रोजगारी प्रवर्द्धनः स्वदेशमा रोजगारीका अवसरहरू सृजना गर्न नसकिंदा वैदेशिक रोजगारी नेपाली युवाहरूका लागि आकर्षक बन्दै गइरहेको छ । तर वैदेशिक रोजगारी त्यतिकै असुरक्षित र जोखिम पूर्ण पनि बन्दै गएको छ । वैदेशिक रोजगारीमा जाने अदक्ष श्रमिकको सङ्ख्या ठूलो हुनु, घरेलु कामदारको रूपमा खाडी मुलुक जाने महिलाको सङ्ख्या बढ्दै जानु, अवैध रुट र प्रकृयाबाट जानु, तोकिएको भन्दा कम पारिश्रमिक दिइनु आदि कारणले गर्दा नेपाली श्रमिकहरूका समस्या दिनानुदिन बढिरहेका छन् ।

माथि उल्लेख भएका वैदेशिक व्यापार, विकास सहायता, वैदेशिक लगानी, पर्यटन प्रवर्द्धन र वैदेशिक रोजगार प्रवर्द्धनमा नेपालको विकास कूटनीति केन्द्रित छ । नेपालको परराष्ट्र नीतिको अभिन्न अङ्ग मानिएको भए पनि विकास कूटनीति सञ्चालनमा नेपालले प्रभावकारिता ल्याउन सकेको छैन । प्रत्येक वर्ष विकास कूटनीति सञ्चालनका लागि बजेटको व्यवस्था पनि गरिएको छ । विभिन्न सरोकारवाला तथा निजी क्षेत्र समेतसँग समन्वयात्मक ढङ्गले यसलाई सञ्चालन गर्न प्रयास गरिएको भएतापनि नेपालको विकासका आवश्यकता पूरा गर्न सकिने गरी विकास कूटनीति प्रभावकारी हुन नसकेको यथार्थलाई स्वीकार गर्नुपर्छ । विकास कूटनीति सम्बन्धी कार्यक्रमहरू

प्रभावकारी भन्दा बढी कर्मकाण्डी भएका छन् । विकास कूटनीतिमा केही अवधारणागत अस्पष्टता समेत भएकोले यस्ता कार्यक्रमहरूमा समयानुकूल सुधारको खाँचो पनि देखिएको छ । अब नेपालको विकास कूटनीतिको अवधारणागत अस्पष्टताको विषयमा केही चर्चा गरौँ ।

(द) नेपालको विकास कूटनीतिमा अवधारणागत अस्पष्टता (Conceptual Ambiguity in Development Diplomacy of Nepal)

नेपालले परापूर्व कालमा ल्हासासँग राम्रो व्यापार गरेको थियो । ल्हासामा नेपालीहरू बसोबास गर्ने, ल्हासाको मुद्रा नेपालले छाप्ने तथा नेपाली मुद्राको ल्हासामा प्रचलन रहेको जस्ता ऐतिहासिक तथ्यहरू हाम्रा सामु छन् । प्रसिद्ध पूर्वीय अर्थशास्त्री कौटिल्यका दस्तावेजहरूमा नेपाली गलैचाको बारेमा उल्लेख भएको प्रमाण हेर्दा प्राचीन कालमा नेपालको व्यापार चीन तथा भारत दुवैतर्फ विस्तारित भएको र नेपालको व्यापारले राम्रो प्रतिष्ठा (Goodwill) प्राप्त गरेको समेत पाइन्छ । यस अवधिका नेपाली शासकहरूले चातुर्य र विभिन्न हतकण्डा समेत अपनाएर व्यापार कूटनीतिको राम्रो प्रयोग गरेका कारण नेपालको व्यापारले फस्टाउने अवसर पाएको थियो ।

सन् १८१६ मा भएको सुगौली सन्धिदेखि नै नेपाल र बेलायत बीच दौत्य सम्बन्ध कायम भएको मानिन्छ । राणा शासन कालको उत्तरार्धसम्म बेलायतसँग मात्र कूटनीतिक सम्बन्ध बनाई बाहिरी विश्वभन्दा टाढा रहेको नेपालले सन् १९५० को दशकमा क्रमशः अमेरिका, भारत, फ्रान्स, चीन, रूस, जापान हुँदै बाहिरी विश्वसँग अन्तर्राष्ट्रिय सम्बन्ध कायम गर्न सुरु गरेको हो । राणा शासनको अन्त्य भएपछि मात्र सन् १९५५ डिसेम्बर १४ मा नेपाल संयुक्त राष्ट्र सङ्घको सदस्य बन्यो । त्यसपछि क्रमशः विश्व बैक तथा अन्तर्राष्ट्रिय मुद्राकोष आदिको सदस्यता लिई बहुपक्षीय मञ्चहरूमा उपस्थिति जनाउँदै लग्यो भने विभिन्न मुलुकहरूसँग द्विपक्षीय कूटनीतिक सम्बन्ध पनि कायम गर्दै लग्यो । सन् २०१६ सेप्टेम्बर २१ मा नेपालले एल सालभाडोरसँग दौत्य सम्बन्ध कायम गरेपछि नेपालले दौत्य सम्बन्ध कायम गरेका देशहरूको सङ्ख्या १४४ पुगेको छ । यसैगरी सन् २००४ मा विश्व व्यापार सङ्गठनको सदस्य भएको नेपाल सार्क, बिम्स्टेक जस्ता विभिन्न क्षेत्रीय सङ्गठनको सदस्य समेत रहेको छ ।

आर्थिक कूटनीति नाम नदिए पनि सन् १९५० देखि नै नेपालले यसको अभ्यास गरेको थियो । विगत केही वर्षदेखि भने घोषित रूपमा नै आर्थिक कूटनीतिलाई अँगालेको नेपालले यसलाई संस्थागत गर्दै लगेको छ । हाल आर्थिक कूटनीतिलाई अझ व्यापक बनाउँदै विकास कूटनीतिको अवधारणलाई आत्मसात् गरेको छ । देशभित्र र बाहिर रहेको संयन्त्रलाई उपयोग गरी विकास कूटनीतिलाई मुलुकको वृहत्तर हितमा प्रयोग गर्न खोजिएको छ । तर पनि यसले व्यापार घाटा कम गर्न सकेको छैन भने वैदेशिक लगानी भित्रने क्रम पनि न्यून छ । यसैगरी पर्यटन प्रवर्द्धन सोचे अनुरूप हुन सकेको छैन भने खर्च गर्ने क्षमताको अभावमा प्राप्त विकास सहायताको समेत

सही उपयोग गर्न सकिएको छैन । अदक्ष श्रमिकहरू विदेशी श्रम बजारमा जाने र विभिन्न समस्यामा फस्ने कारण नेपाली श्रमिक बाहिरिएको अनुपातमा देशले वैदेशिक रोजगारबाट लाभ प्राप्त गर्न सकेको छैन । यसो हुनुका विविध कारणहरू छन् । विकास कूटनीति प्रभावकारी हुन नसकेका कारणले मात्र यस्तो भएको होइन तर हामीले हाल अभ्यास गरिरहेको विकास कूटनीति प्रभावकारी हुन नसक्नु पनि एउटा महत्वपूर्ण कारण भने हो ।

हामीसँग विकास कूटनीतिका सम्बन्धमा केही अवधारणागत अस्पष्टता छन् । उदाहरणका लागि हामीले अभ्यास गरिरहेको विकास कूटनीतिमा पर्यटन प्रवर्द्धनका लागि नेपाल मेला, नेपालको प्रचार प्रसार आदिको माध्यमबाट नेपाल पर्यटनका लागि उत्कृष्ट गन्तव्य भएकोले नेपाल भ्रमण गर्ने भन्ने आहान गछौं । यो पर्यटन प्रवर्द्धनका लागि हाल प्रचलनमा रहेको विकास कूटनीति हो । तर यो पर्याप्त छैन । यसका लागि हामीले कुनै पनि देशले बनाउने नीतिहरूमा प्रभाव पार्न सक्नुपर्छ । सरकारी कर्मचारीहरू खर्च सहित भ्रमण बिदामा वैदेशिक भ्रमण गर्न पाउने मुलुकमा नेपाललाई उनीहरूको प्राथमिकताको सूचीमा समावेश गर्न सफल भइयो भने यसलाई हाम्रो पर्यटन कूटनीतिको सफल प्रयोगको रूपमा लिन सकिन्छ । यसैगरी नेपाली उत्पादनको कोटा वृद्धि गर्न लविङ गरी कुनैपनि देशका नीतिमा प्रभाव पार्न सकियो भने यो व्यापार कूटनीतिको सफल प्रयोग मानिन्छ । यसैगरी श्रमिकको सुरक्षा र सुविधा वृद्धि गर्ने गरी श्रम गन्तव्य मुलुकका नीतिमा प्रभाव पार्न सकिए श्रम कूटनीति सफल भएको मानिन्छ । तसर्थ, हामीले हाम्रा स्वदेशमा तथा विदेशमा रहेका सरकारी तथा गैर सरकारी संयन्त्रहरूको परिचालन गरी पर्यटन कूटनीति, व्यापार कूटनीति, श्रम कूटनीति आदिको माध्यमबाट विकास कूटनीतिलाई सफल बनाउन सकिन्छ ।

तसर्थ, विकास कूटनीति एउटा साधन (Means) हो भने वैदेशिक व्यापार वृद्धि गरी व्यापार घाटा कम गर्नु, उल्लेख्य विकास सहायता प्राप्त गर्नु, पर्याप्त वैदेशिक लगानी भिन्न्याउनु, पर्यटकको सङ्ख्यामा वृद्धि गर्दै लैजानु, गुणस्तरीय वैदेशिक श्रम बजारको पहिचान गर्नु तथा श्रमिकको क्षमतामा वृद्धि गरी उल्लेख्य विप्रेषण भिन्न्याएर मुलुकको अर्थतन्त्र र विकासमा योगदान पुर्याउनु आदि चाहिँ विकास कूटनीतिका साध्य (Ends) हुन् । साधनको प्रयोग गरी साध्य हासिल गर्ने हो तर हामीले साध्यमा बढी ध्यान दिँदा साधनको परिचालन कसरी गर्ने भन्ने सन्दर्भमा अलमलिएको जस्तो भएको छ । हाल हामी विकास कूटनीति भन्ने बित्तिकै माथिका साध्य प्राप्तिका कुरा मात्र गछौं तर साधनको परिचालन गर्ने रणनीति भुल्छौं । यो नै विकास कूटनीतिमा भएको अवधारणागत अस्पष्टता हो ।

नेपालको विकास कूटनीति सञ्चालनमा देखिएको अवधारणगत अस्पष्टतालाई स्पष्ट पारी यसलाई प्रभावकारी बनाउँदै लैजानका लागि नेपाली कर्मचारीहरूको क्षमता अभिवृद्धि गर्नु तथा कूटनीतिक नियोगहरूमा पर्याप्त स्रोत, साधन र जनशक्तिको व्यवस्था गर्नु आवश्यक देखिएको छ । यसो गरेमात्र देशले परिलक्षित गरेका विकासका लक्ष्य पूरा गर्दै समृद्ध र आधुनिक नेपालको निर्माण गर्ने कार्यमा योगदान पुग्नेछ ।

(९) उपसंहार (Conclusion)

आँखामा विकासको सपना, मस्तिष्कमा विकासको कल्पना र व्यवहारमा विकासकै चाहनाका साथ नेपालको विकास एजेन्डालाई दीर्घकालीन विकास नीतिको निर्माण गरी प्रभावकारी कार्यान्वयन गर्नुको विकल्प छैन । यसका लागि विकास कूटनीतिका माध्यमबाट नेपाली अर्थतन्त्रलाई छिमेकी अर्थतन्त्र, क्षेत्रीय अर्थतन्त्र र विश्व बजारसँग प्रभावकारी ढंगले जोड्नु पर्ने र विश्वव्यापीकरण, उदारीकरण तथा निजीकरणबाट फाइदा उठाउँदै उच्च, दिगो, फराकिलो र समावेशी आर्थिक वृद्धिदर हाँसिल गर्ने गरी नेपालको विकासमा उपयोग गर्न सके मात्र विकसित नेपाल बनाउने नेपालीमात्रको शदीआँदेखिको अभिलाषालाई पूरा गर्न सकिन्छ ।

(१०) सन्दर्भ सामाग्री (References)

- अर्थ मन्त्रालय (२०७१), विकास सहायता नीति २०७१
- अर्थ मन्त्रालय, आर्थिक सर्वेक्षणहरू विभिन्न अंक
- MOF. (2011). *Nepal Country Report: 2011 Survey on Monitoring the Implementation of Paris declaration*. Kathmandu: Ministry of Finance, Govt. of Nepal.
- MOF. (2015). Development Cooperation Report 2015. Kathmandu: Ministry of Finance, Govt. of Nepal.
- OECD. (2010). *Survey on Monitoring the Implementation of Paris Declaration: Overview of the Results*. Paris: OECD.
- UNDP. (2013). *Human Development Report 2013*. New York: United Nations Development Program.
- UNDP. (2014). *Human Development Report 2014*. New York: United Nations Development Program.
- UNDP. (2015). *Human Development Report 2015*. New York: United Nations Development Program.
- UNDP. (2014). *Nepal Human Development Report 2015*. Kathmandu: United Nations Development Program Nepal.
- World Bank. (2016). *World Development Indicators 2016*. The Washington DC: The World Bank.

नेपालको दलित समुदायमा व्याप्त गरिबी: एक अध्ययन *

डा. डमरुबल्लभ पौडेल #

१. परिचय

१.१ पृष्ठभूमि

गरिबी हाल विश्वको सबैभन्दा ठूलो समस्या हो । एक ठाउँको गरिबीले अर्को ठाउँको समृद्धिलाई नै असर पारिरहेको कुरा यस क्षेत्रका विज्ञहरूले औल्याउने गरेका छन् । गरिब हुनु न पाप हो न अभिशाप । यो त विश्वका स्रोत साधनहरूको समुचित व्यवस्थापनको अभावबाट सृजना भएको समस्या हो । गरिबी सबैको साझा सरोकार पनि हो । यसै कारण संयुक्त राष्ट्र सङ्घले सन् २००० देखि सन् २०१५ सम्मका लागि ल्याएको सहस्राब्दी विकास लक्ष्यहरू (Millennium Development Goals, MDGs) को पहिलो लक्ष्य चरम गरिबी र भोकमरीको निवारण गर्नु थियो । यसैगरी सन् २०१६ जनवरी १ देखि २०३० सम्मका लागि घोषित दिगो विकासका लक्ष्यहरू (Sustainable Development Goals, SDGs) को प्रमुख लक्ष्य पनि गरिबी न्यूनीकरण गरी समृद्धि हासिल गर्नु नै हो । संयुक्त राष्ट्र सङ्घको अगुवाइमा विश्वका धनी र गरिब विकसित र विकासशील सबै देशहरूको सामूहिक प्रयासबाट मात्र यसलाई हासिल गर्न सकिने गरी कार्यक्रमहरू बनाइएका छन् ।

नेपालमा कूल जनसङ्ख्याको करिब एक चौथाइ जनसङ्ख्या गरिबीको रेखामुनि रहेको छ । राष्ट्रिय गरिबीको रेखामुनिको जनसङ्ख्या २५.२ प्रतिशत रहेको छ (Central Bureau of Statistics, 2010/11) । अझ अन्तर्राष्ट्रिय गरिबीको रेखालाई आधार मान्दा यसै अवधिमा नेपालको करिब ५५ प्रतिशत जनसङ्ख्या निरपेक्ष गरिबीको रेखामुनि रहेको तथ्याङ्क विश्व बैकले प्रकाशित गरेको छ भने वहु आयामिक गरिबीको हिसाब गर्ने हो भने तीन चौथाइ नेपाली गरिबीको रेखामुनि रहेका छन् (World Bank, 2014) । सापेक्ष गरिबी हेर्ने हो भने हामी सबै नेपाली गरिब छौं ।

गरिबीको रेखामुनि रहेको जनसङ्ख्यामा पनि क्षेत्र, जाति, जग्गाको स्वामित्व, घरमुलीको लैंगिक अवस्था, शिक्षास्तर आदिको आधारमा विविधता रहेको छ । शदिओदेखि तथाकथित तल्लो जातिको नाममा हेपिएका, चेपिएका, पछाडि पारिएका, पानी अचलको रूपमा समाजले व्यवहार गर्दै आएका दलित जातिहरूमा निरपेक्ष गरिबी, गरिबीको अन्तर र गहनतासमेत अन्य जातिको तुलनामा अधिक छ । नेपालभरि छरिएर रहेका तीन किसिमका दलितहरू रहेका छन् । ती हुन् - पहाडी दलित नेवारी दलितमा च्यामे, पोडे, मेहत्तर आदि र तराई दलित । पहाडी दलितमा कामी, दमाई, सार्की आदि पर्वन् भने नेवारी दलितमा च्यामे, पोडे, मेहत्तर आदि र तराई दलितमा डोम, चमार, दुसाध, हरिजन, राम, मुसहर,

* राजस्व प्रशासन तालिम केन्द्र, हरिहर भवन, ललितपुरद्वारा सञ्चालित राजस्व प्रशासन सम्बन्धी अधिकृत स्तरीय सेवाकालीन तालिम, २०७२ मा प्रस्तुत मामिला अध्ययनमा आधारित ।

उपसचिव, परराष्ट्र मन्त्रालय ।

पासवान आदि पर्द्धन् । उनीहरू हिन्दू धर्मावलम्बी आर्य हुन् तर उनीहरूलाई शूद्रको रूपमा समाजले परम्परागत रूपमा अपमानित गरिरहेको छ । नेपालको दलित समुदायमा गरिबीको समस्या भयावह रहेको देखिएको छ । दलित समुदायको गरिबीलाई कसरी न्यूनीकरण गर्न सकिन्छ भन्ने सन्दर्भमा यहाँ चर्चा गर्न खोजिएको छ ।

केही व्यक्ति मात्र धनी भएर देश कहिल्यै धनी बन्न सक्दैन र देश धनी बनाउन सकिएन भने गरिबी घट्नुको साटो बढ्ने सम्भावना रहन्छ । देशको समग्र अर्थतन्त्र सबल भए, रोजगार सिर्जना भई श्रमको अवसर लागत पाउने परिस्थिति बनाउन सकिए, कोही गरिब हुनु पर्दैन । निरपेक्ष र बहु आयामिक गरिबीका देखिने परिदृश्यका अलावा नदेखिने तर भयानक प्रकारको मानसिक दरिद्रताका कारण नेपाली समाजका सबै क्षेत्रमा गरिबीले गाँजेको छ । दलित समुदायमा भएको भयावह गरिबीको अवस्थाबाट उनीहरूलाई माथि उठाउन नसके समृद्ध र न्यायपूर्ण नेपालको कल्पना पनि गर्न सकिन्न तसर्थ दलित समुदायमा भएको गरिबी न्यूनीकरणका लागि नीति निर्माताहरूको ध्यान जानुपर्ने अपरिहार्यता देखिएको छ ।

सन् २०११ मा गरिएको नेपालको तेसो जीवनस्तर सर्वेक्षणले नेपालमा करिब २५ प्रतिशत जनसङ्ख्या निरपेक्ष गरिबीको रेखामुनि रहेको देखाएको थियो भने नेपालको तेहाँ योजनाले २३ प्रतिशत जनसङ्ख्या निरपेक्ष गरिबीको रेखामुनि रहेको उल्लेख गरेको छ । २०७२ साल वैशाख १२ गतेको भूकम्पले करिब तीन प्रतिशत थप जनसङ्ख्या अर्थात् करिब सात लाख नेपालीलाई गरिबीको रेखामुनि धकेलेको अनुमान छ । यसबाट नेपालको एक चौथाइ जनसङ्ख्या न्यूनतम तहको जीवनयापन गर्न पनि नसकिरहेको अवस्थामा रहेको छ । नेपालको सबै क्षेत्रमा गरिबीको असर देखिएको भए पनि भौगोलिक क्षेत्र, जाति, जग्गाको स्वामित्व, धरमूलीको लैङ्गिक अवस्था, शिक्षास्तर आदिको आधारमा निरपेक्ष गरिबीको रेखामुनि रहेको जनसङ्ख्यामा विविधता देखिएको छ ।

यसै सन्दर्भमा नेपालको हिन्दू वर्ण व्यवस्थाको तहगत शृङ्खलाको सबैभन्दा तल्लो तहमा राखिएका र पानी अचल ठानी शदीऔंदेखि थिचिएका, मिचिएका, दमन गरिएका, सीमान्तकृत र बच्चितिकरणमा पारिएका दलित समुदायमा व्यास गरिबीको अवस्था, गरिबीका निर्धारक तत्वहरू, गरिबी न्यूनीकरणका लागि गरिएका प्रयास र गरिबी न्यूनिकरणका उपायहरूको बारेमा यस अध्ययनमा उल्लेख गरिएको छ ।

१.२ दलित समुदायमा गरिबीको समस्या

नेपालमा दलित समुदाय बच्चितीकरणमा परेको छ । पानी अचलको रूपमा शताब्दीऔं देखि सामाजिक बहिस्करणका कारण यस समुदायका मानिसहरूको सामाजिक हैसियत दयनीय छ । यस समुदायका मानिसमा शिक्षा र चेतनाको कमी रहेको छ । राज्यका नीति निर्माण तहमा पहुँच नभएको कारण राज्यले यस समुदायका मानिसहरूलाई परापूर्वक कालदेखि नै विभेद गर्दै आएको

देखिन्छ । आय आर्जन र रोजगारीका अवसरको कमीका कारण दलित समुदायका मानिसहरू न्यूनतम स्तरको जीवन यापन गर्न असमर्थ भएको मात्र नभई मानव विकास सूचकाङ्कमा समेत पछाडि परी समाजमा हेय दृष्टिले हेरिने गरिएको र उनीहरूलाई विकासको मूल प्रवाहमा ल्याउन नसकिएको कारण समाजमा असमानता र द्वन्द्व बढेको छ । नेपालमा दलित जाति सबैभन्दा उत्पीडित जाति हो भन्नेमा विवाद छैन । सामाजिक, आर्थिक उत्पीडनको जाँतोमा पिसिएका दलित जातिलाई माथि उठाउने प्रयत्न नभएका पनि होइनन् तर ती अपर्याप्त भएका कारण दलित समुदायका मानिसहरू अझैसम्म गरिबीको चपेटामा परिरहेका छन् ।

नेपालमा आठौं योजनादेखि गरिबी निवारण अविद्धिन्न रूपमा योजनाको मुख्य उदेश्य रहेको भए पनि अपेक्षित रूपमा गरिबी न्यूनिकरण गर्न सकिएको छैन । नेपालमा गरिबी न्यूनिकरणका लागि दलित समुदायमा भएको गरिबी न्यूनीकरणलाई पहिलो प्राथमिकता दिनुपर्ने आवश्यकता रहेको छ । दलित समुदायमा व्याप्त गरिबी न्यूनीकरण गर्नु नेपालको विकासको प्रमुख समस्या हो ।

१.३ अध्ययनको उदेश्य

- (क) साधारण उदेश्य: नेपालको दलित समुदायमा विभिन्न स्वरूपमा रहेको निरपेक्ष गरिबीको रेखामुनिको जनसङ्ख्या (P_0), गरिबीको अन्तर (P_1), र गरिबीको गहनता (P_2) को लेखाजोखा गर्नु ।
- (ख) विशेष उदेश्य: नेपालको दलित समुदायमा रहेको गरिबीका निर्धारक तत्वहरूको पहिचान गर्दै गरिबी न्यूनीकरणका उपायहरू पत्ता लगाउनु ।

१.४ अध्ययन विधि

(क) तथ्याङ्को स्रोत

यस अध्ययनमा प्रयोग गरिएको तथ्याङ्क केन्द्रीय तथ्याङ्क विभागबाट प्रकाशित Nepal Living Standard Survey 2010/11 Data Set (Central Bureau of Statistics, 2011) बाट लिइएको हो । प्रस्तुत सर्वे विश्व बैंकको प्राविधिक सहयोगमा गरिएको हो । नेपालका कुल घरधुरी मध्ये भौगोलिक क्षेत्र, सहरी र ग्रामीण क्षेत्र मिलाएर ५,९८८ नेपाली घरधुरीको सर्वे गरिएको यस Data Set ले नेपाली घरधुरीहरूको सही प्रतिनिधित्व गर्दै विस्तृत सूचना प्रदान गरेको छ जसमा घरमूली र सदस्यहरूका जनसाङ्ख्यिक विशेषताहरू, वासस्थान, शिक्षा, स्वास्थ्य, कृषि, उपभोग, आय, बसाइ सराइ, रोजगारी, जग्गा जमिन र सम्पत्ति, भौतिक पूर्वाधार आदि सम्बन्धमा सर्वेबाट प्राप्त सूचना पर्दैन् । यो अध्ययन गरिबी सम्बन्धमा भएकोले आर्थिक रूपमा सक्रिय जनसङ्ख्यालाई मात्र लिइनुपर्ने कारण १५-५९ वर्षका घरमूलीलाई मात्र समावेश गर्दा ४,८४० घरधुरी समायोजित नमुनाको रूपमा कायम भएको छ । यसमध्ये पनि दलित समुदायलाई मात्र लिइँदा ५९८ घरधुरीहरू नमुनाको रूपमा हुने भएकोले यही तथ्याङ्कको आधारमा दलित समुदायको अध्ययन गरिएको छ ।

(ख) अध्ययनको तरिका

(अ) गरिबीको मापन: यस अध्ययनमा गरिबी मापनको लागि Foster-Geer-Thorbecke (FGT) विधि प्रयोग गरिएको छ । यस विधिबाट गरिबीका तीन आयाम मापन गरिन्छ, जसलाई निरपेक्ष गरिबी (Head Count Index or Incidence of Poverty, P_0), गरिबीको अन्तर (Poverty Gap or Depth of Poverty, P_1) र गरिबीको गहनता (Poverty Severity or Square Gap of Poverty, P_2) भनिन्छ । P_0 ले कुल जनसङ्ख्यामा गरिबीको रेखामुनिको जनसङ्ख्याको अनुपात, P_1 ले गरिबीको रेखामुनि रहेको जनसङ्ख्या गरिबीको रेखाबाट कति टाढा छ त्यसको अनुपात र P_2 ले गरिबीको रेखामुनि रहेको जनसङ्ख्याको बीच भएको असमानताको अनुपात जनाउँछ । यस विधिबाट गरिबी मापन गर्दा निम्न सूत्र प्रयोग गरिएको छ ।

$$P_\alpha = \int_0^Z \left(\frac{Z-Y}{Z} \right)^\alpha f(Y) dY \quad & \alpha \geq 0 \quad (1)$$

समीकरण 1 मा, Y भनेको घरधुरीको प्रतिव्यक्ति उपभोग, $f(Y)$ भनेको उपभोगको घनत्व (Y उपभोग गर्ने जनसङ्ख्याको अनुपात), Z भनेको गरिबीको रेखा र α भनेको धनात्मक प्यारामिटर हो । $\alpha = 0, 1$ and 2 हुँदा P को स्वरूप P_0 , P_1 र P_2 हुन्छ । प्रतिव्यक्ति उपभोगको आधारमा नेपालको राष्ट्रिय गरिबीको रेखा रु. १९,२६१।१८ कायम गरिएको छ । यो रेखा Cost of Basic Needs (CBN) Approach का आधारमा तय गरिएको हो ।

(आ) गरिबी निर्धारक तत्वहरू: गरिबीका निर्धारक तत्वहरूको Estimate निम्नानुसारको Semi-log Model को प्रयोग गरी गरिएको छ ।

$$\ln(Y_i) = \beta_0 + \beta_i X_i^n + \varepsilon \quad (2)$$

समीकरण 2 मा Y_i भनेको Dependent Variable हो जसले Household Per capita Consumption Expenditure देखाउँछ । X_i^n ले Explanatory Variables जनाउँछ जसमा जनसाङ्ख्यिक, क्षेत्रीय, आर्थिक तथा सामाजिक र पूर्वाधारमा पहुँच जस्ता विशेषताहरू पर्दैन् । β_0 भनेको Constant Term, β_i भनेको Coefficients हुन् भने ε चाहिँ Residual Term हो ।

Nepal Living Standard Survey 2010/11 Data Set बाट प्राप्त Household Level को Data लाई STATA Corporation बाट विकसित गरिएको STATA Statistical Software तथा विश्व बैंकद्वारा विकास गरिएको Distributive Analysis STATA Package, DASP (Abdelkrim and Duclos, 2007) प्रयोग गरी दलित समुदायमा व्याप्त गरिबीका विभिन्न आयामहरू र गरिबीका निर्धारक तत्वहरूको Estimate गरी विश्लेषण गरिएको छ ।

१.५ अध्ययनको सीमा

- (क) यस अध्ययनमा लिइएको तथ्याङ्क सन् २०१०।११ को भएकोले केही पुरानो जस्तो लागे पनि गरिबी सम्बन्धी अध्ययनका लागि तेस्रो नेपाल जीवनस्तर सर्वेक्षण नै हाल उपलब्ध सबैभन्दा अद्यावधिक तथ्याङ्क हो ।
- (ख) Nepal Living Standard Survey 2010/11 Data Set मा उपलब्ध भए अनुसारका ५९८ घरधुरीहरु नेपालका सबै क्षेत्रबाट समावेश गरिएका हुनाले दलित समुदायका लागि प्रतिनिधिमूलक मानी अध्ययन तथा विश्लेषण गरिएको छ ।
- (ग) यस अध्ययनमा प्रस्तुत गरिएका विचारहरू अध्ययनकर्ताका व्यक्तिगत धारणा हुन् । जात जातिको विश्लेषण कुनै जातिलाई होच्याउने वा अपमानित गर्ने उदेश्यले नभई विशुद्ध रूपमा नेपाली समाजमा हालसम्म विद्यमान रहेको जातिगत संरचना अनुसार अध्ययन अनुसन्धान गरी नीतिगत सुझाव दिई नीति निर्माताहरूलाई यथार्थ अवस्थाको जानकारी गराउने प्रयोजनका लागि गरिएको हो ।

१.६ अध्ययनको प्रस्तुतीकरण

यस अध्ययनलाई चार भागमा बाँडिएको छ । पहिलो भागमा परिचय, दोस्रो भागमा अध्ययन प्रस्तुतीकरण र विश्लेषण, तेस्रो भागमा सारांश र सुझावहरू, चौथो भागमा निष्कर्ष र अन्तमा सन्दर्भ सामग्रीहरू राखिएको छ ।

२. अध्ययन प्रस्तुतीकरण र विश्लेषण

२.१ विश्वव्यापी समस्याको रूपमा गरिबी

समकालीन विश्वको सबैभन्दा ठूलो समस्या नै गरिबी हो । अन्तर्राष्ट्रिय गरिबीको रेखाले अमेरिकी डलर १.२५ प्रति दिन प्रति व्यक्तिभन्दा न्यून आय रहेको जनसङ्ख्यालाई निरपेक्ष गरिबीको रेखामुनि रहेको मान्दछ । यस परिभाषाबाट हेर्दा Todaro and Smith (2015) का अनुसार विश्वमा सन् २०१० मा २०.६ प्रतिशत गरिबी रहेको देखिएको छ । विश्वका अधिकांश गरिबहरू उप क्षेत्रीय अफ्रिका र दक्षिण एसियामा बस्ने भएकोले यी क्षेत्रहरू गरिबहरूका वासस्थानको रूपमा नै परिचित छन् । तालिका १ बाट उप क्षेत्रीय अफ्रिकाको गरिबी ४८.५ प्रतिशत र दक्षिण एसियाको गरिबी ३१.० रहेको देखिन्छ । यसै गरी पूर्वी एसिया र प्यासिफिकमा १२.५ प्रतिशत, दक्षिण अमेरिका र क्यारिबियनमा ५.५ प्रतिशत, मध्य पूर्व र उत्तर अफ्रिकामा २.४ प्रतिशत गरिबी छ भने विश्वमा सबैभन्दा कम गरिबी रहेको क्षेत्र युरोप र मध्य एसिया देखिएको छ जहाँ ०.७ प्रतिशत गरिबी रहेको देखिन्छ ।

तालिका १ को विश्लेषणबाट उप क्षेत्रीय अफ्रिकापछि दोस्रो गरिबी प्रभावित क्षेत्रमा दक्षिण एसिया रहेको देखिन्छ ।

तालिका १ : विश्वमा गरिबीको स्थिति

क्र.सं.	क्षेत्रहरू	निरपेक्ष गरिबी (P0) (% of People < \$1.25)
१	उप क्षेत्रीय अफ्रिका (Sub-Saharan Africa)	48.5
२	दक्षिण एसिया (South Asia)	31.0
३	पूर्वी एसिया र प्यासिफिक (East Asia and Pacific)	12.5
४	दक्षिण अमेरिका र क्यारिबियन (Latin America and Caribbean)	5.5
५	मध्य पूर्व र उत्तर अफ्रिका (Middle East and North Africa)	2.4
६	युरोप र मध्य एसिया (Europe and Central Asia)	0.7
विश्वको औसत (World Average)		20.6

Source: Todaro, M. P., & Smith, S. C. (2015). *Economic Development*. Boston: Pearson Addison Wesley.

२.२ दक्षिण एसियामा गरिबी

दक्षिण एसियामा रहेको गरिबी तालिका २ मा प्रस्तुत गरिएको छ । यस तालिका अनुसार निरपेक्ष गरिबीको रेखामुनि रहेको जनसङ्ख्याको राष्ट्रिय तथा अन्तर्राष्ट्रिय गरिबीको रेखाको आधारमा गरिएको मापन देखाइएको छ । अन्तर्राष्ट्रिय गरिबीको रेखा अन्तर्राष्ट्रिय स्तरमा त्यो देशको क्रयशक्तिको आधारमा तय हुन्छ भने राष्ट्रिय गरिबीको रेखा त्यो राष्ट्रमा न्यूनतम तहको जीवन यापनका लागि चाहिने आयका आधारमा निर्धारण गरिएको हुन्छ ।

तालिका २: दक्षिण एसियामा गरिबीको स्थिति

क्र.सं.	देश	अर्थतन्त्रको बर्गीकरण	राष्ट्रिय गरिबको रेखाको आधारमा गरिबी (P0)	अन्तर्राष्ट्रिय गरिबीको रेखाको आधारमा निरपेक्ष गरिबी (P0)
१	नेपाल	LIC	25.2	55.1
२	बंगलादेश	LIC	40.0	49.6
३	भारत	LMC	27.5	41.6
४	श्रीलङ्का	LMC	15.2	7.0
५	पाकिस्तान	LMC	22.3	22.6
६	माल्दिभ्स	UMC	Na	Na
७	भुटान	LMC	Na	Na
८	अफगानिस्तान	LIC	36.0	Na

Source: *World Development Report 2012, 2013 and 2014*. Washington, DC: World Bank.

Note: Na: not available, low income countries (LIC) are with less than \$1005 of Gross National Income (GNI) per capita, lower middle income countries (LMC) having \$1,006-\$3,975 of GNI per capita and upper middle income countries (UMC) with GNP per capita ranging \$3,976-12,275.

अन्तर्राष्ट्रिय गरिबीको रेखाका आधारमा नेपालमा दक्षिण एसियामा सबैभन्दा बढी (५५.१ प्रतिशत) गरिबी देखिन्छ भने राष्ट्रिय गरिबीको रेखाका आधारमा बंगलादेशमा दक्षिण एसियामा सबैभन्दा बढी गरिबी (४०.० प्रतिशत) रहेको देखिन्छ । दुबै रेखाबाट हेर्दा दक्षिण एसियामा श्रीलङ्कामा सबैभन्दा कम गरिबी रहेको देखिन्छ । माल्दिभ्स र भुटानको तथ्याङ्क प्राप्त भएको छैन भने राष्ट्रिय गरिबीको रेखाको आधारमा नेपाल श्रीलङ्का र पाकिस्तानभन्दा बढी र अन्य देशभन्दा कम गरिबी भएको देशमा परेको देखिन्छ ।

२.३ नेपालमा जातिगत गरिबी

नेपालको तेस्रो जीवनस्तर सर्वेक्षणका अनुसार नेपालको २५.२ प्रतिशत जनसङ्ख्या निरपेक्ष गरिबीको रेखामुनि रहेको छ । यसैगरी गरिबीको अन्तर ५.८ र गरिबीको गहनता २.१ प्रतिशत रहेको छ (हेर्नुहोस् तालिका ३) ।

तालिका ३ : नेपालमा जातिगत गरिबीको अवस्था

क्र.सं.	जातिगत समूह	निरपेक्ष गरिबी (P_0)	गरिबी अन्तर (P_1)	गरिबीको गहनता (P_2)
१	थकाली	0.0	0.0	0.0
२	नेवार	4.3	0.8	0.3
३	पहाडी ब्राह्मण क्षेत्री	17.7	4.1	1.4
४	मधेसी ब्राह्मण	18.4	0.4	0.1
५	अन्य जनजाति	26.8	5.9	1.9
६	अन्य मधेसी	33.8	7.6	2.6
७	दलित	39.0	9.8	3.8
नेपालको औसत		25.2	5.8	2.1

Source: Estimated by Author using Nepal Living Standard Survey 2010/11 Dataset
(Central Bureau of Statistics, 2011)

Note: Estimated at 95% confidence level and two sided interval

जाति अनुसार गरिबीमा विविधता रहेको देखिएको छ । दलित समुदायमा सबैभन्दा बढी गरिबी (३९.० प्रतिशत) रहेको देखिन्छ । थकाली समुदायमा गरिबी देखिएको छैन भने नेवार समुदायमा सबैभन्दा कम ४.३ प्रतिशत गरिबी देखिएको छ । त्यसपछि पहाडी ब्राह्मण क्षेत्रीमा १७.७ प्रतिशत, मधेसी ब्राह्मणमा १८.४ प्रतिशत, नेवार बाहेकका अन्य जनजातिमा २६.८ प्रतिशत, मधेसी ब्राह्मण बाहेकका अन्य मधेसीमा १८.४ प्रतिशत र अन्य जनजाति समुदायमा ३३.८ प्रतिशत गरिबी व्याप्त रहेको छ । नेवार, पहाडी ब्राह्मण क्षेत्री र मधेसी ब्राह्मण समुदायमा भएको गरिबी राष्ट्रिय औसतभन्दा कम छ भने अन्य सबैमा राष्ट्रिय औसतभन्दा बढी छ । दलित समुदायमा गरिबी सबैभन्दा बढी भएको र राष्ट्रिय विकासका गतिविधिहरूमा पनि यो समुदाय सबैभन्दा पछि परेको कारण दलित समुदायमा रहेको गरिबीका विविध आयामहरूको अध्ययन गर्नु आवश्यक देखिएको छ ।

२.४ दलित समुदायमा व्यास गरिबी

दलित समुदायमा रहेको गरिबीका विविध आयामहरूको अध्ययन गर्ने सन्दर्भमा उमेर समूह, शिक्षाको स्तर, रोजगारीको क्षेत्र, ग्रामीण र सहरी क्षेत्र, भौगोलिक क्षेत्र, जग्गाको स्वामित्व तथा पूर्वाधारमा पहुँचका आधारमा रहेको गरिबीको स्थिति तल उल्लेख गरिएको छ ।

(क) उमेर समूह अनुसार गरिबी

दलित समुदायमा घरमूलीको उमेर अनुसार गरिबी फरक फरक देखिएको छ । ३०-४० वर्षका घरमूली भएका घरधुरीहरूमा सबैभन्दा बढी (४४.० प्रतिशत) गरिबी देखिन्छ । गरिबीको अन्तर र गहनता पनि यसै समूहमा बढी छ । यसैगरी ४५-६० वर्षका घरमूली भएका घरधुरीहरूमा सबैभन्दा कम (३४.३ प्रतिशत) गरिबी रहेको छ (हेनुहोस् तालिका ४) ।

तालिका ४ : उमेर समूह अनुसार गरिबी

शीर्षक	निरपेक्ष गरिबी (P ₀)	गरिबीको अन्तर (P ₁)	गरिबीको गहनता (P ₂)
(१५-३०) वर्ष	36.1	10.9	4.7
(३०-४५) वर्ष	44.0	12.4	5.0
(४५-६०) वर्ष	34.3	7.8	2.7
दलित समुदायको औसत	39.0	9.8	3.8

Source: Estimated by author using Central Bureau of Statistics (2011)

(ख) शिक्षास्तर अनुसार गरिबी

एसएलसी भन्दा तल शैक्षिकस्तर भएका घरमूलीमा निरपेक्ष गरिबी ४० प्रतिशत छ भने एसएलसी वा सो भन्दा माथि शैक्षिकस्तर भएका घरमूलीमा निरपेक्ष गरिबी ६.१ प्रतिशत मात्र छ (हेनुहोस् तालिका ५) ।

तालिका ५ : शिक्षास्तर अनुसार गरिबी

शीर्षक	निरपेक्ष गरिबी (P ₀)	गरिबीको अन्तर (P ₁)	गरिबीको गहनता (P ₂)
SLC भन्दा तल	40.0	10.8	4.3
SLC र माथि	6.1	1.6	0.4
दलित समुदायको औसत	39.0	9.8	3.8

Source: Estimated by author using Central Bureau of Statistics (2011)

गरिबी कम गर्ने शिक्षा निकै महत्वपूर्ण हुन्छ । उच्च शिक्षा भएका घरमूलीमा गरिबी निकै कम देखिएकोले दलित समुदायमा शिक्षास्तर बढादा गरिबी घटेको देखिएको छ ।

(ग) रोजगारीको क्षेत्रका आधारमा गरिबी

रोजगारीका क्षेत्र अनुसार विक्षेपण गर्दा घरमूली कृषि क्षेत्रमा रोजगारी गर्ने दलित समुदायमा निरपेक्ष गरिबी ४९.६ प्रतिशत छ । यसैगरी औद्योगिक क्षेत्रमा काम गर्ने घरमूलीमा ३०.९ प्रतिशत र

सेवा क्षेत्रमा काम गर्ने घरमूलीमा ३४.१ प्रतिशत निरपेक्ष गरिबी रहेको छ (हेर्नुहोस् तालिका ६)

।

तालिका ६ : रोजगारीको क्षेत्रका आधारमा गरिबी

शीर्षक	निरपेक्ष गरिबी (P ₀)	गरिबीको अन्तर (P ₁)	गरिबीको गहनता (P ₂)
कृषि क्षेत्र	49.6	13.6	5.5
औद्योगिक क्षेत्र	30.9	7.0	2.3
सेवा क्षेत्र	34.1	9.3	3.6
दलित समुदायको औसत	39.0	9.8	3.8

Source: Estimated by author using Central Bureau of Statistics (2011)

कृषि क्षेत्रमा रोजगारी गर्ने दलितहरूमा गरिबी सबैभन्दा बढी र औद्योगिक क्षेत्रमा सबैभन्दा कम देखिएको छ ।

(घ) सहरी र ग्रामीण क्षेत्रको आधारमा गरिबी

सहरी क्षेत्रका दलित समुदायमा १६.५ प्रतिशत र ग्रामीण क्षेत्रका दलितहरूमा ४६.६ प्रतिशत निरपेक्ष गरिबी रहेको छ (हेर्नुहोस् तालिका ७) ।

तालिका ७ : सहरी र ग्रामीण क्षेत्रको आधारमा गरिबी

शीर्षक	निरपेक्ष गरिबी (P ₀)	गरिबीको अन्तर (P ₁)	गरिबीको गहनता (P ₂)
सहरी क्षेत्र	16.5	4.3	1.4
ग्रामीण क्षेत्र	46.6	12.7	5.1
दलित समुदायको औसत	39.0	9.8	3.8

Source: Estimated by author using Central Bureau of Statistics (2011)

यसबाट के बुझिन्छ भने सहरका दलित भन्दा गाउँका दलित समुदायमा करिब तीन गुणा बढी निरपेक्ष गरिबी रहेको छ । गरिबीको अन्तर र गहनता पनि ग्रामीण दलितमा निकै बढी छ ।

(ङ) भौगोलिक क्षेत्रको आधारमा गरिबी

नेपाललाई १२ वटा भौगोलिक क्षेत्रमा विभाजन गरी विश्लेषण गर्दा मध्य र सुदूर पश्चिमाञ्चलका ग्रामीण पहाडी क्षेत्रका दलित समुदायमा सबैभन्दा बढी (६६.७ प्रतिशत) र काठमाण्डौको सहरी क्षेत्रका दलित समुदायमा सबैभन्दा कम (२.६ प्रतिशत) निरपेक्ष गरिबी रहेको छ (हेर्नुहोस् तालिका ८) ।

भौगोलिक क्षेत्र अनुसार दलित समुदायमा व्यास गरिबीमा विविधता रहेको छ । यसैगरी मध्य र सुदूर पश्चिमाञ्चलका ग्रामीण पहाडी क्षेत्रका दलित समुदायमा ५६.४ प्रतिशत र हिमाली क्षेत्रका दलित समुदायमा ४९.९ प्रतिशत निरपेक्ष गरिबी रहेको छ ।

तालिका ८ : भौगोलिक क्षेत्रको आधारमा गरिबी

शीर्षक	निरपेक्ष गरिबी (P ₀)	गरिबीको अन्तर (P ₁)	गरिबीको गहनता (P ₂)
हिमाली क्षेत्र	45.9	10.4	3.5
सहरी क्षेत्र: काठमाण्डौ	2.6	0.7	0.2
सहरी क्षेत्र: पहाडका सहर	13.7	3.8	1.4
सहरी क्षेत्र: तराईका सहर	26.2	5.7	1.8
ग्रामीण पहाडी क्षेत्र - पूर्वाञ्चल	42.0	9.3	3.2
ग्रामीण पहाडी क्षेत्र - मध्यमाञ्चल	38.3	7.3	2.0
ग्रामीण पहाडी क्षेत्र - पश्चिमाञ्चल	34.8	8.3	3.3
ग्रामीण पहाडी क्षेत्र — मध्य र सुदूर पश्चिमाञ्चल	66.7	20.5	9.0
ग्रामीण तराई — पूर्वाञ्चल	38.5	6.8	1.8
ग्रामीण तराई — मध्यमाञ्चल	39.6	9.0	3.1
ग्रामीण तराई — पश्चिमाञ्चल	22.4	5.3	2.2
ग्रामीण तराई — मध्य र सुदूर पश्चिमाञ्चल	56.4	14.5	5.9
दलित समुदायको औसत	39.0	9.8	3.8

Source: Estimated by author using Central Bureau of Statistics (2011)

(च) जग्गाको स्वामित्वको आधारमा गरिबी

चार हेक्टर र चार हेक्टरभन्दा बढी जग्गा हुने दलित समुदायमा गरिबी छैन भने एक हेक्टरभन्दा कम जग्गाको स्वामित्व भएका दलितहरूमा ४०.४ प्रतिशत र एक देखि चार हेक्टर जग्गा हुने दलितहरूमा १७.९ प्रतिशत निरपेक्ष गरिबी रहेको छ (हेर्नुहोस् तालिका ९) ।

तालिका ९ : जग्गाको स्वामित्वको आधारमा गरिबी

शीर्षक	निरपेक्ष गरिबी (P ₀)	गरिबीको अन्तर (P ₁)	गरिबीको गहनता (P ₂)
सानो जग्गा (१ हेक्टरभन्दा कम)	40.4	10.3	4.0
मध्यम जग्गा (१-४ हेक्टर)	17.9	2.3	0.3
ठूलो जग्गा (४ हेक्टर र बढी)	0.0	0.0	0.0
दलित समुदायको औसत	39.0	9.8	3.8

Source: Estimated by author using Central Bureau of Statistics (2011)

दलित समुदायमा जग्गाको स्वामित्व बढ्दा गरिबी कम हुने देखिएको छ ।

(छ) पूर्वाधार र सुविधामा पहुँचका आधारमा गरिबी

आफ्नो घरबाट आधा घण्टाको दूरीमा हिँडेर पुगिने स्थानभित्र पूर्वाधार र सुविधाहरूमा पहुँच हुने दलित समुदायमा गरिबी कम छ भने पहुँच नहुने दलितहरूमा गरिबी बढी रहेको छ (हेर्नुहोस् तालिका १०) ।

मोटर बाटोमा पहुँच हुनेमा ३७.७ प्रतिशत र नहुनेमा ३९.२ प्रतिशत, विद्यालयमा पहुँच हुनेमा १६.५ प्रतिशत र नहुनेमा ४०.७ प्रतिशत, हाट बजारमा पहुँच हुनेमा २६.६ प्रतिशत र नहुनेमा ३९.५ प्रतिशत, अस्पतालमा पहुँच हुनेमा ३७.६ प्रतिशत र नहुनेमा ३९.१ प्रतिशत निरपेक्ष गरिबी रहेको देखिएको छ ।

तालिका १० : पूर्वाधार र सुविधामा पहुँचका आधारमा गरिबी

शीर्षक	निरपेक्ष गरिबी (P0)	गरिबीको अन्तर (P1)	गरिबीको गहनता (P2)
मोटर बाटो (छ)	37.7	10.1	4.2
मोटर बाटो (छैन)	39.2	9.5	3.3
विद्यालय (छ)	16.7	6.7	3.1
विद्यालय (छैन)	40.7	10.1	4.2
हाट बजार (छ)	26.7	7.1	2.1
हाट बजार (छैन)	39.5	10.0	3.9
अस्पताल (छ)	37.6	9.1	3.2
अस्पताल (छैन)	39.1	9.8	3.8
बिजुली बत्ती (छ)	22.4	4.7	1.5
बिजुली बत्ती (छैन)	63.8	17.5	7.2
पाइपको पानी (छ)	15.1	2.4	0.4
पाइपको पानी (छैन)	43.4	11.2	4.4
दलित समुदायको औसत	39.0	9.8	3.8

Source: Estimated by author using Central Bureau of Statistics (2011)

यसैगरी बिजुली बत्तीमा पहुँच हुनेमा २२.४ प्रतिशत र नहुनेमा ६३.८ प्रतिशत, पाइपको पानीमा पहुँच हुनेमा १५.१ प्रतिशत र नहुनेमा ४३.४ प्रतिशत निरपेक्ष गरिबी रहेको पाइएको छ । यसैगरी पूर्वाधार र सुविधामा पहुँच नहुनेमा गरिबीको अन्तर र गहनता पनि बढी छ ।

२.५ दलित समुदायमा गरिबीका निर्धारक तत्वहरू

नेपालको दलित समुदायमा गरिबी निर्धारण गर्ने तत्वहरू तालिका ११ मा प्रस्तुत गरिएका छन् (हेर्नुहोस् तालिका ११) । तालिका ११ अनुसार परिवार सङ्ख्या, महिला घरमूली, ग्रामीण क्षेत्रमा अवस्थित घर, कृषिमा रोजगारी गर्ने घरमूली, आश्रित सदस्य, घरमूली बनीबूतो मात्र गर्ने, भूमिहीन परिवार, घरमूलीको शिक्षास्तर, बिजुली बत्तीमा पहुँच, पानीको पाइपमा पहुँच र मोटर बाटोको सुविधा मात्र Significant छन् भने अन्य Variables Insignificant छन् ।

गरिबीका निर्धारक तत्वहरूको विश्लेषण गर्दा एक जना परिवार सङ्ख्या बढ्दा दलित घरधुरीमा प्रति व्यक्ति उपभोग खर्च छ प्रतिशतले घट्ने देखिएको छ । उपभोगमा कम खर्च गर्नु भनेको गरिबीको सूचक हो । महिला घरमूली भएका घरहरूमा पुरुष घरमूली भएका घरहरूमा भन्दा

प्रति व्यक्ति उपभोग खर्च १२ प्रतिशतले बढने देखिएको छ । यसबाट महिला घरमूली हुने दलित समुदायका घरहरूमा गरिबी कम हुने देखिन्छ ।

तालिका ११ : नेपालको दलित समुदायमा गरिबीका निर्धारक तत्वहरू
(log-level model, Dependent Variable: प्रतिव्यक्ति घरधुरी उपभोग खर्च)

Variables	Coefficient	Std. Err.	t-Statistics
घरका विशेषताहरू			
परिवार सङ्ख्या	-0.06	***	0.01
महिला घरमूली (Dummy)	0.12	**	0.06
ग्रामीण क्षेत्रमा अवस्थित (Dummy)	-0.21	***	0.05
घरमूलीको उमेर (वर्षमा)	0.01	0.00	0.51
कृषिमा रोजगार (Dummy)	-0.09	**	0.04
आश्रित सदस्य (अनुपात)	- 0.01	***	0.00
घरमूली बनीबूतो मात्र गर्ने (Dummy)	-0.08	*	0.05
भूमिहीन परिवार (Dummy)	-0.11	*	0.06
घरमूली स्वरोजगार (Dummy)	0.01	0.05	0.23
घरमूलीको शिक्षास्तर (Dummy)	0.02	***	0.01
पूर्वाधारमा पहुँच			
बिजुली बत्ती (Dummy)	0.35	***	0.04
पाइपको पानी (Dummy)	0.39	***	0.05
विद्यालय (Dummy)	0.03	0.08	0.36
अस्पताल (Dummy)	0.12	0.09	1.25
मोटर बाटो (Dummy)	0.07	*	0.06
हाटबजार (Dummy)	0.10	0.09	1.10
Constant	10.35	**	0.11
F-statistics	30.16	*	***
Adjusted R-squared	0.46		
Observations	598		

Source: Estimated by author using Nepal Living Standard Survey 2010/11 Dataset

यसैगरी ग्रामीण क्षेत्रमा अवस्थित दलित समुदायका घरहरूमा सहरी क्षेत्रका दलितका घरहरूमा भन्दा प्रति व्यक्ति उपभोग खर्च २१ प्रतिशतले कम हुने देखिएको छ । यसले गरिबी ग्रामीण क्षेत्रमा बढी हुने देखाउँछ । कृषिमा रोजगारी गर्नेको अन्य क्षेत्रमा रोजगारी गर्नेको भन्दा प्रति व्यक्ति उपभोग खर्च नौ प्रतिशतले कम हुने, आश्रित सदस्यहरूको अनुपात एक प्रतिशतले बढदा

प्रति व्यक्ति उपभोग खर्च एक प्रतिशतले नै कम हुने देखिन्छ भने घरमूली बनीबूतो मात्र गर्ने भए प्रति व्यक्ति उपभोग खर्च आठ प्रतिशतले कम हुने र भूमिहीन परिवारमा प्रति व्यक्ति उपभोग खर्च ११ प्रतिशतले कम हुने देखिन्छ ।

यसैगरी घरमूलीको शैक्षिकस्तर बढाउ उपभोग खर्च बढेर गरिबी घट्ने देखिन्छ । विजुली बत्तीमा पहुँच नहुने दलितका घरहरूमा भन्दा पहुँच हुने दलितका घरहरूमा प्रति व्यक्ति उपभोग खर्च ३५ प्रतिशतले बढी हुने, पाइपको पानीमा पहुँच हुने घरहरूमा ३९ प्रतिशत र मोटर बाटोको सुविधा हुनेहरूको उपभोग खर्च सात प्रतिशतले बढी हुने देखिएको छ । यसबाट पूर्वाधारमा पहुँच हुने घरहरूमा पहुँच नहुने घरहरूमा भन्दा गरिबी कम हुने देखिन्छ ।

२.६ दलित समुदायको गरिबी न्यूनीकरण सम्बन्धी विद्यमान व्यवस्था

दलित समुदायमा रहेको गरिबीलाई सम्बोधन गर्न विभिन्न नीति, नियम, प्रचलन र संस्थागत व्यवस्था रहेका छन् । ती मध्ये प्रमुख व्यवस्थाहरू निम्न छन् ।

नीतिगत तथा कार्यक्रमगत व्यवस्था

- नेपालको संविधानको प्रस्तावनामा सबै प्रकारका जातीय छुवाछूतको अन्त्य गरी आर्थिक समानता, समृद्धि र सामाजिक न्याय सुनिश्चित गर्न समतामूलक समाजको निर्माण गर्ने कुरा उल्लेख छ । यसैगरी संविधानको धारा २४ मा छुवाछूत तथा भेदभाव विरुद्धको हक धारा ४० मा दलितको हक धारा ४२ मा सामाजिक न्यायको हक छन् । यी हकहरूले दलितलाई विभेद गर्न नपाइने, दलित विद्यार्थीलाई निःशुल्क शिक्षाको व्यवस्था, स्वास्थ्य र सामाजिक सुरक्षा प्रदान गरिने, दलितको पेशालाई आधुनिकीकरण गर्ने, भूमिहीन दलितलाई एक पटकलाई जमीन उपलब्ध गराइने, आवासविहीन दलितलाई बसोबासको व्यवस्था गर्ने तथा रोजगारीका अवसर दिई सामाजिक न्याय प्रदान गरिने उल्लेख छ । यसका अलावा धारा २५५ मा दलित समुदायको समग्र हित प्रवर्धनका लागि राष्ट्रिय दलित आयोग गठन सम्बन्धी व्यवस्था गरिएको छ ।
- नेपालका योजनाहरूले गरिबी न्यूनीकरणलाई नै मुख्य प्राथमिकता दिएका छन् । आठौं योजनामा गरिबी न्यूनीकरणको प्रमुख लक्ष्य राखिएको, नवौं योजनाले यसलाई निरन्तरता दिएको र दसौं योजना गरिबी न्यूनिकरणको रणनीति पत्रकै रूपमा रहेको देखिन्छ । त्यसपछि तेह्रौं योजनासम्म आइपुगदा पनि गरिबी न्यूनिकरणको प्रमुख नीति लिई विभिन्न कार्यक्रमहरू ल्याइएको देखिन्छ ।
- २०७२।७३ को बजेट वक्तव्यमा दलित लगायतका सीमान्तकृत समुदायका लागि जनता आवास कार्यक्रम विस्तार गर्ने, २५ जिल्लाका गरिब घर परिवारलाई परिचयपत्र वितरण, थप ५० जिल्लामा गरिबीको सर्वेक्षण, गरिबी निवारण कोषका कार्यक्रमलाई ग्रामीण पूर्वाधार विकासतर्फ लक्षित गरिने, गरिबसँग विश्वेश्वर र दलित उत्थान तथा दलित छात्रवृत्ति जस्ता गरिबी निवारणका कार्यक्रमलाई विस्तार गरिने नीति तथा कार्यक्रम रहेको छ ।

संस्थागत व्यवस्था

- सहकारी तथा गरिबी निवारण मन्त्रालय
- गरिबी निवारण कोष
- गरिबी अनुगमन प्रणाली
- राष्ट्रिय योजना आयोग
- राष्ट्रिय दलित आयोग
- विषयगत मन्त्रालय
- राष्ट्रिय तथा अन्तर्राष्ट्रिय गैर सरकारी संस्थाहरू

२.७ दलित समुदायको गरिबी न्यूनीकरणका लागि गरिएका प्रयासहरू

नेपालमा गरिबी न्यूनीकरणका लागि धेरै लामो समयदेखि विभिन्न प्रयासहरू गरिएका छन् (National Planning Commission, 2013)। योजनाहरूले गरिबी न्यूनीकरणलाई नै प्रमुख प्राथमिकता दिएका छन् भने सरकार, गैर सरकारी संस्थाहरू, बैक तथा वित्तीय संस्थाहरू, लघु वित्त संस्थाहरू र विभिन्न समुदायहरू गरिबी न्यूनीकरण गर्ने प्रयासरत छन्। नेपालमा सबैभन्दा बढी गरिबीको चपेटामा परेको दलित समुदायको गरिबी न्यूनीकरणका लागि पनि विभिन्न कार्यक्रमहरू संचालन गरिएका छन्। केही प्रमुख प्रयास र गरिबी न्यूनीकरण कार्यक्रमहरू निम्न बमोजिम छन्।

- दलित लगायतका विपन्न समुदायका लागि दुर्गम क्षेत्र विकास कार्यक्रम, सीप विकास कार्यक्रम, पश्चिम तराई गरिबी निवारण कार्यक्रम, सेवा तथा अवसरका आरक्षण, कर्णाली क्षेत्र विकास कार्यक्रम जस्ता गरिब लक्षित कार्यक्रमहरू संचालन गरिएका छन्।
- ज्येष्ठ नागरिक, एकल महिला, अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूका लागि भत्ता र उपचार खर्च जस्ता सामाजिक सुरक्षा कार्यक्रमहरू संचालित छन्।
- गरिबी व्यास रहेका स्थानहरूमा वस्तु तथा सेवा र खाद्य सामग्री आपूर्तिमा अनुदान दिने गरिएको छ।
- सरकारले ल्याएका गरिबी न्यूनीकरणका कार्यक्रमहरूलाई सहयोग हुने गरी गैर सरकारी संस्थाहरू, समुदाय, स्वयंसेवी संस्थाहरू, नागरिक समाज र सहकारी संस्थाहरूले सामाजिक परिचालनका कार्यक्रम संचालन गरेका छन्।
- गरिबी न्यूनीकरणका लागि बैक तथा वित्तीय संस्थाबाट गरिबहरूका लागि आय आर्जन बढाउन निर्देशित कर्जा कार्यक्रम संचालित छन्।
- लघु वित्त संस्थाहरूबाट साना किसान, गरिब र विपन्नका लागि विना धितो ऋण प्रदान गर्ने गरिएको छ।
- भूकम्पले गरिबी बढाएकोले यसलाई न्यून गरी सुरक्षित बसोबास र पुनर्स्थापनाका लागि पुनर्निर्माण कार्यक्रम संचालन हुन लागेको छ।

२.८ प्रयासहरूका बाबजुद विधमान अवस्था

नेपालमा गरिबी न्यूनीकरणका लागि गरिएका विभिन्न प्रयासहरूका कारण गरिबी केही घटेको देखिएको छ । नेपाल जीवनस्तर सर्वेक्षणहरूका अनुसार सन् १९९६ मा ४२ प्रतिशत रहेको गरिबी १७ प्रतिशत विन्दुले घटी सन् २०११ मा २५ प्रतिशत भएको देखिएको छ । यसलाई एउटा उपलब्धि नै मान्नुपर्छ तर यो पर्यास छैन । राष्ट्रिय औसत २५ प्रतिशत भए पनि दलित समुदायमा गरिबी ३९ प्रतिशत रहेको छ । दशकौदेखिको न्यून आर्थिक वृद्धि, बेरोजगारी, क्षमता विकासको अभाव, गरिबको पहिचान गरी लक्षित कार्यक्रम संचालन गर्नमा कमजोरी हुँदा गरिबले फाइदा लिन नसकेका (Type I Error) र गरिब नभएकाहरूले फाइदा लिने अवस्थाको सृजना हुनु (Type II Error), स्रोत विनाका महत्वकांक्षी कार्यक्रम, राजनीतिक अस्थिरता र द्वन्द्व आदिका कारण गरिबी न्यूनीकरणमा उल्लेख्य उपलब्धि हासिल गर्न सकिएको छैन र दलित समुदाय अहिले पनि आधारभूत आवश्यकता समेत पूर्ति गर्न असक्षम रही गरिबीको रेखामुनि नै रहेको छ ।

३. सारांश र सुझावहरू

३.१ अध्ययन विश्लेषणको सारांश

नेपाल जीवनस्तर सर्वेक्षण २०१०।११ को तथ्याङ्कका आधारमा गरिएको नेपालको दलित समुदायमा व्याप रहेको गरिबी सम्बन्धी प्रस्तुत अध्ययनको सारांशलाई निम्नानुसार प्रस्तुत गर्न सकिन्छ ।

- विश्वका अधिकांश गरिबहरू उप क्षेत्रीय अफ्रिका र दक्षिण एसियामा बस्ने गरेकोमा दक्षिण एसिया गरिबीमा उप क्षेत्रीय अफ्रिका पछि दोस्रो क्रममा आउँछ र यस क्षेत्रको ३१.० प्रतिशत जनसङ्ख्या निरपेक्ष गरिबीको रेखामुनि रहेको देखिन्छ ।
- अन्तर्राष्ट्रिय गरिबीको रेखाका आधारमा नेपालमा दक्षिण एसियामा सबैभन्दा बढी (५५.१ प्रतिशत) गरिबी देखिन्छ भने राष्ट्रिय गरिबीको रेखाका आधारमा बंगलादेशमा दक्षिण एसियामा सबैभन्दा बढी गरिबी (४०.० प्रतिशत) रहेको देखिन्छ ।
- नेपालको तेस्रो जीवनस्तर सर्वेक्षणका अनुसार नेपालको २५.२ प्रतिशत जनसङ्ख्या निरपेक्ष गरिबीको रेखामुनि रहेको छ । यसैगरी गरिबीको अन्तर ५.८ र गरिबीको गहनता २.१ प्रतिशत रहेको छ ।
- नेपालमा जाति अनुसार गरिबीमा विविधता रहेको देखिएको छ । दलित समुदायमा सबैभन्दा बढी निरपेक्ष गरिबी (३९.० प्रतिशत) रहेको र गरिबीको अन्तर तथा गहनता पनि यही समुदायमा सबैभन्दा बढी छ ।
- दलित समुदायमा घरमूलीको उमेर अनुसार गरिबीको मात्रा फरक देखिएको छ भने शिक्षाको स्तर बढ्दा गरिबी घटेको देखिएको छ ।
- कृषि क्षेत्रमा रोजगारी गर्ने दलितहरूमा गरिबी सबैभन्दा बढी र औद्योगिक क्षेत्रमा सबैभन्दा कम देखिएको छ ।

- सहरका दलित भन्दा गाउँका दलित समुदायमा करिब तीन गुणा बढी निरपेक्ष गरिबी रहेको छ । गरिबीको अन्तर र गहनता पनि ग्रामीण दलितमा निकै बढी छ ।
- मध्य र सुदूर पश्चिमाञ्चलका ग्रामीण पहाडी क्षेत्रका दलित समुदायमा सबैभन्दा बढी (६६.६ प्रतिशत) र काठमाण्डौको सहरी क्षेत्रका दलित समुदायमा सबैभन्दा कम (२.६ प्रतिशत) निरपेक्ष गरिबी रहेको छ ।
- दलित समुदायमा जग्गाको स्वामित्व बढादा गरिबी कम हुने देखिएको छ भने पूर्वाधार र सुविधामा पहुँच हुनेमा भन्दा नहुनेमा निरपेक्ष गरिबी, गरिबीको अन्तर र गहनता बढी छ ।
- दलित समुदायमा गरिबीका विभिन्न निर्धारक तत्वहरू रहेको पाइएको छ । ती तत्वहरू निम्न छन् ।
  - परिवार सङ्ख्या बढादा गरिबी बढ्ने,
  - महिला घरमूली हुँदा गरिबी घट्ने,
  - सहरमा भन्दा गाउँमा बढी गरिबी हुने,
  - कृषिमा मात्र रोजगारी गर्ने बढी गरिब हुने,
  - घरमा आश्रित सदस्यको अनुपात बढी हुँदा गरिबी बढ्ने,
  - बनीबूतो मात्र गर्ने घरमूली भएका घरमा बढी गरिबी हुने,
  - भूमिहीन परिवारमा गरिबी बढी हुने,
  - शिक्षाको स्तर बढादा गरिबी घट्ने,
  - पूर्वाधार र सुविधामा पहुँच हुँदा गरिबी घट्ने ।

३.२ दलित समुदायको गरिबी न्यूनीकरण लागि सुझावहरू

नेपालका दलित समुदायमा रहेको गरिबीको समस्या समाधानका लागि निम्नानुसार गर्नुपर्ने देखिन्छ ।

- माछा दिने भन्दा माछा मार्ने कला सिकाइ देउ भनी विज्ञहरूले भने झैं दलितहरूका लागि वितरणमुखी क्षणिक सुविधा भन्दा दिगो रूपमा आय आर्जनका कार्यक्रममा बढी जोड दिनुपर्छ । यसका लागि वित्त नीति भन्दा मौद्रिक नीति बढी प्रभावकारी हुन्छ । बिना व्याज वा न्यून व्याजदरमा विना धितो ऋण र व्यवसाय सम्बन्धी तालिम दिई दलितहरूलाई आय आर्जनका कार्यक्रममा सहभागी गराउनु पर्छ ।
- महिला घरमूली भएका घरहरूमा गरिबी कम हुने अध्ययनबाट देखिएको सन्दर्भमा आय आर्जनका कार्यक्रमहरू संचालन गर्दा महिलाको क्षमता विकास गरी दलित महिलाहरूलाई परिचालन गर्नुपर्छ ।
- दलित समुदायका लागि संचालन गरिने गरिबी न्यूनीकरणका कार्यक्रमहरू यथार्थ परक हुनुपर्ने, राजनीतिक दबावका आधारमा हुन नहुने र गरिबको पहिचान सही ढंगले गरी लक्षित कार्यक्रमहरू संचालन गर्नुपर्छ । लक्षित कार्यक्रमबाट गरिब वञ्चित हुने (Type I Error) र गरिबी नभएकाहरू कार्यक्रममा समावेश हुने (Type II Error) स्थितिको अन्त्य गर्नुपर्छ ।

- दलित समुदायमा लाग्ने कार्यक्रमको तर्जुमा गर्दा दलित समुदायका सरोकारवालाहरूलाई सहभागी गराउनु पर्दछ जसले कार्यक्रमको स्वामित्व लिन र सहभागी हुन लक्षित दलित समुदायलाई उत्प्रेरित गर्दछ ।
- पूर्वाधार विकासका कार्यक्रम र विकासका पूर्वाधार र सुविधामा दलितहरूको पहुँच बढाउँने खालका कार्यक्रम बनाई कार्यान्वयन गर्नुपर्छ ।
- दलितहरूलाई कृषि र बनीबूतोबाट उत्पादनमूलक उद्योगमा रोजगारी दिने गरी कार्यक्रमहरू ल्याई कार्यान्वयन गर्नु पर्दछ ।
- शिक्षाबाट आय आर्जन हुने र गरिबीको अन्त्य हुने भएकोले दलित समुदायका गरिबहरूको पहिचान गरी उच्च शिक्षा आर्जनमा पहुँच प्रदान गर्न अनिवार्य छात्रवृत्ति र निःशुल्क शिक्षाको व्यवस्था गर्नु पर्दछ ।
- दिगो विकासका लक्ष्य मध्ये पहिलो लक्ष्यका रूपमा रहेको गरिबीका सबै स्वरूपको अन्त गर्ने लक्ष्य हासिल गर्न दलित समुदायमा रहेको गरिबी अन्त गर्ने कुरालाई नेपालले उच्च प्राथमिकता दिई दलितहरूका लागि वित्तीय पहुँच कार्यक्रममा जोड दिनुपर्छ ।
- भूकम्प पछिको पुनर्निर्माण कार्यलाई प्रभावकारी रूपमा सञ्चालन गरी भूकम्प प्रभावित दलित समुदायका थप मानिसहरू निरपेक्ष गरिबीको रेखामुनि जाने अवस्था हुन निरनेतरफ सचेत हुँदै विपन्न र दलित वर्गका लागि यथासिध्ग राहतका कार्यक्रमहरू ल्याउनु पर्दछ ।

४. निष्कर्ष

नेपालका दलित समुदायमा अन्य जातिहरूमा भन्दा बढी गरिबी हुनुमा परम्परागत रूपमा दलितहरू प्रति नेपाली समाजले गर्दै आएको विभेद र बच्चितीकरण नै मुख्य रूपमा जिम्मेवार छ । निरपेक्ष गरिबीको रेखामुनि रहेको जनसङ्ख्याको राष्ट्रिय औसतभन्दा निकै बढी गरिबीमा रहेको दलित समुदायलाई गरिबी न्यूनीकरणका कार्यक्रमहरूमा पहिलो प्राथमिकता दिनुपर्ने देखिन्छ । गरिब दलितहरूको यथार्थ अवस्थाको पहिचान गरी उनीहरूको शैक्षिकस्तर उकास्ने र उनीहरूलाई दिगो आय आर्जन हुने खालका कार्यक्रमहरूको माध्यमबाट मात्र यस समुदायमा व्यास रहेको गरिबी न्यूनीकरण गरी उनीहरूलाई विकासको मूल प्रवाहमा समाहित गर्न सकिन्छ । गरिबी न्यूनीकरणका साथै दलितहरू प्रति गरिदै आएको विभेदलाई जरैदेखि उखेलन सकिएमात्र समृद्ध, आधुनिक र न्यायपूर्ण नेपाल निर्माण गर्ने नेपालीमात्रको अभिलाषा पूरा गर्न सम्भव छ ।

सन्दर्भ सामग्रीहरू

Abdelkrim, A. and Duclos, Y. J. (2007). DASP: Distributive Analysis Stata Package. *PEP*, World Bank, UNDP and Université Laval.

Central Bureau of Statistics (2011). *Nepal Living Standard Survey 2010/11 Dataset*. Kathmandu: Government of Nepal, Central Bureau of Statistics.

- National Planning Commission (2013). *An Approach Paper to the Thirteenth Plan (2013-2016)*. Kathmandu: Government of Nepal, National Planning Commission.
- Todaro, M. P., & Smith, S. C. (2015). *Economic Development*. Boston: Pearson Addison Wesley.
- World Bank. (2012). *World Development Report 2012*. Washington, DC: World Bank.
- World Bank. (2013). *World Development Report 2013*. Washington, DC: World Bank.
- World Bank. (2014). *World Development Report 2014*. Washington, DC: World Bank.

नेपाली अर्थतन्त्र निर्माणको बाटो

डमरुबल्लभ पौडेल

राजनीतिले आर्थिक नीतिलाई आँगेलमा पारिहेको वर्तमान अवस्थामा नेपाली अर्थतन्त्र कसरी निर्माण गर्न सकिन्छ भने चासो कमैलाई मात्र हुनसक्ला। संविधान निर्माण गर्ने बेलामा किन अर्थतन्त्र निर्माण गर्नुपर्यो? भन्ने लाग्नु स्वाभाविक पनि हो, तर कुराले च्याग्ना भिज्दैन भनेङ्गै राजनीतिले मात्र जीवनस्तर माथि उठाउन सक्दैन।

सम्पन्नताका लागि आर्थिक विकास अपरिहार्य भएकाले सुदृढ राजनीतिक व्यवस्थाले मात्र विकासको ढोका खोल्न महत गर्छ। विकासका लागि उत्पादनशील क्षेत्रमा ढूसो लगानीको आवश्यकता हुन्छ, जुन स्वदेशी तथा विदेशी बचत परिचालनबाट गर्न सकिन्छ। प्रतिफलको विश्लेषणपछि लगानी गर्ने भएकाले दीर्घकालसम्म रहने स्थिर तथा लगानीमैत्री नीतिहरूले लगानीकर्ता आकर्षित गर्छन्। सरकारको स्थिरतासँगै विकासले गति लिने भएकाले राजनीतिक स्थिरता आर्थिक विकासको पहिलो सर्त हो।

नेपालको आर्थिक विकासको ऐतिहासिक कुरा गर्दा राणाशासकहरूले विकासको मुद्दालाई कहियै पनि प्राथमिकतामा राखेनन्। २००८ सालमा बजेटको सुरुवात, २०१३

सालमा पञ्चवर्षीय योजनाको सुरुवात, बैंकको स्थापनाजस्ता कार्य विकासका दृष्टिले उल्लेख्य रहे भने पञ्चायतकालका ३० वर्षमा राजनीतिक स्थिरता कायम भए पनि पञ्चायतलाई निर्विवाद टिकाउने नाममा आर्थिक मुद्दाहरू आँगेलमा पारिए। २००६ सालको परिवर्तनपछि उदार तथा लगानीमैत्री नीतिहरू बनेकाले

१९ सय ९० डलर रहेको छ। भुयान कुलगाहस्थ खुसी नाराका साथ हामीभन्दा धेरै माथि पुगिसक्यो। नेपालको २०६७/६८ को आर्थिक वृद्धिदर पछिल्ला तीन वर्षमा सबैभन्दा कम (३.५ प्रतिशत) हुने अनुमान भए पनि हालैका वर्षहरूको औसत चार प्रतिशत रहेबाट गणना गर्ने हो भने नेपालको प्रतिव्यक्ति आय दोब्बर (आठ सय ८० डलर) बनाउन १८ वर्ष लाग्छ। यही वृद्धिदरबाट नेपाललाई बंगलादेशको

विकासमा निकै पछाडि पर्न थालिसकेको छ। नेपाल स्नोतसाधन र सम्पदाले अति धनी देश हो। समुद्रसँगको निकासबाहेक प्रकृतिले सबैको दिएको छन्, हामीमा जाँग छ, रस्यो सीप र प्रविधि, यो बाहिरबाट भित्राउन सकिन्छ। सरकारले पूर्वाधारमा लगानी गरी निजी क्षेत्रलाई उत्पादनशील क्षेत्रमा लगानी गर्ने वातावरण बनाइदुपर्यो।

लक्ष्यसहितको ठोस योजना चाहिन्छ, जसले समय तोकेर आयस्तर तथा

२०७० सालसम्ममा स्थिर सरकार बनाई त्यसपछिका ५० वर्षका लागि दीर्घकालीन विकास कार्यक्रम व्यापक राजनीतिक सहमति बनाएर घोषणा गर्ने।

यसरी कार्यक्रम घोषणा गर्दा सँगसँगै आर्थिक विकाससम्बन्धी राजनीतिक प्रतिबद्धतासमेत जारी गर्नु आवश्यक छ, जसमा कसैले कुनै पनि बहानामा आर्थिक विकासको कार्यक्रमलाई अवरुद्ध गर्न नपाउने र गरेमा कारबाही हुने कानुनी व्यवस्था

रूपमा औद्योगिक इलाका बनाउने आदि। अहिलेको जस्तो अव्यवस्थित सहरीकरण कायम राखेर नेपाल विकसित राष्ट्र बन्नै सक्दैन। यस सन्दर्भमा २०६८/६९ सालको वृद्धिदर सात प्रतिशत वा माथि कायम राख्ने र नेपालीको प्रतिव्यक्ति आय कम्तीमा २५ हजार डलर पुऱ्याउने। यसो भएमा नेपाल ग्रिस तथा इजरायलको अहिलेको आयस्तरमा ५० वर्षमा पुऱ्येछ भने जापान तथा अमेरिकाको आयस्तरमा पुग्न क्रमशः ५६ र ६० वर्ष लाग्नेछ। यी गणना विकासको तेस्रो चरणबाट पनि करिब सात प्रतिशतको उच्च आर्थिक वृद्धिर कायम हुने आधारबाट गरिएका छन्।

अर्थतन्त्रमा एकपल्ट उच्च आर्थिक वृद्धिदर हासिल भएपछि धेरै वर्षसम्म यसलाई कायम गर्न नसकिने अवस्था आउनसक्छ। नेपालीले विदेशी भूमिमा रात र परिसना बगाएर भित्राएको विप्रेषणमा मक्ख परेर अर्थतन्त्र चलिरहेकोमा पशुपतिनाथको रुपा सम्झने परिस्थिति नबनाए। देशमै रोजगारीका अवसरहरू सिर्जना भई विदेशी भूमिमा बगिरहेको नेपाली श्रम र सीपले आपै मातृभूमिको काँचुली फेर्ने अवसर प्राप्त होस्। यसो भएमा मात्र हामीले विश्वमा स्वावलम्बी नेपाली भएर शिर ठाडो पारेर बाँचे दिन पुनः आउनेछन्।

देशमै रोजगारीका अवसरहरू सिर्जना भई विदेशी भूमिमा बगिरहेको नेपाली श्रम र सीपले आपै भाइमाको काँचुली फेर्ने अवसर प्राप्त होस्। यसो भएमा मात्र हामीले विश्वमा स्वावलम्बी नेपाली भएर शिर ठाडो पारेर बाँचे दिन पुनः आउनेछन्।

अहिलेको आयस्तरमा पुग्न ६ वर्ष, पाकिस्तानको आयस्तरमा पुग्न २४ वर्ष, प्रयास यिनै लक्ष्य हासिल गर्न तल्लीन होऊन्। कम्तीमा ५० वर्षको लक्ष्य राखेर तीन चरणमा विकासकार्य व्यवस्थित बनाउन सकिन्छ।

करिब १५ वर्षपहिलेको दक्षिण एसियाको सबै देशको अवस्था उसै थियो भने अफगानिस्तान त अहिले पनि भीषण युद्धबाटे गुप्रिग्रहेकाले यससँग तुलना गर्नु सांदर्भिक भारतको एघार सय ८० डलर, पाकिस्तानको एक हजार २० डलर,

रोजगारीस्तरका सूचकहरू हासिल गर्ने विस्तृत कार्यक्रम प्रस्त राखेस र सबै सोतासाधन तथा प्रयास यिनै लक्ष्य हासिल गर्न तल्लीन होऊन्।

कम्तीमा ५० वर्षको लक्ष्य राखेर तीन चरणमा विकासकार्य व्यवस्थित बनाउन सकिन्छ। पहिलो चरण (२०७०-२०९० साल) मा कृषिमा आधारित अर्थतन्त्रलाई संरचनात्मक परिवर्तनको दिशामा लैजाने। यसका लागि बजारमा तुरुन्त भाउ पाउनसक्ने तथा अन्तर्राष्ट्रिय बजारमा प्रतिस्पर्धा गर्न सक्ने कृषिउपज उत्पादन गर्ने, कृषिमा आधारित उद्योगमा जोड दिने, अर्धसहरी इलाकाहरूलाई गाउँ र सहरको मिलनबिन्दुका

रुपमा औद्योगिक इलाका बनाउने आदि। अहिलेको जस्तो अव्यवस्थित सहरीकरण कायम राखेर नेपाल विकसित राष्ट्र बन्नै सक्दैन। यस सन्दर्भमा २०६८/६९ सालको वृद्धिदर सात प्रतिशत वा माथि कायम राख्ने र नेपालीको प्रतिव्यक्ति आय कम्तीमा २५ हजार डलर पुऱ्याउने। यसो भएमा नेपाल ग्रिस तथा इजरायलको अहिलेको आयस्तरमा ५० वर्षमा पुऱ्येछ भने जापान तथा अमेरिकाको आयस्तरमा पुग्न क्रमशः ५६ र ६० वर्ष लाग्नेछ। यी गणना विकासको तेस्रो चरणबाट पनि करिब सात प्रतिशतको उच्च आर्थिक वृद्धिर कायम हुने आधारबाट गरिएका छन्। अर्थतन्त्रमा एकपल्ट उच्च आर्थिक वृद्धिदर हासिल भएपछि धेरै वर्षसम्म यसलाई कायम गर्न नसकिने अवस्था आउनसक्छ।

नेपालीले विदेशी भूमिमा रात र परिसना बगाएर भित्राएको विप्रेषणमा मक्ख परेर अर्थतन्त्र चलिरहेकोमा पशुपतिनाथको रुपा सम्झने परिस्थिति नबनाए। देशमै रोजगारीका अवसरहरू सिर्जना भई विदेशी भूमिमा बगिरहेको नेपाली श्रम र सीपले आपै मातृभूमिको काँचुली फेर्ने अवसर प्राप्त होस्। यसो भएमा मात्र हामीले विश्वमा स्वावलम्बी नेपाली भएर शिर ठाडो पारेर बाँचे दिन पुनः आउनेछन्।

dbpaudel@gmail.com
(पौडेल टोकियो विश्वविद्यालय, जापानमा विकास अर्थशास्त्रमा विद्यावारिंग गर्दैछन्।)

बाबुरामसंग के आस गर्ने

डम्भलबलभ पौडेल

भखौर मात्र देशले विद्वान् प्रधानमन्त्री पाएको छ। सञ्चारायायको सचेक्षणमा सधै अगाडि देखएका डा. बाबुराम भट्टराई सम्बद्धाट देशको मैतीमौरी प्रधानमन्त्री निवारित भएपछि जनतामा एक प्रकारको स्वाभाविक आशा पताएको छ। तो महिना अध्यनीती बन्दा डा. बाबुरामले देखाएका कही उदाहरणीय कामले उनलाई चर्चाको शिखरमा पुऱ्याउँदै हो।

उदाहरणीय कामलाई एतिहासिक सफलता पाएको मात्र नएए उनको कार्यकालको अर्थ मन्त्रालयको प्रशासन निकै चुन्न, पारदर्शी र सेवागाहीप्रति जिम्मेवार बन्नको थिए। अर्थ मन्त्रालय अन्तर्गत प्राप्त सुनिने र देखिने गरेका आर्थिक विवरणहरू उदाहरणीय कामकालमा सुनिन्मा आएन्नु। उनले सचिव गरेका खाली र कृष्णजी उदाहरणीय कामकालमा उदाहरणीय कामकालमा सुनिन्न। तापी जिम्मेवार आज्ञा विद्वान् मन्त्रीको उत्तिष्ठति तथा विनास्तवेष कर्मचारीहरूको समाजमा सामूहिक हात्मकी हुने तथा आकारक तार्दा पठार्दा आर्थिक चलाखेल हुने पर्याप्त उनको कार्यकालमा सुनिन्न।

लाग्न जिम्मेवार आज्ञा विद्वान् मन्त्रीको उत्तिष्ठति तथा विनास्तवेष कर्मचारीहरूको समाजमा एक गढालासक्ने क्षमताका कारण सिंगा अर्थ मन्त्रालय परिवाले तप्तचलना गजबको लायामा राख्न अर्थ महसुस सुनिन्न। सचिव भएको थिए। देखाइ आर्थिक भार पारेर विद्वान् भ्रमण गर्ने काम उनीवाट कहिन नएको मात्र हेन कि अल्पतर आज्ञा जानुने अवस्थाको विद्वान् भ्रमणवाट बचेको स्कम सरकारी

सम्झौतावाट प्रधानमन्त्री बन्न तथा आज्ञे पार्टीका विभिन्न विचार र प्रवृत्तिहरू मिलाएर शान्तिपूर्वक निष्कर्षमा पुऱ्याई सेवेलाई मात्र हुने संविधान बनाउन डा. बाबुरामका प्रमुख दई चुनीती हुन। यी चुनीतीअघ माओवादी सेवाको समाजेजन र समाज युक्तिकालमा कब्जा गरिएको बरजग्गा तथा सम्पत्ति फिर्ता गर्ने काम द्वारा लालाउ आवश्यक छ। सबै प्रकार किंतु बड्ने गर्ने यो भुद्धालाई किनाया लालाउ जारिल कार्य हो र यसभन्दा अधिक प्रधानमन्त्रीको

असफलताका कारण पनि चाही हो। यिने कुराल डा. बाबुरामका पान सफलता निधारण गरेको। यो राजनीतिक घटीन्वाको बेतान गर्न देखाइ निकाम दिने कुरामा उदीवाट नेपाली जनताले सुन्न आशा यसकालमा पनि गर्नका छूँ कि माओवादी आहारे उदाहरण एजेंडा तथा माओवादी जन्युद्धवाट सिंजित अर्थ सम्झना समाजान गर्ने नयो संविधान निर्माणका लागि संसदको सबैभन्दा दुलो ढलको नुत्तम हुनु र मध्यस्थानी दल पनि सत्तामा जानुने अझ सज्ज हुन्नको रिप्पतिप्रति देहोको अस्त्वा छ।

डा. बाबुरामको लालाउ र अहालोप्रमाण सरकार बनाउन प्रयोग नभएको भिन्न गढ्जोडमा बनेका सरकार तथा छिमेको देश भारत आप्नो आर्थिक मासिकामा अल्पको कारिङ्ग हो कि अन्य काणाले, भारतीय हस्तक्षेप कम भएजस्तो महसुस भएको बेता नयो सरकार गर्न भएवाट पनि यो सखावाट कही होला कि भन्ने आज्ञा जनतामा पलाउन्न।

संविधान निर्माणवाहक यो सरकारवाट गरिएको अर्को आज्ञा अंशेलामा पारिएका आर्थिक मुद्दालाई प्रकाश दिन्छ भन्ने हो। नेपालको विकास अन्य देशको तुलनामा यिनि गरिएका बनेका कमज़ोर पनि छ। विश्व वैदिका अनुसार सन् २०११ मा नेपालको प्रतिब्रिद्धि आय चार सबै ४० अमेरिकी डलर मात्र रहेको र यो दक्षिणपूर्वसियामा अफ गान्धारानप्रति सबै देशभन्दा तल रहेको भल्नु हुँदैन। हालाको करिब ४ प्रतिशतको आर्थिक वृद्धिरेखाट होदै प्रतिब्रिद्धि आपामान नपाललाई

नौ महिना अर्थमन्त्री बन्दा डा. बाबुरामले देखाएका केही उदाहरणीय कामले उनलाई चर्चाको शिखरमा पुऱ्याउँदै हो। उनको कार्यकालमा राजस्व असुलीमा ऐतिहासिक सफलता, अर्थ प्रशासन निकै चुन्न, पारदर्शी र सेवागाहीप्रति जिम्मेवार बनेको थिए।

खालामा जप्पा गर्ने उदाहरणीय काम नेपालको कुनै मन्त्रीले सावध गरेको होला, जो डा. बाबुरामले अर्थमन्त्री हुँदै परेर देखाएको हुन्। मन्त्रालयमा नै खाना बनाउन र लागाएर सामाजिक खाना खान उनको मरम तथा पारदर्शी जिवनदातिल धेरैप्रेस्ना मिलेको मात्र नभई देखाको लायाको गरी गर्ने उत्तमासमेत जागाएको थिए। अर्थ मन्त्रालयको जिम्मेवार अधिकृतको नाताल प्रत्येक महिनाको गजस्व प्राप्तिविवरण अर्थमन्त्रीलाई यस गर्न दायित्व आफ्नूमा रहेकाले प्रत्येक महिना उनीसँगै गजस्वका खासमा अन्तर्विवरण तुलने बराबर थिए जान र सिक्क पाइएको थिए। जिवयवद्वाको गहनतम ज्ञान र स्पष्ट निर्देशन उनका विशेषता थिए। यस प्रसंगमा उनले अर्थमन्त्री बहालीपछि अर्थ मन्त्रालयका कम्बारीताना सम्बान्ध गर्ने अपमान कम्बारीताना कम्बारीलानका सम्बन्धमा भनेको कुणा बहाल लल्लखिराप छ। उनले भनेको थिए, 'कम्बारीतान्त्र भनेको हतियार हो।' खुपाले काठ काटने कि भाल काटन, या प्रयामकताले जाने कुणा हो। प्रयाम गर्ने जानामा कम्बारीतान्त्र भनेको कुणा बहाल लिन सकिन्न।' उनले रामो काम गरेमा राजनीतिक अस्थाया कारण कसमधि पक्षपाल गर्ने नगरेकर र नग्राम काम गरेमा कसलाई न्यूलाई भएकाले ख्याल छाव कायम गर्नेको काम गर्न भनेका निर्देशन दिएको थिए। नभन्दे डा. बाबुरामको कार्यकालमा अर्थ मन्त्रालयका कम्बारीले साँच्चाकै काम गरेर देखाएको थिए र अर्थ मन्त्रालय परिवार र अर्थमन्त्री सफल भएको थिए। ल्यायिक अर्थमन्त्री सुरेन पाण्डिले पनि उनके पदनाम पछ्याएदै यस्व असुलीपा सफलता हासिल गर्दै सफल अर्थमन्त्रीको काठोमा आस्थाहाँ उभाए। ल्यायिकका अर्थमन्त्री भत्तमाहन अधिकारीले भने यस प्रवृत्तिलाई निरन्तरता दिन नसकेको महसुस भएको छ।

दई दुला पार्टी प्रतिवक्षमा बस्तु र कही अस्थिर प्रवृत्तिका ज्ञानामे अधिकारीको दलसंगको

बंगलादेशको अवस्थामा पुन २४ वर्ष, भारतको आयस्तामा पुन ३० वर्ष र श्रीलंकाको आयस्तामा पुन ४५ वर्ष लाई देखिन्छ। करिब १५ वर्ष पहिले दक्षिणपूर्वसियामा अन्य देश र हामीले अवस्था उमीद थिए। युद्धस्तर केही अफिको मुलुकलाई अवधादका रूपमा रिंद्न अति कम विकासत देशको विकासको गति पनि हास्पाभन्द योहो छ। त्यसैले आर्थिक विकासमा हामीमा पर्लीयन देखिएको छ र हामीले भावी पूर्वाकाम लागि सोन्न हिलो भइसकेको छ। तस्वीर, अर्थतन्त्र बुङ्कोको अर्थमन्त्री रहेक्षमाका र एक आर्थिक योजनाकाका रूपमा डा. बाबुरामवाट देशले आर्थिक विकासको दीर्घकालीन अवधारणा पाठाला आय अपेक्षा छ। उनी आपाले पनि आर्थिक कार्यालयाका यात्रा बनाउन खानाका पाठाला कि भन्ने आर्थिक विकासमा गरिएको र देशले आर्थिक विस्तरबाट भेर परिवर्तिका अर्थ सम्झनाप्रति देखिएको महसुस गरेकाले देशले लक्ष्यमहितको आर्थिक सम्झौताको दावकालीन खानाका पाठाला कि भन्ने आर्थिक विकासमा नेतृत्वमा ऊजाको मन्त्रालयमा रामा काम भएको उदाहरण ताजे छन्।

प्रत्येक प्रधानमन्त्रीलाई जनताले कामका आधारमा भूम्बलको गर्नु हुन्न। रोकप्रदाको सरकार परिवर्तनवाट जनताले केही आशा गरेका हुन्नन्। आशा गरेन्नरुपै नहुने त दैदूर्य, विरोध भारत हुने प्रवृत्ति दीदेखिहाउदा जुन जोपी आय पनि काने चिरको भनी रिप्पाको यात्रा बन्न र भित्रामा ताव्यर झुङ्गालाम भारत सफल हुनुले जनताको नियाया अझ बढाउने मात्र नभई देशसमेत असफल चलने प्रत्येका पाठाल धक्कालाईको हुन्छ। डा. बाबुरामजस्ती विद्वान्, प्रस्त वक्त १, स्पष्ट दूरिटिको ज्ञानामा देखाएको नेतृत्व देशले पाएको बेला जनताले उनीवाट गरेको आज्ञा केही मात्रामा भए पनि पुण्य होस। डा. बाबुरामलाई शुभकामना।

विचार

राजनीतिक शब्दजाल र स्वदेशी अर्थतन्त्र

मिति : २०७१ बैशाख ७, आइतवार [८१ पटक पढिएको]

डमरुबल्लभ पौडेल |

लोकतन्त्र, राष्ट्रियता र जनजीविका नेपाली राजनीतिका चीरपरिचित शब्दावली हुन्। लोकतन्त्रमा अल्पमतका विचारको सम्मान गरी बहुमतका आधारमा विधिको शासन रहने, सबैका लागि न्याय हुने तथा लोकको सहमतिबिना आफ्ना विचार जबर्जस्ती लाद्र नपाइने हुन्दै। अधिकारसँगै कर्तव्य र जिम्मेवारी रहनुपर्छ। आफ्नो अधिकार प्रयोग गर्दा अर्काको अधिकार हनन् हुन नदिनेतर्फ सचेत भए मात्र लोकतन्त्रको मर्म रहन्दै।

नेपालमा केही वर्षअघिसम्म लोकतन्त्र नभनी प्रजातन्त्र भनिन्थ्यो। कांग्रेसले आफ्नो दलका झन्डामा रहेका चार तारामध्ये एउटालाई प्रजातन्त्रको प्रतीक बताउने गरेको थियो र सायद यद्यपि छँदैछ। वामपन्थीले परम्परागत रूपमा प्रजातन्त्र नभनेर जनवाद भन्ने गरेका थिए। प्रजातन्त्र र जनवादको मर्ममा केही फरक भएपनि अंग्रेजीमा दुवैलाई डेमोक्रेसी भनिन्दै।

कांग्रेसले झन्डामा रहेको अर्को एउटा तारालाई समाजवादको प्रतीक मानेको छ र प्रजातान्त्रिक समाजवादका रूपमा व्याख्या गरेको छ। वामपन्थीहरूको सैद्धान्तिक आदर्श समाजवाद हुँदै साम्यवादमा पुगे हो। समाजवादमा जनजीविकाको सवाल महत्वपूर्ण हुन्दै।

पुँजीवादमा खुला बजार प्रणालीले सबै आर्थिक विषयको निर्धारण गर्दै र राज्यको हस्तक्षेपलाई निषेध गर्दै भने समाजवादमा हुनेबाट लिएर नहुनेलाई वितरण गर्ने र समाजका सबै वर्गको जीविकामा राज्यले ध्यान दिने गर्दै। समाजवादमा आम समाजको हित हेरिन्दै।

नेताहरूले अधिकांश समय यिनै शब्दको वरिपरि रहेर बोलेको, आश्वासन दिएको र सपना देखाएको पाइन्दै। लोकतन्त्रको व्यवहारिक पक्ष कस्तो छ त?

केही वर्षलाई अपवादका रूपमा हेर्दा २०४८ सालपछि निर्वाचित केन्द्रीय सरकार रहेको देखिन्दै भने स्थानीय निर्वाचित सरकारको उपस्थिति शून्य भएको बाहौं वर्ष चल्दैछ। अधिकांश समय बहुमतको सरकारले शासन गरे पनि जनताका आकांक्षा सम्बोधन हुन सकेका छैनन्।

स्रोत र साधन अभाव रहेको मुलुकमा जनताका सबै चाहना सम्बोधन गर्न नसक्न एक हदसम्म स्वाभाविक भए पनि जनचाहनाविपरीत शासन सञ्चालन पनि भएका छन्। कानुनी शासन व्यवस्था सम्पूर्ण रूपमा लागू हुन सकेको छैन। सत्तामा पहुँच हुनेले अपराध गरे पनि छूट पाउने र निरपराध फस्ने अवस्था छ।

दलहरूले अपराधीलाई डनका नाममा भिन्नाउने र आफ्नो दलको समर्थक भए जे गरे पनि संरक्षण गर्ने प्रवृत्ति छ। घुस नखुवाई राज्यको सेवा नपाइने अवस्था छ, जसले सुशासन र न्यायमा क्षति पुऱ्याएको छ। आफ्नो अधिकार लिन अनेक हतकन्डा अपनाउने तर अरुलाई पर्ने असरको बेवास्ता गर्ने आम प्रवृत्ति छ। यस्ता संस्कार लोकतन्त्रविपरीत हुन्।

सरकारमा गएपछि के त्यस्तो बाध्यता हुन्दै जसले सर्वसाधारण नागरिकको नाम लिँदै सीमित व्यक्तिहरूको स्वार्थ पूरा हुनेगरी सत्ता सञ्चालन गरिन्दै? चाहे जोसुकै सत्तामा गएको किन नहोस्। यसमा सत्तामा जानेहरूले सत्तामा बस्दा हरियो मात्र देख्ने र कसैको प्रभावमा परी हचुवाका भरमा निर्णय लिने प्रवृत्ति छ। यथेष्ट अध्ययन र अनुसन्धान नगरी तथा प्रभावको मूल्यांकन नगरी लागू गरिने नीति प्रत्युत्पादक हुने गर्दैन्। तसर्थ अध्ययन र अनुसन्धान गरेर मात्र नीति लागू गरिनुपर्छ।

राज्यका मूल नीति स्थिर हुने र यसमा सत्ता तथा प्रतिपक्ष कसैको पनि विमति नहुने गरी बनाइनु र लागू गर्नुपर्द्धा। सत्ता बाहिर हुँदा क्षणिक राजनीतिक फाइदाका लागि मूल नीतिप्रतिका प्रतिबद्धताबाट पछि हट्नु कदापि हुँदैन। विशेषगरी आर्थिक नीति, लगानीसम्बन्धी नीति, परराष्ट्र नीति, पर्यटन नीति, औद्योगिक नीति जस्ता विषयमा गरिएका प्रतिबद्धताबाट पछि हट्नु बेइमानी हुन जान्छ।

यस्ता विषयमा पछि हट्ने व्यवहारले गतिशील प्रकृतिको अर्थतन्त्रमा अपूरणीय क्षति पुग्छ। जसले गर्दा निराशा र अविश्वास जन्माउँद्छ। यसरी गुमेको विश्वास र संरचनालाई लिकमा ल्याउन कठिन हुन्छ।

सत्ता बाहिर र सत्तामा पुगदाका सोच र व्यवहारमा आउने अन्तरले मुलुकमा लगानी हुन नसकेको हो। सत्तामा पुगदा र प्रतिपक्षमा रहेको मुलुकको हित गर्ने मानसिकता र चाहनामा परिवर्तन आउनु हुँदैन। दल पनि सत्तामा बस्दा र विपक्षमा बस्दा गरिने व्यवहारमा एक सय असी डिग्रीको विरोधाभास किन?

यस्तो व्यवहारले मुलुकलाई त हानि गरेकै छ सँगसँगै दलहरूको विश्वसनीयता र परिपक्तामा पनि प्रश्न उठाएको छ। सिद्धान्त र व्यवहारमा मेल नखाने शैलीले नेताहरूको छवि र शक्ति पनि गिराएको छ। यो अवस्थाले जनतामा निराशा बढाएको हो।

राष्ट्रियता अकाको विरोध गरेर प्राप्त हुने अमूर्त वस्तु होइन। सत्तामा हुँदा भारतको समर्थन र सत्ता बाहिर हुँदा आलोचना गर्ने शैलीले पनि मुलुकको राष्ट्रियता कमजोर पारेको हो। आफू राजनीतिमा हावी हुन भारतको आशीर्वाद लिन जाने होडबाजी गर्ने र जनताको समर्थन पाउन चक्रो विरोध गरेर राष्ट्रवादी बन्ने दुवै प्रवृत्ति घातक छन्।

कूटनीतिक तरिकाको विरोध र नेपालका पक्षमा भारतलाई उपयोग गर्ने नीति आवश्यक छ। वैदेशिक हस्तक्षेपको विरोधमा राष्ट्रियताको आन्दोलन गर्दा राष्ट्रिय अर्थतन्त्रको हुम्रत लिनेगरी गरिने बन्द हड्ताल चक्राजामले कसलाई फाइदा पुगेको छ? यस्ता प्रश्नमा हामीले कहिल्यै चिन्ता गरेनौं।

अर्थतन्त्रमा विभिन्न क्रियाकलापबीच हुने फरवार्ड लिंकेज र व्याकवार्ड लिंकेज तथा यिनबाट हुने गुणक प्रभावका कारण एक दिनको बन्दले अबैको घाटा भइरहेको हुन्छ। पटकपटकको बन्दले राष्ट्रिय आय घटाउने, देशको उत्पादनमूलक क्षेत्र ध्वस्त हुने, रोजगारीस्तर घट्ने र अर्थतन्त्र आयातमुखी बन्ने हुन्छ। लामो समयसम्म यस्तो अस्थिर अवस्था रहेको बेरोजगारीको समस्या पनि बढिरहने भएकाले रोजगारीका लागि विदेशिनुपर्ने अवस्था आएको आइनै रहन्छ। यसले राष्ट्रिय अर्थतन्त्रको निर्माण हुनुको सट्टा देशको मानव स्रोत स्तोमा विदेशमा प्रयोग हुने र आफ्नो देश दसकाँ पछि परिरहेको, जीवनस्तर उठ्न नसकेको र अन्तर्राष्ट्रिय क्षेत्रमा गरिब देश भनेर नेपालको अपमान भइरहेको छ।

गरिबी हाम्रोम्भियति हो वा अकर्मण्यताको फल? बन्दका बेला करोडौं पर्ने आयातित गाडी जलाएर कसलाई फाइदा हुन्छ? नेपालमा गाडी उत्पादन नहुने भएकोले जलाइएको गाडीको सट्टाभर्ना गाडी खरिद गर्दा फेरि विदेशी कम्पनीकै उत्पादन खरिद गर्ने हैन र? अब रचनात्मक विरोधको संस्कार आरम्भ गर्नुपर्छ।

राष्ट्रिय स्वार्थका लागि दलहरूबीच विषयगत एकता र सहकार्य हुनैपर्छ। दल र नेताको स्वार्थका लागि समाज पनि विभाजित छ। जनता विभाजित हुँदा राष्ट्रियता कमजोर हुन्छ। विदेशी प्रभुको समर्थन वा विरोध गर्दा जानीनजानी हामी उनीहरूकै गोटी बनिरहेका छौं। यो आजको तीतो यथार्थ हो।

सन् २०११ को जीवनस्तर सर्वेक्षणअनुसार मुलुकमा राष्ट्रिय गरिबीको रेखामुनी रहेको जनसंख्या २५ प्रतिशत छ भने अन्तर्राष्ट्रिय गरिबीको रेखामुनी रहेको जनसंख्या ५० प्रतिशतभन्दा माथि छ। यसरी अन्तर्राष्ट्रिय समुदायले नेपाललाई गरिब देशका रूपमा चिनेको छ। अघिल्ला वर्षको तुलनामा गरिबी केही घटेको र यसमा विदेशमा बस्ने नेपालीले विदेशी भूमिमा रगतपसिना बगाएर स्वदेश भिन्न्याएको विप्रेषणको केही भूमिका छ। के यो नै जनजीविकाको सवालको मुख्य समाधान हो त?

विप्रेषण भिन्न्याएर मात्र देश बन्दैन। स्वदेशी उत्पादनको अभावमा विदेशी सामान आयात गर्दा विप्रेषणको अधिकांश अंश देशबाट बाहिरिन्छ। रोजगारीको अभावमा विदेश पलायन भएको सबै जनशक्तिले देशभित्रै काम पाउने र अझ विदेशी कामदार भिन्न्याएर काम दिनसक्रे गरी रोजगारी सिर्जना गरिए आर्थिक विकासको गति अघि बढाउन सकिन्छ। उत्पादनशील क्षेत्रमा गरिएको लगानीले मात्र विकासको बाटो खोल्छ।

हामीले दलको सेवा गर्दै राष्ट्रिय स्वार्थ विर्सेका छौं। जसले आर्थिक मुद्दामा चिन्ता र चिन्तन हुन सकेन। भातृ संगठनलाई औद्योगिक विकास गर्ने सन्देशका बाहक बनाउनुपर्नेमा बन्दहडताल गरेर भएका उद्योगको पनि घाँटी निमोठ्ने काम गरियो। यसबाट अर्थतन्त्र र जनजीविकामा पर्ने अल्पकालीन र दीर्घकालीन असरको अध्ययन र अनुसन्धान नगरी हचुवाका भरमा माग पूरा गर्न सजिलो माध्यम बनायौं र देशको अर्थतन्त्र उठाने नसक्रे गरी थला पर्न दियौं।

युवालाई बेरोजगार बनाई विदेशिन बाध्य पान्यौं। लगानीको वातावरण बन्नै दिएनौं। हाल देशलाई दक्षिण एसियामा सबैभन्दा गरिब र अफ्रिकाका युद्धरत देशको हाराहारीमा पुऱ्यायौं।

अर्थतन्त्र माथि उठे सबैको कल्याण हुने हो। आर्थिक क्रान्तिलाई सधाउन सबैको सहमति अपरिहार्य छ। तसर्थ अब बन्ने संविधानमा राज्यका मूल नीतिमा प्रतिशत तोकेरै विकासका दीर्घकालीन लक्ष्यसहितको आर्थिक नीति बनाउने र त्यसलाई पूरा गर्ने व्यवहारिक रणनीति ल्याउनु आवश्यक छ।

सबै दललाई बन्द हड्ताल नगर्न बाध्य पार्न विरोध गर्न पाउने अधिकारको धारामा बन्द हड्ताल गर्न नपाइने भन्ने प्रतिबन्धात्मक वाक्यांशको व्यवस्था आवश्यक छ।

(पौडेल टोकियो विश्वविद्यालयबाट विकास अर्थशास्त्रमा विद्यावारिधि हुन्।)

संविधानपछिको नयाँ युग

डा. डमरुबल्लभ
पौडेल

माया वा प्रेमविपरीत गरिने व्यवहारलाई घृणा भनिन्छ। घृणा शब्दले हेला, अपमान, अवहेलना, तिरस्कार वा दुक्तार भन्ने बुझाउँछ। यसैगरी वचन भन्नाले शब्द, बोली, वाणी, भनाइ वा कथन बुझाउँछ। समग्र अर्थमा हेर्दा जात, जाति, नश्ल, भाषा, धर्म, उत्पत्ति, संस्कृति, भेषभूषा, भूगोल, क्षेत्र शारीरिक असक्तता वा लिंगका आधारमा बोली वा व्यवहारद्वारा कुनै पनि व्यक्ति वा समुदायको इज्जत वा मानमर्यादामाथि मैखिक वा लिखित माध्यमद्वारा मानमर्दन गर्ने कार्य नै घृणा वचन हो। दुर्वाच्य पनि भन्न सकिने यसलाई अंग्रेजीमा भने 'हेट स्पिच' भनिन्छ। प्रेम वचनले एकअर्काप्रतिको श्रद्धा, आत्मीयता, हार्दिकता र मैत्री भाव बढाउँछ भने घृणा वचनले द्वेष, दुस्मनी, वैरभाव र इबी बढाउँछ। प्रेमबाट रचना, सृष्टि, निर्माण, विकास, समृद्धि र सुख प्राप्त हुन्छ भने घृणाले विध्वंस, प्रलय, विनाश, विनष्ट, दुर्गति र दुःख निम्न्याउँछ।

हाल नेपालमा घृणा वचन बढौ गएको छ। अर्काको कुरै नसुन्ने, आफूले सोचेको मात्र ठीक ठान्ने, आफूले गरेको मात्र ठीक भन्ने जस्ता अदूर दृष्टिले मानिसलाई आत्मकेन्द्रित बनाउने र अर्काको अस्तित्व

स्वीकार गर्न नसक्ने बनाउँछ। कालान्तरमा यसले नकारात्मक दृष्टिकोण पैदा गर्दछ। यसरी पैदा भएको नकारात्मकता लिखित वा अलिखित माध्यमबाट प्रसारित हुन्छ र यसले घृणा पैदा गर्दछ। घृणा बढौ जाँदा संवादहीनता हुने, एकअर्काको छेत पर्न नसक्ने वा अझ भन्नाँ अर्को हिँडेको बाट गन्हाउनेसम्म हुन्छ।

कुनै पनि देशमा अन्तर व्यक्ति, अन्तर समुदाय वा अन्तर समाज घृणा वचनका विविध रूप हुन सक्छन्। नेपालमा पनि परापूर्वकालदेखि नै केही न केही रूपमा समाजमा घृणा वचन सुषुप्त रहेको देखिन्छ। चार वर्ण छत्रीस जातको फूलबारीका रूपमा नेपाली सबै मिलेर बसेको जस्तो देखिए पनि मानिसका अन्यमनस्क चेतनामा घृणा जमेर बसेको र यो ऐनमौकामा प्रकट भएको पाइन्छ। यसको जातीय, भौगोलिक, सांस्कृतिक, क्षेत्रीय तथा साम्प्रदायिक रूप त नेपाली समाजमा कुनै न कुनै प्रकारले छैंदै थियो।

यिनै विभिन्न रूपलाई समयले सतहमा ल्याउँदा हाल यसले भयंकर राजनीतिक रूप लिएको छ। अहिले देशको दक्षिण भाग जसरी जलिरहेको छ, यसमा यही घृणा वचन नै प्रमुख कारण रहेको छ।

जातीय वा साम्प्रदायिक घृणा वचनका केही उदाहरण यस्ता छन्- ब्राह्मणइतरका सम्प्रदायले ब्राह्मणलाई टपरे काठा, बाहुनको चित्त माखाको पित्त आदि, कुमाइलाई कोखमा दाँत भएको, क्षेत्री सम्प्रदायलाई इतरहरूले करेटा, खसेत्रा आदि, नेवारलाई पाटे, पाडाको खुट्टो, नेवार इष्ट र बाबु दुष्ट हुँदैन आदि, मगरलाई लिडे, गुरुडलाई भेडो, लिम्बूलाई चितुवा, तामाङलाई भोटेटोप्रे, दमाइलाई दुष्टकाले समाजमा राम्रो मिलीजुली भएकै देखिन्थ्यो। तर माओवादी जनयुद्धकालमा जातीय पहिचानका

घृणा ओकल्ने गरेको पाइन्छ। यसका अलावा एउटै जातिभित्र पनि थर फरक हुँदा प्रशस्त घृणा वचन प्रयोग गर्ने गरेको पाइन्छ।

यसैगरी क्षेत्रीय घृणा वचनका केही उदाहरण यस्ता छन्। भाषाली, स्याङ्गाली, काप्रेलीलाई जाली भनी उनीहरूका घरमा बास बस्न पुगियो भने दुवै औलामा पन्जा लगाएर सुलुपर्छ भनेर उडाउने गरिन्छ। यसैगरी तेहथुम, ताप्लेजुङ र पाँचथरतिरकालाई चार इन्च सम्पर्क घरेको त ख्यालठट्टा रहेको देखिन्छ। चार वर्ण छत्रीस जातको फूलबारीका रूपमा नेपाली सबै मिलेर बसेको जस्तो देखिए पनि यसैगरी बैतडीतिरका मान्छेलाई होच्याउन अन्य क्षेत्रका यो ऐनमौकामा प्रकट भएको पाइन्छ। यसको जातीय, भौगोलिक, सांस्कृतिक, क्षेत्रीय तथा साम्प्रदायिक रूप त नेपाली समाजमा कुनै न कुनै प्रकारले छैंदै थियो।

यिनै विभिन्न रूपलाई समयले सतहमा ल्याउँदा हाल यसले भयंकर राजनीतिक रूप लिएको छ। अहिले देशको दक्षिण भाग जसरी जलिरहेको छ, यसमा यही घृणा वचन नै प्रमुख कारण रहेको छ।

जातीय वा साम्प्रदायिक घृणा वचनका केही उदाहरण यस्ता छन्- ब्राह्मणइतरका सम्प्रदायले ब्राह्मणलाई टपरे काठा, बाहुनको चित्त माखाको पित्त आदि, कुमाइलाई कोखमा दाँत भएको, क्षेत्री सम्प्रदायलाई इतरहरूले करेटा, खसेत्रा आदि, नेवारलाई पाटे, पाडाको खुट्टो, नेवार इष्ट र बाबु दुष्ट हुँदैन आदि, मगरलाई लिडे, गुरुडलाई भेडो, लिम्बूलाई चितुवा, तामाङलाई भोटेटोप्रे, दमाइलाई दुष्टकाले समाजमा राम्रो मिलीजुली भएकै देखिन्थ्यो।

यस्तो चिन्तनले क्षणिक उपलब्धि त गर्ला तर दीर्घकालमा कसैलाई फाइदा गर्दैन। यसले जनतामा

कुरा उठे। क्रमशः वर्गीय पहिचानभन्दा जातीय जातिभित्र पनि थर फरक हुँदा प्रशस्त घृणा वचन प्रयोग गर्ने गरेको पाइन्छ।

यसैगरी क्षेत्रीय घृणा वचनका केही उदाहरण यस्ता छन्। भाषाली, स्याङ्गाली, काप्रेलीलाई जाली भनी उनीहरूका घरमा बास बस्न पुगियो भने दुवै औलामा पन्जा लगाएर सुलुपर्छ भनेर उडाउने गरिन्छ। यसैगरी तेहथुम, ताप्लेजुङ र पाँचथरतिरकालाई चार इन्च सम्पर्क घरेको त ख्यालठट्टा रहेको देखिन्छ। चार वर्ण छत्रीस जातको फूलबारीका रूपमा नेपाली सबै मिलेर बसेको जस्तो देखिए पनि यसैगरी बैतडीतिरका मान्छेलाई होच्याउन अन्य क्षेत्रका यो ऐनमौकामा प्रकट भएको पाइन्छ। यसको जातीय, भौगोलिक, सांस्कृतिक, क्षेत्रीय तथा साम्प्रदायिक रूप त नेपाली समाजमा कुनै न कुनै प्रकारले छैंदै थियो।

यिनै विभिन्न रूपलाई समयले सतहमा ल्याउँदा हाल यसले भयंकर राजनीतिक रूप लिएको छ। अहिले देशको दक्षिण भाग जसरी जलिरहेको छ, यसमा यही घृणा वचन नै प्रमुख कारण रहेको छ।

जातीय वा साम्प्रदायिक घृणा वचनका केही उदाहरण यस्ता छन्- ब्राह्मणइतरका सम्प्रदायले ब्राह्मणलाई टपरे काठा, बाहुनको चित्त माखाको पित्त आदि, कुमाइलाई कोखमा दाँत भएको, क्षेत्री सम्प्रदायलाई इतरहरूले करेटा, खसेत्रा आदि, नेवारलाई पाटे, पाडाको खुट्टो, नेवार इष्ट र बाबु दुष्ट हुँदैन आदि, मगरलाई लिडे, गुरुडलाई भेडो, लिम्बूलाई चितुवा, तामाङलाई भोटेटोप्रे, दमाइलाई दुष्टकाले समाजमा राम्रो मिलीजुली भएकै देखिन्थ्यो।

यस्तो चित्तनले क्षणिक उपलब्धि त गर्ला तर दीर्घकालमा कसैलाई फाइदा गर्दैन। यसले जनतामा

विभाजन ल्याउन मदत गर्दछ र जनतामा रहेको सद भावको अन्त्य गरी समाजलाई द्वन्द्वमा धकेल्छ। यस्तै चिन्तनका कारण लामो समयसम्म भएको संवादहीनताले ल्याएका केही अकल्पनीय समस्याहरू यस्ता छन्। आन्दोलनकारीका नाममा प्रहरीलाई जिउँदै जलाउनु, बिरामी प्रहरीलाई एम्बुलेन्सबाट खोसेर हत्या गर्नु, निहत्था जनतालाई कटबाँसले निर्मम पिटनु, पिटदा टाउकोमा ताकेर हानु वा तस्ताउने तरिकाले नभएर ताकेर गोली हानी मार्नु आदि। यस्ता घटनाहरूले एककाइसौं शताब्दीमा पनि मध्ययुगीन बर्बरता भल्काएका छन्।

निधार खुम्च्याउनुपर्ने कुरा के छ भने यस्तो बर्बरतापूर्ण व्यवहार शान्तिप्रिय भनिने नेपालीमा कसरी आयो? स्वन्त्रताको उपयोग गर्ने नाममा जात, जाति, धर्म, भाषा, संस्कृति जस्ता संवेदनशील कुराहरूमाथि अनावश्यक टिप्पणी गरेर, घृणा वचन गरिएका जातीय, क्षेत्रीय र भौगोलिक घृणा वचनलाई जानीनजानी बढावा दिए। कसले यस्तो घृणा वचन कहिले कसलाई लगाएको हो पात्रहरूको नाम नलिईकन राजनीतिक घृणा वचनका केही उदाहरण यस्ता छन्। भारततिर छिरिजा, पिँध नभएको लोटा, चाइनाको पाले, न पोथी न भाले, लिंग न छुट्टिएको, द्वै चरित्र भएको, जंगली बाँदर, सधैं सत्ताकै वरिपरि घुम्ने, पहाडेलाई दाना पानी बन्द गर्ने, बाहुन क्षेत्रीलाई काट्ने, थारुलाई एक टुक्रा जमिन नदिने, रुखबाट भरेका केही आँप आदि।

अहिले हामीमा यी सबै कुराहरूमाथि माथि मानवता भन्ने अन्य पार्टी तथा नेताहरूमाथि प्रयोग गरेका यी केही प्रतिनिधि राजनीतिक घृणा वचनहरू हुन्। यस्ता राजनीतिक घृणा वचन अनगिन्ती छन्। नेपालका नेता तथा पार्टीहरूको आम चरित्र नै घृणा वचन बोलेर अरुलाई तल खसाएमा आफू माथि परिन्छ भन्ने अंगकै रूपमा रहेका थिए। यस्ता घृणा वचन सुषुप्त लघुताभासपूर्ण चिन्तन हो।

संविधानसभाबाट संविधान निर्माण गर्ने कुरा नेपाली जनताको वर्षैदेखिको सपना थियो, जुन २०७२ मा आएर पूरा भएको छ। संविधान जारी भएपछिको परिवर्तित परिस्थितिमा समेत नेपालमा धेरै समस्या देखिएकालमा कसैलाई फाइदा गर्दैन। यसले जनतामा

संविधानले सबै नेपालीको चित्त बुझाउन नसकेको सत्य हो, तर यो अकाट्य दस्ताबेज नभएकाले संशोधनका माध्यमबाट जुनसुकै बेला पनि असन्तुष्टिका आवाजलाई मत्थर पार्न सकिने सम्भावना छ।

सरकारका सामुद्रे चुनौती थपिएका छन्। संविधानले बर्बरतापूर्ण व्यवहार शान्तिप्रिय भनिने नेपालीमा कसरी आयो? स्वन्त्रताको उपयोग गर्ने नाममा जात, जाति, धर्म, भाषा, संस्कृति जस्ता संवेदनशील कुराहरूमाथि अनावश्यक टिप्पणी गरेर, घृणा वचन गरिएका जातीय, क्षेत्रीय र भौगोलिक घृणा वचनलाई जानीनजानी बढावा दिए। कसले यस्तो घृणा वचन कहिले कसलाई लगाएको नाममा जानीनजानी बढावा दिए। कसले यस्तो घृणा वचन कहिले कसलाई लगाएको नाममा जानीनजानी बढावा दिए। कसले यस्तो घृणा वचन कहिले कसलाई लगाए

अन्तरनिर्भरताको बाटो

डा. डमरुबल्लभ
पौडेल

नेपालमा अधोषित भारतीय नाकाबन्दी कायम छ। भारतले नाकाबन्दी लगाउने कुरामा द्वैध चरित्र देखाएको छ। मुखले नाकाबन्दी लगाएको होइन भन्ने तर व्यवहारमा नाकाबन्दी लगाएर भूपरिवेष्ठि भुलुकको पारवहन अधिकार हनन गरिरहेको छ। भारतीय अधिकारीहरूले नेपाली अधिकारीहरूसँगको भेटमा नाकाबन्दी चाँडै खुल्ने आश्वासन दिने गरे पनि व्यवहारमा नाकाबन्दी अभ कसिलो बनाउँदै गएको छ। हामी भारतसित यतिपरनिर्भर भएका रहेछौं कि हाम्रा उच्चपदस्थ अधिकारीले भारतकै डरका कारण नाकाबन्दी लगाएको हो भन्नसमेत सकेका छैनन् र यो विषयलाई अन्तराष्ट्रियकरण गर्न सकिएको छैन। तर पनि नवगठित सरकारले चीनबाट इन्धन आयातका लागि औपचारिक पहल सुरु गरेको छ। यो नेपाल र नेपालीका लागि भारतको विकल्प खोज्ने सुनौलो अवसर पनि भएको छ। नाकाबन्दीका कारण नेपाली जनता कति सचेत भएका छन् भने राष्ट्रियतालाई इन्धनसँग नसाद्न सरकारलाई खबरदारी गरिरहेका छन्। यतिबेला राष्ट्रियताको अभियान हवात उठेको छ।

नेपाली राष्ट्रियताको अभियान कुनै पनि छिमेकी विरोधी वा समर्थक हुनु हुँदैन। भौगोलिक बनावटका कारण भारत र चीनसँग समदूरी कायम राख्दै आत्मनिर्भर अर्थतन्त्र निर्माणको दिशामा यो अभियानलाई लैजानु नै अहिलेको हाम्रो प्रमुख उद्देश्य हुनुपर्छ, अन्यथा आज उठेको राष्ट्रियताको दुसो बिरुवा नबन्दै मर्न सक्छ। यसलाई बचाएर गोडमेल गरेर ढूलो छहारीमय वृक्षको रूपमा विकास गर्नुपर्ने आवश्यकता छ।

पक्किकारले टोकियो विश्वविद्यालयमा गरेको एक अध्ययनअनुसार सन् २०१० मा नेपाली अर्थतन्त्र ८० प्रतिशत मात्र आत्मनिर्भर थियो र स्वदेशी मागको बीस प्रतिशत हिस्सा आयातबाट धनिन्थ्यो। सन् २०१० र ११ को इनपुट-आउटपुट तालिकाको विश्लेषणबाट औद्योगिक उत्पादनको स्वदेशी मागमा नेपाल सन् २०१० मा सत्चालीस प्रतिशत मात्र आत्मनिर्भर थियो भने कृषिमा करिब १० प्रतिशत आत्मनिर्भर थियो। यसैगरी होटेल तथा रेस्टुराँजस्ता क्षेत्रमा १५ प्रतिशत, विद्युत, ग्यास र पानीका क्षेत्रमा पचपन्न प्रतिशतमात्र आत्मनिर्भर थियो। बन पैदावारमा ८० प्रतिशत, खानीजन्य पदार्थमा ५७ प्रतिशत, निर्माण क्षेत्रमा ८० प्रतिशत, सञ्चारमा ९० प्रतिशत, यातायातका क्षेत्रमा ६१ प्रतिशत, व्यापार क्षेत्रमा ८२ प्रतिशत, वित्तीय मध्यस्थिताको क्षेत्रमा ७८ प्रतिशत र अन्य सेवाको क्षेत्रमा ५१ प्रतिशतमात्र आत्मनिर्भर रहेको देखिएको थियो। हालका वर्षहरूमा आत्मनिर्भरता अभ घट्दै जाँदा परनिर्भरता बढ्दै गएको देखिएको छ। कृषि प्रधान मुलुकमा कृषि उत्पादनको ढूलो अंश पनि आयातबाट पूर्ति हुने र नेपालको वार्षिक बजेटलाई व्यापार घाटाले उछिन्ने अवस्था आउनु निश्चय नै नेपाली अर्थतन्त्रका लागि शुभलक्षण होइन।

आत्मनिर्भर हुनु भनेको स्वावलम्बी हुने अवस्था सिर्जना हुनु हो भने अन्तरनिर्भर हुनु भनेको आपसमा भर पर्ने अवस्था हो। अहिलेको युगको आत्मनिर्भरता भनेको अन्तरनिर्भरतामा

आधारित आत्मनिर्भरता नै हो। नेपालको अर्थतन्त्रको आत्मनिर्भरताको कुरा गर्दा अहिलेको विश्वव्यापीकरणको युगमा रबिन्सन क्रुसोको अर्थतन्त्र जस्तो विश्वबाट अलग भएर आत्मनिर्भर हुन सम्भव छैन। हामी कुनै देश वा अर्थतन्त्रसँग कुनै कुराको लागि निर्भर हुन्छौं भने त्यो देश तथा अर्थतन्त्रलाई पनि अर्को कुनै कुरामा हामीमा निर्भर बनाउने अवस्थाको सिर्जना गर्नु नै अन्तरनिर्भरताको अवस्था हो। देशमा उपलब्ध जनशक्ति, पुँजी तथा प्राकृतिक स्रोतमा कुनै देशलाई केही कुराको तुलनात्मक लाभ हुन सक्छ र अर्को देशलाई अर्को कुराको तुलनात्मक लाभ हुन्छ। तुलनात्मक लाभ भएका वस्तु तथा सेवाको स्वदेशमा उत्पादन गरी निर्यात गर्ने र नभएका वस्तु तथा सेवा आयात गर्ने सिद्धान्तका कारण आज विश्वमा अन्तराष्ट्रिय व्यापार सम्भव भएको हो। विभिन्न देशहरूसँग व्यापार विविधीकरण तथा उत्पादन विविधीकरण गरी अन्तरनिर्भरता कायम गर्न सकिन्छ। अन्तरनिर्भरताबाट मात्र अन्य देशहरूसँगको परनिर्भरता घटाई आत्मनिर्भर हुने अवस्थाको सिर्जना हुन्छ।

देशलाई कंगाल बनाई व्यक्ति र दल मोटाउने वर्तमान प्रवृत्ति रहेसम्म सुशासन कायम हुने र अर्थतन्त्र अन्तरनिर्भरताको बाटोमा अघि बढ्ने कल्पनासम्म गर्ने सकिन्न।

हाम्रो देश भूपरिवेष्ठि भएका र चीनबाट रहेका उत्तरतर्फ हिमाली भेग भएकोले भौगोलिक विकटताका कारण हामीलाई भारततर्फको पारवहन विगतदेखि नै सहज भएको हो। यही सहजताको एकतर्फा उपयोग गर्दा हामीले चीनसँगको पारवहन सहज बनाउने कुरालाई नजरअन्दाज गर्दै आएका थियो। परिणामस्वरूप भारतले हामीलाई धेरै पेल्ने र नाकाबन्दी जस्तो अमानवीय व्यवहार देखाउँदै आएको छ। अहिलेको नाकाबन्दीले नेपालीलाई रोटी र बेटीको नाममा परनिर्भर हुनु नहुने र अन्तरनिर्भरता कायम गर्नुपर्ने गतिलो पाठ पढाएको छ। भारत र चीन दुवैसँग समदूरीको कूटनीतिक सम्बन्ध कायम गर्दै अन्तरनिर्भरतामा आधारित अर्थतन्त्रको विकास गर्नु आवश्यक छ।

अब सबाल रह्यो कसरी अन्तरनिर्भरताको विकास गर्ने? उत्पादन गर्नुभन्दा आयात गर्दा सस्तो पर्ने वस्तु तथा सेवाको आयात गर्ने तर आयातभन्दा उत्पादन सस्तो पर्ने वस्तु तथा सेवाको उत्पादन गर्नुपर्छ। यसका लागि नेपालमा भएको स्रोतको प्रचुरतामा ध्यान दिनु आवश्यक छ। नेपालमा अदक्ष श्रमिकको प्रचुरता छ भने दक्ष श्रमिक र पुँजीको अभाव छ। यसैगरी जलस्रोत र प्राकृतिक सम्पदामा हामी धनी छौं। हावापानी र भौगोलिक

विविधताका कारण कृषिको विविधीकरण पनि सम्भव छ। अतः यिनै क्षेत्रहरूको विकासबाट नेपालले अन्तराष्ट्रिय बजारमा उच्चस्तरीय उत्पादनको आपूर्ति गरी अन्तरनिर्भरता कायम गर्नुपर्छ। कृषि क्षेत्रमा नगदेबाली, तरकारी, फलफूल र जडीबुटी उत्पादनमा तुलनात्मक लाभ भएका कारण यसबाट अधिकतम फाइदा लिन सकिन्छ। खेतबारी बाँफो राख्न नपाइने अनिवार्य व्यवस्था लागू गर्दै कृषिमा आधुनिकीकरण गरी भारतको कृषिउपजसँग प्रतिस्पर्धी बनाउन सरकारले नेपाली कृषकलाई मल, बीउ तथा यन्त्रको खरिदमा अनुदान दिनुको विकल्प छैन। यसका अलावा जैविक खेती र पशुपालनका लागि पनि नेपाल उर्वर भएकाले व्यावसायिक खेतीलाई बढावा दिई कृषिलाई अन्तरनिर्भर बनाउनुपर्छ।

जलस्रोतमा स्वदेशी लगानी बढाउन स्वदेशमा रहेको पुँजी संकलन गरी जलस्रोतमा लगानी गर्नुपर्छ। खराब नियत राखी खोला ओगटेर बस्ने कम्पनीहरूसँग भएको ढूलो पुँजीलाई जलस्रोतमा आकर्षित गर्नुपर्छ। यसैगरी प्रत्यक्ष वैदेशिक लगानी भित्र्यएर विद्युत उत्पादनमा उल्लेख्य वृद्धि गर्नसके हामीले हाल भारतबाट विद्युत आयात गर्ने अवस्थाको अन्त्य भई भारत तथा दक्षिण एसियामै विद्युत निर्यात गर्न सकिने र भारतले इन्धनमा नाकाबन्दी गर्दा हामीले पनि विद्युत कटौती गरी भारतलाई गर्दा हामीले पनि विद्युत निर्यात गर्न सकिने र भारतले इन्धनमा नाकाबन्दी गर्दा हामीले पनि विद्युत कटौती गरी भारतलाई सजिलै दबाब दिन सक्ने स्थिति मात्र नभई पेट्रोल र ग्यासको विकल्पको रूपमा विद्युतको सहज उपयोग गर्न सके भारतसँगको हाम्रो परनिर्भरता हटी अन्तरनिर्भरता कायम गर्न सम्भव छ। यसैगरी पर्यटन विकासका लागि होटेल रेस्टराँ तथा सडक र पर्यटन पूर्वाधार विकास गरी धेरै पर्यटक भित्र्याउने रणनीति आवश्यक छ। चीनसँग स्थल मार्गबाट सहज पहुँच हुने गरी ढूत सडक वा रेल सेवाबाट जोडिन सके विश्वको सबैभन्दा ढूलो जनसंख्या भएको र तीव्र गतिमा विकास भइरहेको चीनबाट धेरै पर्यटक भित्र्याउन सकिने हुन्छ।

नेपाल स्रोत, साधन र सम्पदाको कमीको कारण भारत र विश्वका अन्य अर्थतन्त्रसँग अन्तरनिर्भर बन्न नसकेको होइन। यसमा सबैभन्दा ढूलो समस्या सुशासनको हो। फास्ट ट्रायाक, जलविद्युत तथा एयरपोर्ट निर्माण जस्ता मेघा प्रोजेक्टहरूको सम्झौतामा अबैं कमिसन खाएर देशलाई कंगाल बनाई व्यक्ति र राजनीतिक दल मोटाउने वर्तमान प्रवृत्ति रहेसम्म सुशासन कायम हुने र नेपाली अर्थतन्त्र अन्तरनिर्भरताको बाटोमा अघि बढ्ने कल्पनासम्म गर्न सकिन्न। काठमाडौं-निजगढ फास्ट ट्रायाकमा अबैं कमिसन खाई कसैको स्वार्थमा राष्ट्रघाती सम्झौता हुनबाट सर्वोच्च अदालतको हालैको कदमले जोगाएको उदाहरणबाट पाठ सिकेर भविष्यमा यस प्रवृत्तिको पुनरावृत्ति हुन दिनु हुँदैन। यस्ता राष्ट्रिय महत्त्व र सुरक्षा गाँसिएका परियोजनाको निर्माण हामी आफैले गर्न सकेमात्र परनिर्भर बन्ने अवस्था आउँदैन। अतः अहिलेको जस्तो संकटकालीन अवस्थामा बनेको नयाँ सरकारको नेतृत्वले सुशासन कायम गरी अर्थतन्त्रमा एउटा देशसँग परनिर्भर हुने नभई विभिन्न देशहरूको अर्थतन्त्रसँग प्रतिस्पर्धी हुने गरी अन्तरनिर्भर अर्थतन्त्रको निर्माण गर्न दीर्घकालीन दिगो बाटो समाउनु अत्यावश्यक छ।

छाया अर्थतन्त्रको बढोत्तरी

डा. डमोदरललभ
पौडेल

भारतीय नाकाबन्दीपछि आपूर्ति अभावका कारण नेपालमा कालोबजारी फस्टाएको छ। यही सन्दर्भमा अहिले छाया अर्थतन्त्रको चर्चा पनि चुलिएको छ। अभिलेख बाहिरको अर्थतन्त्र, भूमिगत अर्थतन्त्र, दोस्रो अर्थतन्त्र, कालो अर्थतन्त्र, समानान्तर अर्थतन्त्र, अनियमित अर्थतन्त्र वा अनौपचारिक अर्थतन्त्रसमेत भनिने छाया अर्थतन्त्र सबैको चासोको विषय भएको छ। नाकाबन्दीले एक दिनमा नेपाली अर्थतन्त्रमा करिब दुई अर्बको घाटा हुने अनुमान गरिएको छ। लक्ष्यअनुसार राजस्व उद्दन नसक्ने र मुलुकमा आर्थिक संकट आई नेपालको आधिकारिक अर्थतन्त्रको वृद्धिदर यो वर्ष नकारात्मक हुने संकेतहरू देखा पर्न थालेका छन्। यसका साथै छाया अर्थतन्त्रको आकार भने निकै ठूलो मात्रामा बढिरहेको अनुमान गरिएको छ। तसर्थ, यहाँ छाया अर्थतन्त्र, यसको आकार र यसले आधिकारिक अर्थतन्त्रमा पार्ने असरको चर्चा गरिएको छ। छाया अर्थतन्त्र वैध तथा अवैध दुवै प्रकारका कारोबारबाट निर्माण भएको हुन्छ। कारोबार वैध भए पनि त्यो कुल गार्हस्थ उत्पादनको गणनामा समावेश भएको छैन भने त्यसलाई छाया अर्थतन्त्रअन्तर्गत नै गणना गरिन्छ। कर नतिरीकन हुने कारोबार वैध हिसाबले नै गरिएको भए पनि छाया अर्थतन्त्रभित्र पर्दछ। जस्तै-कर नतिरेको स्वरोजगारको आय, कर नतिरी आर्जन गरेको तलब वा ज्याला, धेरैतिर काम गर्नेहरूले सबैतिरको आयकर गणनामा नदेखाउनु, वस्तुहरूको साटफेर गरी कर छल्नु आदि कारोबार आफैमा वैध नै भए पनि यस्ता कारोबार करको दायरा बाहिर गरिएका छन् भने यी सबै छाया अर्थतन्त्रकै भाग हुन्।

यसैगरी दर्ता नगरी अनौपचारिक क्षेत्रमा भएका मौद्रिक तथा गैरमौद्रिक कारोबार पनि छाया अर्थतन्त्रमै पर्दछन्। यसको अलावा अवैध रूपमा गरिने सबै आर्थिक क्रियाकलापहरूले छाया अर्थतन्त्रको निर्माण भएको हुन्छ। अवैध क्रियाकलापहरूमा कानुनद्वारा निषेधित वस्तु तथा सेवाको उत्पादन, बिक्रीवितरण जस्ता कारोबार पर्दछन्। जस्तै- चोरीको सामानको खरिद-बिक्री, चोरी-तस्करी, कालोबजारी, जालसाजी, ड्रगको उत्पादन तथा बिक्रीवितरण, वेश्यावृत्ति, व्यावसायिक रूपमा जुवा-तास खेल्ने र खेलाउने, भ्रष्टाचार र घूसबाट गरेको आर्जनले छाया अर्थतन्त्रको सिर्जना गरेका हुन्छन्।

छाया अर्थतन्त्रको बढोत्तरी हुँदा आधिकारिक अर्थतन्त्रको आकार घट्न जान्छ र यसले देशको कुल राष्ट्रिय आय र प्रतिव्यक्ति आय कम देखिन पुग्छ। यसको उल्टो छाया अर्थतन्त्रको आकार घटाउन सके आधिकारिक अर्थतन्त्रको आकार बढ्ने, राजस्वमा वृद्धि भई देशको दुकुटी बलियो हुने र विकास निर्माणका कार्यमा खर्च गर्ने स्रोतको उपलब्धतामा स्वतः वृद्धि हुन जान्छ। यसबाट आर्थिक क्रियाकलाप बढ्ने, रोजगार बढ्नुका साथै अर्थतन्त्रको गुणक प्रभावका कारण सबै क्षेत्रहरूमा प्रभाव परी आर्थिक वृद्धि दरसमेत बढ्छ। अर्थतन्त्र बढी चलायमान र गतिशील हुन्छ र अर्थतन्त्रको विकासमा राष्ट्रो भूमिका खेल्दछ। यसको सदृश छाया अर्थतन्त्रको आकार बढ्दै जाँदा र यसमा सरकारी नियमन हुन नसक्दा

कर तिरेर कारोबार गर्नेहरूमा निराशा आउनुका साथै वैध अर्थतन्त्रभित्र क्रियाकलाप गर्नेहरूले आफू ठिगाएको तथा आफूले तिरेको करको सही सदुपयोग नभएको गुनासोसमेत गर्नु, जसबाट उनीहरूलाई समेत छाया अर्थतन्त्रमा कारोबार गरी छिटै बढी आर्जन गर्ने लालसा पैदा भइरहेको हुन्छ। यसको सदृश छाया अर्थतन्त्रका कारोबारीहरूले कारबाही भोने स्थिति पैदा गर्न सके आधिकारिक अर्थतन्त्रमा कारोबार गर्नेहरूले सुरक्षित र सम्मानित महसुस गर्नु। तसर्थ सरकारी निकाय, सञ्चारमाध्यम र सचेत नागरिकबाट छाया अर्थतन्त्रको निरन्तर अनुगमन गरी यसलाई निरुत्साहित गरिरहनु पर्दछ। छाया अर्थतन्त्र विश्वव्यापी समस्या हो। गरिब र

राष्ट्रलाई संकट पर्दा छाया अर्थतन्त्रमा कालो कारोबार गरी कमाउनु घोर पाप हो भन्ने नैतिक शिक्षा पनि नेपालीले लिनुपर्ने देखिन्छ।

अविकसित राष्ट्रमात्र हैन, धनी र विकसित राष्ट्रमा समेत छाया अर्थतन्त्रको आकार ठूलो रहेको तथ्य विभिन्न अन्तर्राष्ट्रिय जर्नलमा प्रकाशित लेखहरूले देखाएका छन्। यस सन्दर्भमा यहाँ अस्ट्रियाको जोन केप्लर विश्वविद्यालयका प्राध्यापक फ्रेडरिक स्नेडरको समूहले सन् २०१० मा अध्ययन गरी इन्टरनेसनल इकोनोमिक जर्नलमा प्रकाशित विश्वका १६२ वटा राष्ट्रहरूको छाया अर्थतन्त्रको आकारको अनुमान गरिएको लेखको चर्चा गर्नु वाञ्छनीय देखिन्छ। करेन्सी डिमान्ड एप्रोच प्रयोग गरी अध्ययन गरिएको उक्त लेखअनुसार सन् १९९९ देखि २००७ सम्म नौ वर्षको तथ्यांकका आधारमा अध्ययन गर्दा सन् १९९९ मा विश्वमा छाया अर्थतन्त्रको आकार आधिकारिक अर्थतन्त्रको ३४ प्रतिशत रहेको थियो भने सन् २००७ मा ३२ प्रतिशत देखिएको थियो। नौ वर्षहरूको औसत लिई गणना गर्दा १६२ राष्ट्रहरूमध्ये बोलिभियामा छाया अर्थतन्त्रको आकार सबैभन्दा ठूलो अर्थात् आधिकारिक अर्थतन्त्रको ६६ प्रतिशत रहेको पाइएको थियो भने स्विट्जरल्यान्डमा सबैभन्दा सानो अर्थात् आधिकारिक अर्थतन्त्रको आठ प्रतिशत मात्र रहेको देखिएको थियो।

यस अध्ययनअनुसार नेपाल १६२ राष्ट्रमध्ये ६४ औं ठूलो छाया अर्थतन्त्रको आकार भएको मुलुकमा परेको थियो। जसअनुसार नेपालमा छाया अर्थतन्त्रको आकार आधिकारिक अर्थतन्त्रको ३७ प्रतिशत रहेको पाइएको थियो। दक्षिण एसियाका अन्य मुलुकहरूमा श्रीलंका, पाकिस्तान, बंगलादेश, मालदिभ्स, भुटान र भारतको छाया अर्थतन्त्रको आकार आधिकारिक अर्थतन्त्रको क्रमशः ४४, ३६, ३५, ३०, २९ र २२ प्रतिशत रहेको थियो। यसबाट दक्षिण एसियाका मुलुकहरूमा अफगानिस्तानको तथ्यांक प्राप्त नभएको र श्रीलंकापछि नेपाल दोस्रो ठूलो आकारको छाया अर्थतन्त्र भएको मुलुक देखिएको थियो।

अघोषित भारतीय नाकाबन्दी कायम भएको पनि महिनाँ बित्तिसकेको छ। नाकाबन्दीका कारण आपूर्तिले बजारको माग धान्न नसक्दा उपभोक्ताको

विवशताबाट फाइदा उठाउने प्रवृत्ति बढेको छ। संकटकालमा वस्तु तथा सेवा पाउन तँचाडमछाड हुने र बढी पैसा तिर्नेले मात्र वस्तु तथा सेवा पाउने स्थिति देखिएको छ। कुन सामान कहिले र कति मूल्यमा पाउन सकिन्दा भन्ने सूचनाको अभावमा नाकाबन्दीअगाडिकै मितिमा उत्पादित खाने तेललगायतका वस्तुको दोब्बर मूल्य तिरी खरिद गर्न तथा लाममा बसेर पनि रितो हात फर्कन उपभोक्ता बाध्य छन्। बजार अनुगमन र निगरानीको कमीमा छाया अर्थतन्त्रले फस्टाउने अवसर पाई दिनानुदिन बढै गएको छ भने आधिकारिक अर्थतन्त्र थला पर्न थालेको छ। नियमित नाकाहरूबाट हुने आपूर्तिमा अवरोध हुँदा तस्करहरूले सेटिङ मिलाई सिमानामा भएका खुला ठाउँबाट अवैध आयात गरिरहेका छन्। सीमा वारपार कारोबार गर्ने तस्करहरूले अत्यावश्यक वस्तु, इन्धन मात्र होइन, अवैध हतियारसमेत तस्करी गरिरहेको र यसलाई आन्दोलनरत दलका कार्यकर्ताहरूले समेत कमाउने अवसर बनाएको कुरा बाहिर आएका छन्। सुरक्षा निकायको अध्ययनले एकातिर सुरक्षा खतरा बढेको देखाएको छ भने अकोंतिर छापा मार्दा यस्ता वस्तु समातिएबाट कालो कारोबारले उचाइ दिँदै गइरहेको पुष्टि भएको छ। काठमाडौँका पेट्रोलपम्पहरूमा पेट्रोलको चरम अभाव देखिए पनि ब्लाकमा पाँच सय रुपैयाँ लिटर पेट्रोल छ्यापछ्याप्ती पाइने गरेको छ। तस्कर र कालो अर्थतन्त्रका खेलबाडीहरूले करोडौं कमाएका छन् भने जनता राष्ट्रियताका नाममा चुपचाप सहेर बसेका छन्। संकटको यस घडीमा आफूसँग भएको स्रोत र साधन फारोतिनो गर्ने, मौज्दातमा रहेको खाद्यान्त अभावमा परेकालाई उपलब्ध गराउने, आफूले आवश्यकताभन्दा बढी नलिएर अभाव भएकालाई सजिलो पारिदिने गर्नु आवश्यक छ। यसका साथै सरकारी निकायबाट नियमित अनुगमन गरी तल्लो तप्काका जनतालाई विशेष प्राथमिकता दिएर वितरण व्यवस्थापन गर्ने, व्यक्तिपिच्छेका पदीय सरकारी साधनको प्रयोग नगर्ने, साभा सवारी प्रयोग गर्ने, निजी सवारी साधन खाली दौडाउनुको सदृश अरूलाई लिपट दिने गरी तत्कालका लागि संकट व्यवस्थापन गर्न आवश्यक छ। दीर्घकालका लागि भने हाम्रा आर्थिक, औद्योगिक, व्यापारिक, ऊर्जा, कृषि र सिमानासम्बन्धी नीति, सन्धि र सम्झौताहरूको बलियो आँटका साथ पुनरावलोकन गरी छाया अर्थतन्त्रको कारोबार निमिट्यान्पाँच स्वावलम्बी र आत्मनिर्भर अर्थतन्त्र निर्माणको दिशामा अपरिहार्य रूपले लानैपर्ने पाठ अहिलेको नाकाबन्दीले सिकाएको छ। यसका साथै राष्ट्रलाई संकट पर्दा छाया अर्थतन्त्रमा कालो कारोबार गरी कमाउनु घोर पाप हो भन्ने नैतिक शिक्षा पनि नेपालीले लिनुपर्ने देखिन्छ।

अहिलेको तराई आन्दोलनका अप्द्यारा माग, वार्तामा हुन नसकेको प्रगति, सरकार र आन्दोलनरत दुवै पक्षका अडान हेर्दा यो स्थिति चाँडै अन्त्य हुने लक्षण देखिएको छैन। दुवानीको कठिनाइका कारण किसानको उत्पादनले बजार पाउन नसकी कुहिएर सडिरहेको र सहरी उपभोक्ताहरू खाद्यान्त, इन्धन र अत्यावश्यक वस्तु तथा सेवाहरूको चरम संकटमा फस्दै गइरहेका छन्। हालैको प्रधानमन्त्रीको सम्बोधनबाट पनि समस्या लम्बिँदै जाने संकेत पाइएको छ। यस सन्दर्भमा कालो बजारियाहरूको कारण स्थिति थप बिग्रन नदिनेतर्फ सचेत भई सरकार, जनता, नागरिक समाज, सञ्चारमाध्यम तथा सबै नेपाली मिलेर छाया अर्थतन्त्रका खेलाडीहरूलाई नंगायाउनुपर्ने देखिन्छ।

अबको सरोकार समृद्ध र विकास

ा. डमरुबल्लभ
डेल

नेपाली अर्थतन्त्रमा नयाँ समस्या देखिन थालेका छन्। अधोषित नाकाबन्दी लम्बिंदै जाँदा छाया अर्थतन्त्रले आधिकारिक अर्थतन्त्रलाई नै छायामा पारेको छ। यसको प्रभावस्वरूप उच्च मूल्यवृद्धिसँगै बेरोजगार बढा 'स्ट्यागफ्लासन' को अवस्था देखिएको छ। देशको कुल जनसंख्याको करिब ३० प्रतिशतले अल्प-रोजगार मात्र गरिरहेको अवस्थामा प्रत्येक वर्ष श्रम बजारमा आउने साढे चार लाख नेपालीलाई रोजगार दिन नसकदा प्रतिदिन १५ सयभन्दा बढी नेपाली वैदेशिक रोजगारमा जान बाध्य बन्नुपरेको छ। लामो बन्द र अस्थिरताले कारखाना तथा अनौपचारिक क्षेत्रमा काम गर्ने मजदुरलाई समेत बेरोजगार बनाएको छ। भूकम्पका कारण करिब तीन प्रतिशतले बढेको गरिबीलाई नाकाबन्दीले अझ तीव्रताका साथ बढाएको छ। सन् २०२२ मा अल्प-विकसित देशबाट विकासशील देशमा स्तरोन्नति हुने र सन् २०३० बाट मध्य आय भएको देश बन्ने नेपालको योजनामा पनि तुषारापात हुने निश्चित छ। विगत दसकमा चार प्रतिशतभन्दा माथि जान नसकेको आर्थिक वृद्धिदर यस वर्ष भने नकारात्मक हुने लक्षण देखिएको छ।

कार्यान्वयनसँगै नेपालमा मूल राजनीतिक एजेन्डा भने सकिएका छन्। संघीय संरचनाअनुरूप तीन तहको संरचना र यसअनुरूपको राजनीतिक, प्रशासनिक र आर्थिक ढाँचा बनाउनु नियमित प्रक्रिया हो भने अबको विशेष एजेन्डा आर्थिक विकास मात्र हो। कुनै बहानामा कसैले पनि यो एजेन्डाबाट बाहिर जाने दुस्साहस गर्न अब सम्भव छैन। वषाँदेखि थाती राखिएको विकासको एजेन्डामा अनिवार्य रूपमा प्रवेश गर्नैपनै अवस्था आइसकेको छ।

हाल नेपालमा दुईतिहाइ जनसंख्याले खेती गरी कुल गार्हस्थ उत्पादनमा एकतिहाइ योगदान गर्दछन्। बाँकी एकतिहाइले गैरकृषि (उद्योग तथा सेवा) क्षेत्रमा काम गरी अर्थतन्त्रमा दुईतिहाइ योगदान गर्दछन्। जतिसकदो कृषिमा व्यवसायीकरण र यान्त्रिकीकरण गरी ठूलो जनसंख्या कृषिबाट गैरकृषिमा स्थानान्तर गरी रोजगार दिन सकिन्दै, आर्थिक विकासको गति उति नै चाँडो अघि बढ्छ। पक्किकारले टोकियो विश्वविद्यालयमा गरेको एक अध्ययनअनुसार नेपाली अर्थतन्त्रमा एक वर्षमा एक अर्ब रूपैयाँबराबरको उत्पादन गर्न औसतमा ११ हजार

थेस आन्दोलनलाई मलजल गरेको र यसले कास नपाउँदा जनजीवन अस्तव्यस्त भएको छ। विधानले कसैप्रति विभेद गरेको नभए पनि केही नियमित नेताहरूका व्यक्तिगत स्वार्थ पूरा गर्न सिंगै र या बन्दी बनाइएको छ। सानोतिनो समस्या सविधान शोधन गरी समाधान गर्न सकिने प्रशस्त गुन्जाइस दा पनि नेपाली जनतालाई अभ गरिब बनाउने ल जारी छ। यी समस्या हुँदाहुँदै सविधान निर्माण र आर्यान्वयनसँगै नेपालमा मूल राजनीतिक एजेन्डा भने किएका छन्। संघीय संरचनाअनुरूप तीन तहको रचना र यसअनुरूपको राजनीतिक, प्रशासनिक र आर्थिक ढाँचा बनाउनु नियमित प्रक्रिया हो भने अबको शेष एजेन्डा आर्थिक विकास मात्र हो। कुनै बहानामा सैले पनि यो एजेन्डाबाट बाहिर जाने दुस्साहस गर्न ब सम्भव छैन। वर्षाँदेखि थाती राखिएको विकासको जेन्डामा अनिवार्य रूपमा प्रवेश गर्नेपर्ने अवस्था इसकेको छ।

३५

जनतालाई आफ्नै जीवनकालमा देखिने गरी विकास को र जीवनस्तर उकालो लागेको हेँ उत्कट रहर र भेलाषा छ। यसका लागि आर्थिक एजेन्डामा प्रवेश नगरी चैन।

लागि उच्च प्रतिफल दिने वस्तु तथा
पादनमा जोड दिनुपर्छ। तुलनात्मक लाभका
केन्द्रित गरी लगानी बढाउन सके उच्च
वृद्धि गरी विश्व बजारमा पर्यटन, जलस्रोत
ान्डका उत्पादन सजिलै लैजान सकिन्छ।

तथा अन्य देशहरूमा निर्भर नभई विश्व
पालले हिस्सा खोज्ने हो भने तुलनात्मक
नयाँ क्षेत्रहरूको पहिचान गर्नेपछि ।
तत्त्वामा आधारित आत्मनिर्भरताको विकासले
याधीन अर्थतन्त्र निर्माणको बाटोमा लैजान्छ ।

क्षेत्रमा आत्मनिर्भर बन्ने हो भने व्यवसायीकरण
हो। भूमिसम्बन्धी ऐनको हालैको छैटौं संशोधनले
योग नीतिलाई कानुनमा बदलेर जमिनको
प्राप्तिअनुसार वर्गीकरण गरेको छ। यसअनुसार
जमिनमा खेती मात्र गर्न पाइने हुँदा जमिनको
सदुपयोग भई उत्पादकत्व बढ्ने अपेक्षा गर्न
छ। भूबनोट र हावापानीको विविधताअनुरूपको
लगाउने र ज्ञानमा आधारित खेतीको विकास गर्न
जैविक उत्पादन गरी अमेरिका युरोप र जापान
मुलुकहरूमा उच्च हिमाली नाममा ब्रान्डिङ
पाली कृषिउपज बेच सकिन्छ। यसका लागि

बजारमा राम्रो हिस्सा लिने अवसरसमेत प्रकृतिले नै
यदान गरेको छ। जलविद्युत् उत्पादन गरी भारत तथा
दक्षिण एसियालाई नै बजार बनाउने तथा उत्तरतिर
सेल्क रोडसँगै जोडिएर बजार बढाउने अवसर पनि
बुलिरहेको छ। नेपाली वित्तीय बजारमा तरलताको पनि
कमी नभएकोले खेर गएको पानीबाट प्रशस्त विद्युत्
उत्पादन गरी भारतलाई बजार बनाई अन्तरनिर्भर हुने
हुलो अवसर पनि छ। त्यसैगरी पर्यटनको विकासबाट
देशको कायापलट गर्न सकिन्छ भने गोखां सेनाको
प्रख्यातिलाई प्रयोग गरी नेपाली कम्पनीमार्फत विश्व
बजारमा उच्च तालिमप्राप्त गोखां सेक्युरिटी सर्भिसका
आममा दक्षतामा आधारित वैदेशिक रोजगारसमेत
सर्जना गर्ने अवसर छ। जनशक्तिको दक्षता अभिवृद्धि
गरी वैदेशिक रोजगारमा पठाउने व्यवस्था गर्न सकिए
सेवा निर्यातबाट पनि उच्च मूल्य अभिवृद्धि भई आर्थिक
विकासमा टेवा पछाउन सकिन्छ।

माथिका केही उदाहरण मात्र हुन्। दूर प्रष्टिकोणसहितको नेतृत्व भए अब आर्थिक एजेन्डामा यवेश गर्न ढिलाइ गर्नु हुँदैन। देशलाई विकासको पथमा नैजान नसकिए सविधानमा उल्लेख भएका मौलिक कको कार्यान्वयन गरी समावेशी र समतामूलक समाज निर्माण तथा नेपालीको जीवनस्तरमा परिवर्तन गर्न सम्भव छैन। किनभने यसका लागि ठूलो आर्थिक प्रोतको आवश्यकता पर्छ। अझै पनि राजनीतिक पागबन्डा, भगडा र व्यक्तिकेन्द्रित भीनो मसिनो राजनीतिक चिन्तनमा अलिफ्हएर नेपाली जनताको वेकासको नैसर्गिक अधिकारलाई कसैले पनि व्यवधान

अहिले नेपालमा १५/६० वर्षसम्मको आर्थिक
रूपले सक्रिय जनसंख्या कुल जनसंख्याको ५७
प्रतिशत र १५/४० वर्षका युवाको संख्या ३८

तिशत रहेको अवस्था छ। यस्तो युवा उभार रहेको संख्यालाई हामीले उपयोग गरी आर्थिक विकास सुनौलो अवसर देशमा छ, तर हामी विभिन्न दल, त र क्षेत्रको राजनीतिका नाममा युवालाई विभाजित तो स्वार्थ पूरा गर्ने पुरानै फर्मुलालाई निरन्तरता द्वारा रहेका छौं। के यसरी नै अझै पनि नेपाली जनतालाई डा बनाउन सकिन्छ? के सचेत युवालाई बिदेसिन द्वारा पाँदेमा सधैँभरि आफ्नो फोहोरी राजनीति सफल रहन्छ? के जनतालाई अझै पनि आश्वासनमा नै नाउन सकिन्छ? अहैं सकिँदैन। अब जनतालाई अपै जीवनकालमा देखिने गरी विकास भएको जीवनस्तर उकालो लागेको हेनै उत्कट रहर र भेलाषा छ। यसका लागि आर्थिक एजेन्डामा प्रवेश गरी सुखै छैन। जुन दल र नेताले यसलाई पहिचान सक्दैनन्, ती बढारिएर जाने निश्चित छ। चाहे ती शक्तिका नाममा वा पुरानै शक्तिका नाममा अबको लाको प्रमुख उद्देश्य आर्थिक विकास नै हो। रोजगारको जना र उत्पादकत्व वृद्धि नै हो।

राजनीति जनताका लागि हो, नेताका लागि होइन। जनताको चासो भनेको गाई कालो होस् कि कैलो होस्, खान पाइयोस् भन्ने नै हो। त्यसैले बढीभन्दा बढी जगार सिर्जना गरी नेपालीलाई अदक्ष कामदारको प्रमा विदेशिन नपर्ने र शान्तिपूर्वक स्वदेशमा यी मेहनत गर्दा जीवन धान्न सहज हुने अवस्थाको जन्ना हुनु नै जनताका मुख्य सरोकारका विषय हुन्। न पार्टी र कुन नेता शक्तिमा पुग्ने भन्ने सबाल अब त्वपूर्ण हुनु हुन्न। अबको सरोकार कसले जनताको वनमा साँच्चिकै परिवर्तन ल्याउन सक्छ भन्ने पर्छ। नेपाल र नेपालीको समृद्धि र विकास हुनुपर्छ। सैले विकासको स्पष्ट दृष्टिकोण दिन नसक्ने नेता र नलाई अब जनताले भोट हाल्ने छैनन्।

आम जनता र हाम्रा मान्यता

डा. डमलबल्लभ
पौडेल

आम शब्दको अर्थ मामुली, साधारण वा सामान्य भन्ने हुन्छ। आम जनता भन्नाले साधारण नागरिक वा सम्पूर्ण जनता भन्ने बुझिन्छ। चलनचल्तीमा विभिन्न प्रसंगमा आम शब्दको प्रयोग गर्ने गरिएको छ। आम निर्वाचन, आम सभा, आम धारणा, आम व्यवहार आदि। लोकतन्त्रमा आम निर्वाचनको माध्यमबाट आम नागरिकले प्रतिनिधि चुन्ने परम्परा छ। यसको अर्थ जनताका प्रतिनिधि आम नागरिकप्रति जवाफदेही हुनुपर्छ। दलका सदस्य मात्र नभएर साधारण नागरिकलाई सम्बोधन गरिने सभालाई आमसभा भन्ने गरिन्छ। कसैप्रति भेदभाव नराखी सबैलाई समान व्यवहार गर्नु आम व्यवहार हो।

आम नागरिक देशका आधार हुन्। जब राज्य र सरकारले आम नागरिकका लागि सोच थाल्छ, तब मात्र राज्य र सरकार आम जनताप्रति उत्तरदायी बन्न। प्रिन्सिपल ऐजेन्ट सिद्धान्तले जनतालाई मालिक र जनप्रतिनिधि तथा कर्मचारीलाई जनताका पक्षमा कार्य गर्नुपर्ने गरी जनताले नियुक्त गरेका वारिसको रूपमा मान्दछ। जनताको इच्छाविपरीत कार्य गरेमा कुनै पनि बेला प्रचलित प्रक्रियाद्वारा आफ्ना वारिसलाई हटाउने अधिकार जनतालाई हुन्छ। यसो भएमा मात्र लोकतन्त्र बलियो भई नागरिक राज्य बन्न। नत्र राज्य र जनतावीचको दुरी बढाउ जान्छ।

हामी सिद्धान्तमा जनताप्रति कति थेरै जबाफदेही छौं कि हाम्रा भाषण, मन्तव्य तथा कुराकानीमा सबै कुरा देश र जनताका लागि गरेको भन्न छुट्ट्याउँदैनौं। मानौं जनताको हितबाहेक हाम्रो अरु कुनै उद्देश्य छैन। जे गरेको हो जनताका लागि गरेको हो। जनताको चाहना यो छ, त्यो छ भनी जनअधिकारका लागि भन्दै जनतालाई हामी अति अमूर्त रूपमा प्रयोग गर्छौं। तर व्यवहारमा जनताका करबाट जीविका गरिरहेको भए पनि सधैँभरि जनताका पक्षमा काम गर्न उदासीन हुन्छौं। आम जनताले प्रयोग गर्ने सार्वजनिक सवारीसाधन प्रयोग गर्दैनौं। हामीकहाँ पूर्वमन्त्रीले माइक्रोबस वा सफा टेम्पो चढेको समेत समाचार बन्न। जबकि यो अति सामान्य विषय हो। जब ठूला पदमा पुगेकाहरूले आम नागरिकसह व्यवहार देखाएमा समाजले असजिलो मान्दै अनि स्टाटस मेन्टेन गर्ने नाममा जसरी पनि विशेष बन्नुपर्ने हुन्छ। जनता भुन्डेपर, कोचिएर, छतमा बसेर अनि बसका कर्मचारीको दुर्वाच्य सहाई जोखिम पूर्ण र अपमानजनक यात्रा गर्न विवश हुने तर त्यही यात्रा ठूला पदमा बस्नेहरूले गर्न नहुने भन्ने हाम्रो रुण मान्यताले सार्वजनिक यातायातमा सुधार नभएको हो।

यसैगरी नाकाबन्दीका बेला ग्यास, पेट्रोलियम पदार्थ र अन्य अत्यावश्यक उपभोग्य सामग्रीहरूको सहज आपूर्ति नभएको समयमा सबैभन्दा मारमा पर्ने आम उपभोक्ता नै हुन्। पावर र पदमा हुनेहरूले आफ्नो शक्तिको दुरुपयोग गरेर सहज रूपमा यस्ता वस्तुहरू प्राप्त गरिरहेका छन्। कालो बजारमा थेरै पैसा तिर्न सक्नेहरूलाई पनि समस्या छैन, तर आम उपभोक्तासँग न त पावर र पद हुन्छ न त बढी तिर्न पैसा नै। अनि यो संकटको बेलामा सबैभन्दा बढी समस्यामा परेका छन्, आम उपभोक्ता।

नेपालको सार्वजनिक क्षेत्रले प्रवाह गर्ने सेवा होस् वा निजी क्षेत्रले आपूर्ति वा बिक्रीवितरण गर्ने वस्तु तथा सेवा होस्, यी दुवै आम नागरिक मैत्री छैनन्। सार्वजनिक

**बेलायतका प्रधानमन्त्री डेभिड क्यामरुन ट्रेनमा
उभिएर कार्यालय जानु तथा नर्वेका प्रधानमन्त्री
साइकल चढेर कार्यालय जानुलाई सामान्य
मानिन्छ, तर हाम्रो देशमा कुनै पूर्वमन्त्री
सार्वजनिक यातायातमा यात्रा गरेको विषय किन
समाचार बन्छ ?**

क्षेत्र आफ्नो मान्दै, भनसुन, चाकरी, दाम, डर, धम्की जस्ता विकृतिको चपेटामा परेको छ भने निजी क्षेत्र सिन्डाकेट, कार्टिलिङ, कृत्रिम अभाव र कालो बजारी जस्ता विकृतिको वाहक बनेको छ। दुवै क्षेत्रले ठग्ने र शोषण गर्ने आम नागरिकलाई नै हो। यसका अतिरिक्त नेपालको तीनखम्बे आर्थिक नीतिको तेस्रो पक्ष मानिने सहकारी क्षेत्रमा पनि ठगी र बदमासी प्रशस्त हुने गरेको छ। घरघरमा खुलेका सहकारीले पनि आम उपभोक्ताको बचत बेपत्ता पारी कुलेलम ठोक्ने गरेका धेरै उदाहरण छन्।

जब निजी विद्यालयहरूमा भर्नाको समय आउँछ, विभिन्न विद्यार्थी संगठनहरूले शुल्क घटाउन आन्दोलन सुरु गर्दैन्, तर केही दिनमा विद्यार्थी संगठनहरूसँग के समझदारी हुन्छ कुनै, आन्दोलन सेलाएर जान्दै शुल्क बढेको बढाउँ हुन्छ। आम नागरिक यसमा पनि धोकामा पर्दैन्। अनि सरकारी अस्पताल र निजी क्षेत्रका अस्पतालले पनि आम नागरिकलाई नै सिकाक बनाइरहेका छन्। रोग पत्ता लगाउन अनेक खालका अनावश्यक परीक्षण गराउँदा होस् वा एक स्वास्थ्य संस्थाबाट अर्कोमा रिफर गर्दा होस्, नागरिक स्वास्थ्यको होइन नाफा र धाटाको हिसाबको चपेटामा आम नागरिकमाथि खेलबाड हुने गरेका अनेक घटना छन्।

यसरी जो निरीह छ, जो सोभो बाटोमा मात्र हिँदै, जसले कानुनको पालना गर्दै, अकर्मण्यताप्रति कुनै आवाज उठाउँदैन र चुपचाप सहेर बस्छ, त्यही आम जनताप्रति सार्वजनिक, निजी वा सहकारी क्षेत्रहरूले

ज्यादती गरिरहेका छन्। आम जनताले प्रतिरोध नगरेसम्म कालोबजारी रहिरहनेछ। पेट्रोलको मूल्य घटे पनि सार्वजनिक यातायातको भाडा घट्ने गुन्जाइस छैन। जनता महँगीका भारले यिलथिलो भए पनि जनतालाई शोषण गरेर आफ्नो दुनो सोइयाउने र आम जनताकै नाममा जनतालाई लुट्ने प्रथा कायम रहिरहनेछ। न त आम जनताका नाममा आन्दोलन गर्न छोडिनेछ, न त आम जनताका नाममा सत्ता सञ्चालन गर्न नै। भारतमा यस्तै विकृति अन्यका लागि आम जनताकै नाममा आम आदमी पार्टी बनेर दिल्लीको बागडोर हातमा लिएको छ तर आम जनताको पक्षमा कति काम गर्दै हेर्न भने बाँकी नै छ।

संविधानत: नेपालको सार्वभौमसत्ता र राजकीय सत्ता नागरिकमा रहेको छ। राज्यलाई कर तिर्ने, राज्यको अखण्डताको रक्षा गर्ने वास्तविक राष्ट्र भनेको नै आम नागरिक हुन्। तर जब राज्यले आफ्नो मालिकरूपी आम नागरिकप्रतिको जिम्मेवारी बहन गर्दैन र जनताप्रति उत्तरदायी बन्दैन राज्य हुनु र नहुनुमा खासै फरक पर्दैन। राज्य असफल बन्दै। अहिले हाम्रो अवस्था समग्रमा आम नागरिकमा राज्यप्रतिको विश्वास सखिलत हुँदै गएको अवस्था पैदा भएको छ। राज्यसंयन्त्रबाट आएका आश्वासनलाई आम नागरिकले विश्वास गर्न नसकी सचेत भएर हेर्ने अवस्था छ भने निजी र सहकारी क्षेत्रप्रति पनि विश्वास उडेको छ। आमनागरिकले कहाँ-कहाँ ठिगिने र धोका खानबाट जोगिने भनी फुको-फुकी कदम

चाल्नुपर्ने आवश्यकता छ।

हामी आम नागरिकको मानसिकता पनि अचम्पकै छ। आफू केही नगर्ने अनि सबै कुरा सरकारले गरिरिनुपर्छ भन्ने आम धारणा रहेको छ। सामान्य कुरामा पनि सरकारले हेरेन, सरकार निकम्मा भयो भनी हामी अधिकांश समय सरकारको आलोचनामा बिताउँदै तर हामी आफैले गर्न सक्ने सामान्य कुरा पनि नागरीकन बस्छौं। सरकारले थालेका सकारात्मक काममा आम नागरिकको सहयोग हुने गरेको पाइँदैन। आफूलाई कति फाइदा हुन्छ भनी विश्लेषण गर्ने आत्मकोन्त्रित चिन्तन आम नागरिकमा बढाउ गएको छ। यसले सरकार र नागरिकवीचको विश्वासको खाडल गरिरिंदै गएको छ, जुन प्रभावकारी शासन प्रणाली र सुशासनका लागि ठूलो तगारो हो।

विकसित देशहरूमा राजनीतिक नेता तथा बहालवाला राष्ट्र प्रमुख र सरकार प्रमुखहरू आम नागरिकसह व्यवहार गर्दैन्। बेलायतका प्रधानमन्त्री डेभिड क्यामरुन ट्रेनमा उभिएर कार्यालय जानु तथा नर्वेका प्रधानमन्त्री साइकल चढेर कार्यालय जानुलाई सामान्य मानिन्छ, तर हाम्रो देशमा कुनै पूर्वमन्त्री सार्वजनिक यातायातमा यात्रा गरेको विषय किन समाचार बन्छ ?

एकातिर हाम्रो समाजको आम मानसिकता मन्त्री जस्ता पदमा पुगेर पनि डेरामै बस्ने, एउटा गाडीको जोहोसमेत गर्न नसक्ने भनी आलोचना गर्ने खालको छ भने अकोतिर कुनै बहालवाला मन्त्रीले साइकल चढेर कार्यालय गएको अवस्थालाई ठूलो करिश्मा मानी त्यस्ता मन्त्रीलाई सेलिब्रिटी नै बनाउनेतर उद्यत छ। यी दुवै अतिवादी मानसिकताज्य सोच हुन्। जबसम्म समाजले पदमा हुने र नहुने वा पैसा हुने र नहुनेलाई समान व्यवहार गर्दैन वा कसरी कमाएको हो खोज गरेर सम्मान र तिरस्कारबीच छनोट गर्न सक्दैन, तबसम्म देशमा न भ्रष्टाचार घट्न सक्छ न त राजनीति र समाजको सुधार नै। आम जनताप्रतिको बोली र व्यवहारमा कुनै क्षेत्रमा पनि परिवर्तन आउने छैन। आम जनताप्रतिको स्थापित मान्यता पनि फेरिने छैन र धोका फेरि पनि हुने नै छ।

भावी पुस्तालाई न्याय गरौ

डा. डमरेबल्लभ
पौडेल

आन्दोलनरत मधेसी मोर्चाले सविधान संशोधनपछि जनताको आशय बुझेर नाकाबन्दी र हडतालका कार्यक्रम फिर्ता लिइसकेको छ। सम्पूर्ण नेपालीले यसलाई स्वागत गर्दै अब फेरि यस्ता कार्यक्रम कसैले नगरून् भनी कामना पनि गरेका छन्। जनता कसैका पेवा नभई सबैका हुन्। जसले राष्ट्रो काम गर्दै, जनताको जीविकालाई सहज बनाउँछ, उसले नै समर्थन पाउँछ। जबर्जस्ती गरेर, जनतालाई सास्ती दिएर तथा जीविकामा कठिनाइ पैदा गरेर जनताको मन जिल सकिँदैन। इन्धन तथा अन्य आपूर्ति बन्द हुँदा सरकारलाई केही दबाव त भयो होला तर जनतालाई निश्चय नै ढूलो सक्स भयो। अर्थतन्त्र नै तहसनहस पानै यस्ता कार्यक्रमको सङ्ग डा. गोविन्द केसी मोडेलको अनशनको प्रभावकारिता बढी रहने र जनताको समर्थन पनि हुने प्रमाणित भइसकेको छ। आन्दोलनरत पक्षले यसको समीक्षा गरी भविष्यमा विरोधका कार्यक्रम गर्दा रचनात्मक स्वरूप अङ्गाल्प गर्न अवश्य शिक्षा लिएको हुनुपर्छ।

जनताका नाममा जोकसैले पनि व्यक्तिगत र पार्टीगत स्वार्थ पूरा गर्ने गरी देशलाई बन्धकी राख्ने कामको अन्त्य हुनुपर्छ। विगत दसकमा औसत चार प्रतिशतभन्दा माथि जान नसकेको आर्थिक वृद्धि यस वर्ष एक वा दुई प्रतिशतभन्दा माथि जान नसक्ने रिस्ति देखिनु मुलुक वर्षां पछि पर्दै जानु हो। चार प्रतिशतको वृद्धिदरले १८ वर्षमा दोब्बर हुने नेपाली जनताको आय, दुई प्रतिशत मात्र वृद्धिदर भए करिब ३६ वर्षमा दोब्बर हुन्छ भने एक प्रतिशत मात्र वृद्धिदर भए ७२ वर्षमा मात्र दोब्बर हुन्छ। शंखेकिराको गतिमा रहेको अर्थतन्त्रलाई सर्पजस्तो घम्ने र अफ भ्यागुतो जस्तो उप्रक्रम बनाउनुपर्नेमा उद्दै नसक्ने गरी थला पर्ने अवस्थाको सिर्जना भएको छ। वर्तमान पुस्ता अभाव, गरिबी, भोकमरी, बेरोजगार र विदेश पलायनजस्ता अकर्मण्यताको सिकार पटक-पटक बनिरह्यो। जसले गर्दा यो पुस्तामा बैथितिको अन्त्य गरी अगाडि नवाही नहुने चेताना त पैदा भयो, तर सधैँसो संक्रमणकालबाटै गुञ्जनुपरेकाले आफ्नै जीवनकालमा समुन्नत नेपाल बन्न सम्भव छैन कि जस्तो आभास भएको छ।

विगतका घटनाको गहन विश्लेषण गरी पाठ सिक्दै जाने हो भने आर्थिक क्रान्ति अबको नेपालको एकमात्र एजेन्डा हो। जसरी सविधानको कार्यान्वयनसँगै राजनीतिक क्रान्ति पूरा हुन गइरहेको छ, यससँगै आर्थिक क्रान्तिको सुरुआत गर्नुपर्छ। किन आर्थिक वृद्धि न्यून छ? किन गरिबी अपेक्षित रूपमा कम गर्न सकिएको छैन? किन नागरिकको जीवनस्तर उक्सन सकेको छैन? किन अन्तर्राष्ट्रिय रूपमा नेपाल पछाडि परिहेको छ? यी सबै प्रश्नको उत्तर आर्थिक एजेन्डासँग जोडिएको छ। हामीले आर्थिक मुद्दालाई प्राथमिकता नदिँदा नै नेपाल आर्थिक

स्थिति(२)

योजना कहिले पूरा हुने हो कुनै निश्चित छैन।

पूर्व पूर्व धानमन्त्री

तथा सन्त नेता कृष्णप्रसाद

भट्टराईले मेलम्ची परियोजनालाई

लक्षित गर्दै काठमाडौंका सडक

पखाल्ने प्रसंग उठाउनुभएको थियो। तर

यतिका वर्ष बित्दा पनि काठमाडौंमा पानीको

हाहाकारै छ। महाँगो तलबभत्ता खाने विदेशी

परामर्शदाताको भर परी भ्रमपूर्ण सैद्धान्तिक

आधारमा प्रोजेक्टको डिजाइन गरिँदा राष्ट्रिय

आवश्यकतालाई यसले समयमा सम्बोधन

गर्न सकेन। यसबाट मेघा प्रोजेक्ट सञ्चालन

गर्दा पनि निकै सावधानीका साथ कदम

चाल्नुपर्ने शिक्षा लिनुपर्ने भएको छ। यसका

साथै गलत ठेकेदारको छनोटले विकासका

काममा ढूलो व्यवधान पैदा गरी झोतको

दुरुपयोग हुने खतरा सधैँ रहन्छ।

राष्ट्रिय गैरवका आयोजनासहित पहिलो

प्राथमिकतामा परेका आयोजनाको प्रगति

पनि सन्तोषजनक हुन नसकेको वर्तमान

अवस्थामा विकासका आयोजनाको प्रगति

राष्ट्रो हुन नसक्नुका कारणको गहन अध्ययन,

अनुसन्धान र विश्लेषण गरी सफल बनाउने

बाटो पहिल्याउनुपर्छ। एकातिर आयोजना

छनोट तथा डिजाइनमा समस्या अकोंतिर

झोतको व्यवस्थापन र कार्यान्वयन तहका

समस्याले नेपालको विकासले गति लिन

नसकेको हो। अहिलेको पुस्ताले सही काम

गर्न नसक्दा झोत खेर जाने र यसको बोक्फ

भावी पुस्ताले व्यहोर्नुपर्ने अवस्था पनि

देखिएको छ।

अहिले जन्मदै नजिम्मेको भावी

पुस्ताले वर्तमानको पुस्तासँग यसो गरिदेउ

भनी माग गर्न सक्दैन। तर वर्तमान पुस्ताको

क्रियाकलापले भावी पुस्ताको विकास,

जीवनशैली, स्वास्थ्य र समृद्धिमा प्रत्यक्ष

असर पारेको हुन्छ। हामी जसरी आर्थिक

मुद्दालाई प्राथमिकतामा नाराखी गरिबीकै

बाटोमा निरन्तर अघि बढिरहेका छाँ, यसले

गरिबीलाई नै पुस्तान्तर गरी भावी पुस्तालाई

पनि गरिबीकै भुमरीमा फस्न बाध्य पानै

निश्चित छ। यसबाट हामीले समयमै काम

नगरेको कारण भावी पुस्तालाई घेर अन्याय

हुनेछ र भावी पुस्ताले आफ्ना पुर्खाप्रति गर्व

होइन धृणा गर्नेछ, धिक्कार्नेछ।

हाम्रा गलत नीति र निहित स्वार्थप्रेरित

लालसा तथा आकांक्षाका कारण देश

विकासमा ढूलो धोका भई दक्षिण एसियामा

सडकमा बसेर रमिता

हेरेर गन्तव्यमा पुग्न

सकिँदैन, सडकमाथि

रफ्तारमा गुड्नैपर्छ।

अरुसँग प्रतिस्पर्धामा

अधि बढ्नैपर्छ।

समुद्रको प्रवाहसँग

अधि बढ्न नसके

छालले हामीलाई

किनारामा उतारिदिने

निश्चित छ।

मात्र होइन, यस्तै थिति रहे नेपाल विश्वकै सबैभन्दा गरिब देश बन्न धेरै दिन कुरुपैदैन। उकालो चढन समय लाग्छ तर ओरालो भन्न धेरै चाँडो हुन्छ। समयले कसैलाई पर्खैदैन र प्रतिस्पर्धामा खरो उत्रन नसक्नेको अस्तित्व संकटमा पद्दै जाने त प्रकृतिको नियम नै हो।

अहिले को विश्वव्यापीकरणको प्रतिस्पर्धात्मक युगमा नेपालको अस्तित्व जोगाउने हो भने आर्थिक समुद्धिबाट मात्र जोगाउन सकिन्छ। गरिब र निमुखा भएर अरुले दिएको ऋण र दानमा होइन, आफ्नै पाखुरीका भरमा देशको विकासको गर्नुपर्ने बेला भइसकेको छ। भनिन्छ, सही सुरुआत गर्न कहिलै ढिलाइ गर्नु हुँदैन। तसर्थ अब देशले आर्थिक क्रान्तिबाहेको सप्ना देख्नु हुँदैन। राष्ट्रो योजनाको माध्यमबाट यसको कल्पना गर्ने र हाम्रा व्यवहारबाट जपना गर्दै वस्तुनिष्ठ कार्यान्वयन गरी उन्नति र प्रगतिको मार्गमा जानैपर्ने अनिवार्य र विकल्परहित बाध्यता सिर्जना भएको छ। यसमा जसले टाड अडाउन खोज्छ, त्यसलाई तिरस्कार गर्नुबाहेक हामीसँग अकों कुनै विकल्पै छैन।

सडकमा बसेर रमिता हेरेर गन्तव्यमा पुग्न सकिँदैन, सडकमाथि रफ्तारमा गुड्नैपर्छ। अरुसँग प्रतिस्पर्धामा अधि बढ्नैपर्छ। समुद्रको प्रवाहसँग अधि बढ्न नसके छालले हामीलाई किनारामा उतारिदिने निश्चित छ। हामी चुक्चुकाउँदै पश्चित्ताप त गरौला तर भावी पुस्ताले हामीलाई सरान्नेछ। अकर्मण्य पुर्खा भनी हाम्रो अस्तित्वमा दाग लाग्नेछ। भावी पुस्तामाथि अन्याय हुनेछ। तसर्थ समृद्ध नेपालको तस्विर अगाडि राखेर आर्थिक क्रान्तिको सुरुआत गरी देशको मुहार फेर्ने महान् कार्यमा सबैले लाग्नुपर्ने समय आएको छ। भावी पुस्ताको हितमा समयमै विवेक पुर्याउन अत्यावश्यक छ।

सम्पत्तिमा उत्तराधिकार कर

डा. डमोदरल भट्ट
पौडेल

नेपालको व्यवस्थापिका-संसदमा विचाराधीन रहेको देवानी कानुनमा संशोधनसम्बन्धी विधेयकले इच्छापत्रसम्बन्धी व्यवस्था गर्न खोजेको छ। संसदमा कारबाही प्रक्रियामा रहेका विधेयकहरूको सूचीमा देवानी कानुनको संशोधन र एकीकरण गर्न बनेको विधेयक, २०७१ पनि रहेको छ। यस विधेयकको भाग ३ परिच्छेद ११ मा इच्छापत्रसम्बन्धी व्यवस्था रहेको छ। व्यवस्थापिका-संसदमा छलफलका क्रममा रहेको यो विधेयकलाई देवानी सहित २०७१ नाम दिइएको छ। यो विधेयक पारित भएमा यो सहिताको भाग ३ को परिच्छेद ११ संवत् २०८० साल बैशाख १ गतेदेखि र अन्य परिच्छेदहरू सहित प्रमाणीकरण भएको एक वर्ष पूरा भएको भोलिपलटदेखि प्रारम्भ हुने प्रावधान विधेयकमा राखिएको छ।

अरु मुलुकको अनुभव हेँ हो भने भारतमा जिउँदै वा मृत्युपछि लागू हुने गरी सम्पत्ति हस्तान्तरणमा इच्छापत्रको व्यवस्था गरिएको देखिन्छ भने जापानमा उत्तराधिकार कर (इन्हेरिटेन्स्ट्राक्स) लगाउने गरिएको र यस करको दर सन् २०१५ का लागि सम्पत्तिको परिमाणको आधारमा १० प्रतिशतदेखि ५५ प्रतिशतसम्म तोकिएको छ। यसैगरी नेदरल्यान्डमा उत्तराधिकार करको दर १० देखि ४० प्रतिशतसम्म, जर्मनीमा ७ देखि ५० प्रतिशतसम्म, इजरायलमा पुँजीगत लाभ करको रूपमा २० देखि ४५ प्रतिशतसम्म रहेको छ।

यसैगरी अमेरिकामा राज्यअनुसार कर प्रणाली पनि फरक छ। केन्टुकी, न्युजर्सी, पेन्सिल्वानिया आदि राज्यमा उत्तराधिकार कर लागू गरिएको छ। थोरै मात्र सम्पत्ति भएको कारण गरिने हस्तान्तरणमा उत्तराधिकार करलाई विभिन्न मुलुकले छुट दिएका छन्। यसैगरी सम्पत्ति हस्तान्तरण गरिने व्यक्तिहरूबीचको सम्बन्धले समेत यसको दरलाई प्रभावित गरेको देखिन्छ। अलि टाढाको सम्बन्ध भएका व्यक्तिलाई सम्पत्ति हस्तान्तरण गर्दा बढी दरले उत्तराधिकार कर लगाइने गरेको देखिन्छ। नवै, न्युजिल्यान्ड, क्यानडा, सिंगापुर, स्विडेन आदिले उत्तराधिकार करको सदृश उच्च दरमा पुँजीगत लाभकर लगाउने गरेका छन्। नेपालमा गैरव्यावसायिक करयोग्य सम्पत्तिको निसर्ग गर्दा पुँजीगत लाभ कर लगाउने गरिएको छ, तर तीन पुस्तान्त्रिभ्र पैत्रिक सम्पत्तिको हस्तान्तरण गर्दा यो कर नलाग्ने व्यवस्था छ।

विभिन्न विकसित देशहरूमा सम्पत्तिको हस्तान्तरणमा इच्छापत्रको व्यवस्था, उत्तराधिकार कर वा पुँजीगत लाभकर लगाउने चलन छ। यस्ता देशहरूमा बाबुआमाको सम्पत्ति स्वतः सन्तानको अधिकार लाग्ने व्यवस्था छैन। यसविपरीत अधिकांश विकासशील देशहरूमा भने सम्पत्तिमा स्वतः अधिकार लाग्ने व्यवस्था रहेको छ। जुन देशमा बाबुआमाको सम्पत्तिमा छोराछोरीको उत्तराधिकार रहेको छ, ती देशमा भ्रष्टाचार बढी रहेको छ। अत्यविकसित र विकासशील अधिकांश देशहरूमा कुनै न कुनै रूपमा पैत्रिक सम्पत्तिमा अधिकार रहेको पाइन्छ। यस्ता देशहरूमा भ्रष्टाचार बढी रहेको तथ्याकले देखाउँछ। उदाहरणका लागि दक्षिण एसियाका देशहरूको स्थिति हेर्वा सन् २०१५ मा ट्रान्सपरेन्सी इन्टरनेसनलले निकालेको तथ्याकांश अनुसार नेपाल भ्रष्टाचारमा १३० औं स्थानमा छ भने बांगलादेश १३९, पाकिस्तान ११७, श्रीलंका ८३, भारत ७६, भुटान २७ र अफगानिस्तान १६६ स्थानमा छन्। भ्रष्टाचार सबैभन्दा बढी भएका मुलुकहरूमा उत्तर कोरिया र सोमालिया १६७ स्थानमा पर्छन्। यसैगरी भ्रष्टाचार सबैभन्दा कम भएका देशहरूमा डेनमार्क पहिलो, फिनल्यान्ड दोस्रो, स्विडेन तेस्रो, न्युजिल्यान्ड चौथो, नवै पाँचैं, क्यानडा नवै, अमेरिका साँझौं र जापान १८ औं रहेका छन्। यी

क्रान्ति -

देशहरूमा उत्तराधिकार कर वा यसको सदृश लगाइएको पुँजीगत लाभ करको दर उच्च रहेको छ।

आर्थिकरूपमा निस्क्रिय जनसंख्या (१५ वर्षमुनि र ६४ वर्षमात्री) को आर्थिकरूपमा सक्रिय जनसंख्या (१५ देखि ६४ वर्षसम्म) मा रहेको अनुपातलाई निर्भरता अनुपात (डिपेंडेन्सी रेसियो) भनिन्छ। नेपालमा सयजना आर्थिकरूपमा सक्रिय जनसंख्यामा ८० जना आर्थिकरूपमा निस्क्रिय मानिसहरू आश्रित रहेको पाइन्छ। विकसित मुलुकहरूमा मानिसको औसत आयु बढी हुने भएकाले ६४ वर्षमात्रिका जनसंख्याको निर्भरता अनुपात बढी हुन्छ भने विकासशील देशहरूमा १५ वर्षमुनिका बच्चाको जनसंख्या बढी हुने भएकाले बालनिर्भरता बढी हुन्छ। विकसित मुलुकमा सामाजिक सुरक्षा स्थिति सबल भएकाले अरुको आर्जनमा निर्भर हुनुपर्ने अवस्था रहेदैन भने विकासशील देशहरूमा एकजना कमाउने र त्यसमा धेरैजना आश्रित भएको देखिन्छ। पैत्रिक सम्पत्तिमा स्वतः अधिकार रहेका मुलुकहरूमा यस्तो सम्पत्तिमा मात्र आश्रित रहने जनसंख्या पनि ठूलो रहेको हुन्छ, तर सम्पत्तिमा स्वतः अधिकार नलाने मुलुकमा कसैले को सम्पत्तिमा कसैले आश्रित हुने चाहना राखेको पाइदैन। यसले गर्दा देशमा भएको श्रमशक्ति आश्रित हुने नाममा खेर नगाई उत्पादनका कार्यहरूमा उपयोग हुनाले राष्ट्रिय आमदानीमा उल्लेख्य वृद्धि भई देश धनी हुने र जनताको जीवनस्तर माथि उद्घट। कुल गाहस्थ्य मागको तुलनामा गाहस्थ्य उत्पादनमा नेपाल करिब ८० प्रतिशतमात्र आत्मनिर्भर रहेको अनुसन्धानले देखाएको छ। भर्खरैको नाकाबन्दीले हामी कति परनिर्भर रहेछौं भन्ने पनि छलंग पारेको छ।

माथिका तथ्याक र सन्दर्भका आधारमा के भन्न सकिन्छ भने पैत्रिक सम्पत्तिमा उत्तराधिकारीको स्वतः हक लाने व्यवस्थाले विभिन्न सामाजिक विकृति मात्र ल्याएको छैन, यसले देश विकासको प्रक्रियामा ठूलो व्यवधान पनि खडा गरेको छ। पैत्रिक सम्पत्ति बढी हुने घरपरिवारका मान्छेहरूमा सम्पत्तिका नाममा कलह, काटमार र मुद्दा मामिला हुने गरेका छन्। नेपालका अदालतमा परेका मुद्दाको प्रकृति हेर्दा ज पछि भ आउने अर्थात् जग्गामा भगडा हुने गरेको देखिएको छ। २५ प्रतिशतभन्दा बढी मुद्दाहरूको कारण जग्गा रहेको देखिन्छ भने कतिपय मुद्दाहरू दसकौँदेखि चलिरहेको पाइन्छ। पारिवारिक कलह सिर्जना हुने, मिलेर बसेका दाजुभाइबीच घरजग्गाको नाममा भगडा नवै, अमेरिका साँझौं र जापान १८ औं रहेका छन्। यी

राज्यले अनिवार्य र निःशुल्क आधारभूत शिक्षा, सुलभ स्वास्थ्य र सहज रोजगारको ज्यारेन्टी गरी उत्तराधिकार कर लगाउने हो भने अहिले समाजमा देखा परेका विकृति हटेर जानेछ। भ्रष्टाचारको जरो हल्लिनेछ र मानिसले भविष्यको चिन्ताले जसरी पनि कमाउने प्रवृत्तिको अन्त्य हुनेछ।

परी परिवार विघटन हुने अवस्था सम्पत्तिमाथिको अधिकारकै कारण जन्मिएका हुन्। यसैगरी भ्रष्टाचार गरी कमाएको सम्पत्तिको सुरक्षित अवतरण पनि घरजग्गा जस्ता सम्पत्तिमै भएको देखिन्छ। जग्गामा लगानी गरी सम्पत्ति सञ्चय गर्ने प्रवृत्तिले समाजमा विग्रह ल्याउने मात्र होइन, उत्पादनशील क्षेत्रमा जाने लगानी पनि जग्गातपर्फ मोडिएको छ, जसले निस्क्रिय भएर जग्गा बाँझो बस्ने र राष्ट्रिय आमदानी घटाउन पनि मद्दत गरेको छ।

नागरिकतालीन, मतदाता सूचीमा नाम दर्ता गर्न र बैंक तथा वित्तीय संस्थाबाट त्रहन लिन जग्गाको लालपुर्जा आवश्यक पर्छ। यस्ता केही गलत नीतिहरूका कारण आर्जित सम्पत्तिसमेत जग्गामै हाल्ने गरेको र भावी पुस्तालाई पुग्ने गरी जग्गा जोइने प्रचलन छ। तर धेरै पैत्रिक सम्पत्ति भएका घरका अधिकांश छोराछोरी कुलतमा फसेका, पढाइ-लेखाइ राम्रो गर्न नसकी पुर्खाको कमाइमा निर्भर रहेका छन् भने गरिब परिवारबाट आएकाहरूले धेरै संघर्ष गरी स्वावलम्बी बनी राम्रो नोकरी तथा उन्नति गरेका छन्। उदाहरणको लागि पारिवारिक राजनीतिबाट आएका सम्प्रान्तहरूलाई राजनीतिमा आउन विकासतको निरन्तरताका कारण सजिलो भए पनि नेपालको राजनीतिमा गरिब परिवारबाट संघर्ष गद्दै आएकाहरूले राम्रो प्रगति गरेका छन्। यसैगरी अधिकांश कर्मचारीहरू निम्नमध्यम तथा मध्यम वर्गबाट उठेर आएका छन्।

इच्छापत्र अहिलेको व्यवस्थाभन्दा केही प्रगतिशील देखिन्छ र यसले वृद्ध बाबुआमालाई वृद्ध श्रममा जान बाध्य पार्ने विकृतिलाई केही हदसम्म सम्बोधन गर्छ, तर यसले मात्र नेपाली समाजमा

आधुनिक दासता रहाम्रो विवशता

डा. डमोदरललभ
पौडेल

मध्ययुगीन समाजमा युरोप, एसिया र अफ्रिकामा दासप्रथा कायम रहेको थियो। उपनिवेशकालमा अफ्रिकीहरूलाई दासको रूपमा उपनिवेशवादीहरूले आफ्नो मुलुक लगेर अमानवीय तत्वरले काम लगाउने गर्थे। जबर्जस्ती दास बनाइएका कारण युरोप र अमेरिकी समाजमा गोरा र काला नश्लका मानिसबीच अझै पनि स्पष्टरूपमा द्वन्द्व रहेको छ। सामन्तवादी समाजमा मानिसलाई दासको रूपमा पशुसरह किनबेच गरिन्थ्यो।

दासप्रथाको उन्मूलन हुनुअघि नेपालमा पनि कमारो-कमारी राख्ने चलन थियो भने केही वर्ष अधिसम्म कायम रहेको हरूवा, चरुवा, कमैया वा कम्लरी प्रथा पनि दासताकै अर्को रूप थियो। हाम्रो देशमा १९८१ सालदेखि दासप्रथा कानुनी रूपले खारेज भएको भनिए पनि २०५७ साल साउन २ गतेदेखि पश्चिम तराईका बाँके, बर्दिया, दाढ, कैलाली र कन्चनपुरमा वर्षोदेखि दासतापूर्ण जीवन बिताइरहेका कमैयालाई मुक्त गरेको घोषणा गरी कमैया प्रथा उन्मूलन गरिएको थियो।

आधुनिक दासता भनेको के हो? ऐतिहासिक वा परम्परागत दासता र आधुनिक दासतामा के फरक छ? के-के कुरालाई आधुनिक दासताको परिभाषाभित्र राखिन्छ? आधुनिक दासताका कारण मानव अधिकारको कसरी धज्जी उडिरहेको छ? आदि प्रश्नको उत्तर खोज्ने हो भने आधुनिक दासतालाई नजिकबाट बुझन जरुरी छ।

दासताविरुद्धको अभियान सञ्चालन गरिरहेको वाक प्री फाउन्डेशनका अनुसार मानिसका इच्छाविरुद्ध जबर्जस्ती गर्दै मानिसको नैसर्गिक स्वतन्त्रताको हनन गरी कसैलाई कसैले नियन्त्रणमा राख्ने कार्य नै आधुनिक दासता हो। यस मानेमा आधुनिक दासताको परिभाषा परम्परागत दासताको परिभाषाभन्दा बहुत् छ। आधुनिक दासताले मालिक-दासबीचको सम्बन्धलाई नयाँ तरिकाले परिभाषित गरेको छ। मालिकबाट लिएको ऋणका कारण जबर्जस्ती गराइने श्रम, जबर्जस्ती विवाह तथा मानव तस्करीका विविध स्वरूप आधुनिक दासताभित्र पर्छन्। यसैगरी आन्तरिक, सीमापरि वा अन्तर्राष्ट्रीय स्तरमा बधुवा मजदुर, घरेलु कामदार, यौन शोषण, मिगौला व्यापार, वैदेशिक रोजगारको बहानामा ठगी गर्ने हेतुले वा अन्य विभिन्न बहानामा गरिने सबै प्रकारका मानव बेचबिखन तथा ओसारपसारका घटना आधुनिक दासताको दायरामा पर्छन्।

यसैगरी बालबालिकाको श्रम शोषण गर्नु पनि आधुनिक दासता हो। सामाजिक कुरीति, धार्मिक अन्यविश्वास, चरम गरिबी, धन कमाउने लालसा आदिका कारण विश्वमा मानिसले मानिसलाई एककाइसौं शताब्दीमा पनि दास बनाउन छोडेको छैन। आधुनिक दासताका कारण मानव अधिकारको हनन हुने र मानिसले आधारभूत तहको जीवनयापन गर्न नपाई अभाव, विपन्नता र वज्चितीकरणको सिकार हुनुपर्ने अवस्था सिर्जना भइरहेको छ। आधुनिक दासताको ठूलो जोखिम सबैभन्दा कमजोर तह र तप्काका मानिसमा रहने गरेको छ। यसमा आर्थिक रूपले विपन्न, शारीरिक रूपले कमजोर, मानसिक रूपले सीधासादा र शिक्षाको अवसरबाट वज्चित भएका कारण चेतनाको कमी रहेका मानिसहरू पर्छन्। यसैगरी वज्चितीकरणमा परेका सीमान्तकृत समुदाय र महिला, बालबालिकासमेत आधुनिक दासताको सिकार भइरहेका छन्।

यसै प्रसंगमा वाक प्री फाउन्डेशनले सन् २०१३ र सन् २०१४ मा निकालेको ग्लोबल स्लेभरी इन्डेक्सका अनुसार सन् २०१३ मा विश्वमा दुई करोड ९८ लाख तथा सन् २०१४ मा तीन करोड ५८ लाख मानिस आधुनिक दासतामा रहेको अनुमान गरिएको थियो। सन् २०१४ को तथ्याकानुसार भारत, चीन, पाकिस्तान, उज्बेकस्तान र रसिया गरी पाँच देशहरूमा मात्र आधुनिक दासताभित्र रहेको विश्वको कुल जनसंख्याको ६१ प्रतिशत मानिसहरू बसोबास गरेको पाइएको छ। सन् २०१३ र २०१४ का दुवै वर्षमा भारतमा सबैभन्दा बढी मानिस आधुनिक दासतामा रहेको अनुमान छ, जसअनुसार सन् २०१३ मा एक करोड ४० लाख र सन् २०१४ मा एक करोड ४३ लाखमानिसहरू दास रहेका थिए। यसैगरी चीनमा सन् २०१३ मा करिब ३० लाख र सन् २०१४ मा करिब ३२ लाख मानिस दास रहेका थिए।

वाक प्री फाउन्डेशनका अनुसार सन् २०१३ मा १६२ मुलुकमध्ये सबैभन्दा उच्च आधुनिक दासता भएका पाँच मुलुकहरूमा क्रमशः मैरिटानिया, हाइटी, पाकिस्तान, भारत र नेपाल थिए भने सन् २०१४ मा १६७ मुलुकमध्ये क्रमशः मैरिटानिया, उज्बेकस्तान, हाइटी, कतार र भारत उच्च पाँचभित्र परेका थिए। नेपाल सन् २०१३ मा उच्च आधुनिक दासता भएको

पाँच मुलुक बन्यो भने सन् २०१४ मा उच्च दासता भएको बीसौं मुलुक बन्यो। सन् २०१४ मा नेपालमा आधुनिक दासहरूको संख्या दुई लाख २८ हजार सात सय रहेको अनुमान छ। विश्वका विभिन्न मुलुकमा विद्यमान रहेको सामाजिक पूर्वाग्रह र भेदभावका कारण केही मानिसलाई अवहेलना गरिने तथा राज्यबाट उनीहरूको मानव अधिकार सुरक्षाको प्रत्याभूतिसमेत नगरिने भएकाले उनीहरूलाई दास बनाउन सजिलो भएको छ। जुन समाजमा बढी विभेद छ, त्यस समाजमा आधुनिक दासता सूचकांक उच्च रहेको अध्ययनले देखाएको छ।

नेपालको सन्दर्भमा सन् २०१३ को तुलनामा सन् २०१४ मा आधुनिक दासता सूचकांकमा केही सुधार आएको भए पनि नेपाल आधुनिक दासता भएका मुलुकहरूको सूचीमा अझै पनि माथि नै छ। उच्च खानदान र मध्यम सहरीय वर्गले गरिबका छोराछोरीलाई ग्रामीण भेगबाट ल्याएर घरेलु कामदारको रूपमा राख्ने गरेका छन्। कतिपय घरमा उनीहरूको श्रम मात्र नभई शारीरिक शोषणसमेत हुने गरेको छ। कमैया प्रथा कानुनी रूपमा अन्त्य भए पनि घरेलु कामदारको रूपमा नाम मात्रको पारि श्रमिकमा बालबालिकाको श्रम शोषण गरी नव/कम्लरी बनाउन आधुनिक दासताको नमुना नै हो।

चरम गरिबी र देशभित्र रोजगारका अवसर नभएकाले नेपालबाट हरेक दिन सयाँ नेपाली युवा हवाई मार्गबाट वैदेशिक रोजगारमा जाने गरेको आधिकारिक तथ्यांक छ। तर भारतका विभिन्न ठाउँमा कुल्ली, दरबान तथा घरेलु कामदारको रूपमा जाने नेपालीको कुनै अभिलेख छैन। भारतीय घर मालिकको शोषणमा परी नारकीय जीवन बिताउने नेपालीहरूको संख्या पनि प्रतिदिन बढिरहेको छ।

नेपाली चेलीहरूलाई ललाइफकाइ भारतका कोठीमा लगी बेच्ने मात्र होइन, भारतको बाटो हुँदै अवैध रूपमा साउदी अरब, कुबेत र यमनजस्ता खाडी मुलुकमा घरेलु कामदारको रूपमा लिएका नेपाली चेलीहरूको दर्दनाक कहानी हामीले

एक्काइसौं शताब्दीमा पनि मानिसले मानिसको विवशतालाई आधार बनाएर आधुनिक दासताको व्यवहार देखाइरहेका छन्, यसले मानव जातिको विवेक र नैतिकतामाथि नै प्रश्न उठाउने काम गरेको छ।

बेलाबेलामा सुन्दै आएका छाँ। यति मात्र नभएर मलेसिया तथा अफ्रिकाका डान्सबारसम्म नेपाली युवती आपूर्ति गर्ने सञ्जाल र यसरी लिएका युवतीलाई इच्छाविपरीत देहव्यापारमा लगाउने गरिएको हामीले सञ्चारमाध्यमबाट थाहा पाएका छाँ। यी सबै आधुनिक दासताका उदाहरण हुन्।

यसैगरी मानव अंगको तस्करी पनि भयावह बन्दै गइरहेको छ। ऋणमा चुरुलम्ब डुबेका गरिब नेपालीको मिगौला बेचबिखन मात्र होइन, अन्य भागको शल्यक्रिया गर्ने नाममा बेहोस पारी मिगौला भिकिएका कथा हाम्रो सामु ताजे छन्। मिगौलाको अवैध व्यापारमा संलग्न ठूलो गिरोह र यसका नायक भारतीय अभियुक्त डा. अमितकुमार रावतलाई चितवनको सौराहबाट नेपाल प्रहरीले गिरफ्तार गरेको र भारत सरकारलाई सुपुद्दीगी गरेको सन् २००८ को घटना हाम्रो स्मृतिबाट अझै ओभेल परेको छैन। यसैगरी काप्रेका विभिन्न गाउँ मिगौलाविहीन बिनिरहेको समाचार पनि हामीले सुनेका छाँ। यी घटना पनि नेपालीलाई आधुनिक दासताभित्र राख्ने ज्वलन्त उदाहरण हुन्।

उच्च जोखिम, चरम गरिबी र बोरोजगार, घरवारिवहीनता, सम्पत्ति विहीनता, सामाजिक विभेद र वज्चितीकरण, न्यून जीवनस्तर, न्यून उत्पादकत्व, कुपोषण, सुविधामा पहुँच नहुने अवस्था, शिक्षा र चेतनाको कमी, कमजोर स्वास्थ्यस्थिति, चरम ऋणप्रस्तता, असहायपन र दीनहीनता तथा सीमान्तकरण आदि आधुनिक दासतातर्फ समाजलाई धकेल्ने प्रमुख कारण हुन्।

अहिलेको एकाइसौं शताब्दीमा पनि मानिसले मानिसको विवशतालाई आधार बनाएर आधुनिक दासताजस्तो अमानवीय पशुवत् व्यवहार देखाउन सुहाउने विषय कदापि होइन। यसले मानव जातिको विवेक र नैतिकतामाथि नै प्रश्न उठाउने काम गरेको छ। रोजगार सिर्जना, आर्थिक उन्नति र यसको समतामूलक वितरणको माध्यमबाट मात्र आधुनिक दासताको जन्जालमा फसेका नागरिकलाई मुक्त पार्न सकिन्छ। हामीले पनि आधुनिक दासताबाट मुक्त हुन आर्थिक विकासको रप्तारलाई अगाडि नबढाई सुखै छैन।

सुशासन र विकासको सप्तना

यथार्थितिवादले हामीलाई कहीं पनि पुच्याउँदैन

डा. डमरुवल्लभ
पौडेल

आर्थिक नीतिको स्थिरताको लागि रिथर सरकारको आवश्यकता पर्छ। राजनीतिक स्थिरता भए मात्र स्थिर सरकार हुने र स्थिर सरकार भएको अवस्थामा मात्र आर्थिक क्रियाकलाप निर्वाध सञ्चालन हुन गई आर्थिक वृद्धि उच्च हुने तथा विकासले स्वाभाविक गति लिन्छ। अर्थतन्त्रमा हुने गुणक प्रभावका कारण कुनै एक क्षेत्रमा गरिने खर्चले अन्य क्षेत्रको आमदानी बढाउने मात्र नभई रोजगार सिर्जना गर्न समेत उल्लेख्य भूमिका खेलेको हुन्छ। भूमि, पुँजी र श्रमजस्ता उत्पादनका साधनमा लगानी गरी यीनीहरूको कुशल प्रयोगबाट उत्पादकत्व वृद्धि गर्न सके उच्च आर्थिक वृद्धि हासिल गर्न सकिन्छ। लामो समयसम्म दिगो रहने उच्च आर्थिक वृद्धिले आर्थिक विकास ल्याउँछ।

आर्थिक विकासका माध्यमबाट मात्र जनताको जीवनस्तर उकास्न सकिने र अन्तर्राष्ट्रिय क्षेत्रमा देशको प्रतिष्ठा स्थापित गर्न सकिन्छ। राष्ट्रो राजनीतिक प्रणाली, कुशल राजनीतिक संस्थाहरू र परिपक्व नेताहरूविना राजनीतिक स्थिरता हासिल हुन सक्दैन। राजनीतिक अस्थिरताले आर्थिक विकासको गति घटाई विकासको रफ्तारलाई पछाडि धकेल्नाले आर्थिक विकासका परिलक्षित उद्योगहरू प्राप्त गर्न असम्भव हुने मात्र नभई विकासका पथमा अनावश्यक जटिलतासमेत ल्याउने गर्छ।

राजनीतिक स्थिरता र आर्थिक वृद्धिका बीच सकारात्मक सहसम्बन्ध भएको कुरा विभिन्न अन्तर्राष्ट्रिय अध्ययनहरूले देखाएका छन्। अन्तर्राष्ट्रिय मुद्रा कोषका लागि अरी ऐसन र फ्रान्सिस्को जोसे भेगाले सन् २०११ मा १६९ देशको तथ्यांक प्रयोग गरी गरेको एक अध्ययनमा राजनीतिक अस्थिरताले आर्थिक वृद्धिलाई नकारात्मक असर पार्ने निचोड निकालेका छन्। राजनीतिक अस्थिरताका कारण उत्पादकत्व वृद्धि दरमा कमी आउने तथा भौतिक र मानवीय पुँजी सिर्जनामा कमी आई आर्थिक वृद्धि कम हुने उल्लेख गरेका छन्। यसैगरी आर्थिक स्वतन्त्रता र जातीय साहिष्णुताले आर्थिक प्रगति निम्त्याउने तर प्रजातन्त्रको बढी उपयोग गरिए यसले आर्थिक प्रगतिलाई केही अवरोध गरेको कुरा यस अध्ययनले देखाएको छ। तोकिएको अवधिअगावै सरकारमा हुने परिवर्तन, शासन व्यवस्थामा नै हुने परिवर्तन र राजनीतिक हिसालाई उनीहरूले राजनीतिक अस्थिरताका सूचक मानेका छन्।

यसैगरी अलेसिना, ओजलर, रौविनी र स्वागेलले अमेरिकाको राष्ट्रिय आर्थिक अनुसन्धान केन्द्रका लागि सन् १९९२ मा ११३ देशहरूको तथ्यांक प्रयोग गरी गरेको अध्ययनको निचोड पनि उस्तै प्रकारको छ। छोटो अवधिमा हुने सरकार परिवर्तन वा बलपूर्वक गरिने शासन परिवर्तनले आर्थिक वृद्धिलाई उल्लेख्य रूपमा नकारात्मक असर गर्न उनीहरूको निचोड छ। यसैगरी विभिन्न अनुसन्धानकर्ताहरूले अफ्रिकामा हुने सैनिक विद्रोह, राजनीतिक हिंसा र छिटो-छिटो सरकारमा परिवर्तन हुने कारण अफ्रिकामा आर्थिक वृद्धि कम भएको र यसले गरिबी र भोकमर्माको मारमा जनता पिल्सनु परेको निचोड निकालेका छन्।

राजनीतिक स्थिरता भएका मुलुकहरूले

नयाँ सरकार कतिको स्थिर हुने हो थाहा छैन, तर यसले पनि आर्थिक उन्नतिका सप्तना देख्न र यसतर्फ काम गर्नबाट विमुख हुन सक्ने अवस्था छैन। नीति निर्माता र कार्यान्वयनकर्ताहरूका आँखामा सप्तना, मष्टिष्कमा कल्पना र काममा जपना भएन भने नेपालको आर्थिक विकास सम्भव नै छैन। यथार्थितिवादले हामीलाई कहीं पनि पुच्याउँदैन।

छोटो समयमा उल्लेख्य विकास गरेका छन्। उदाहरणको लागि कोरिया, सिंगापुर, ताइवान, मलेसिया आदि। चीनमा राजनीतिक स्थिरता छ, त्यसले आर्थिक वृद्धि पनि उच्च छ र तीव्र विकासको चरणमा छ। भारतमा पनि स्थिर सरकार भएकाले आर्थिक वृद्धि राष्ट्रो छ। राजनीतिक स्थिरताले लगानी भित्रियो र यस अवधिमा सिंगापुरको कायापलट भयो। सिंगापुर उच्च प्रतिव्यक्ति आय भएको संसारकै सध्य र सफा देश बन्न पुर्यो।

तर नेपालको अनुभव हेँ हो भने राजनीतिक अस्थिरता स्वाभाविक मानिन थालेको छ। २०४७ सालको सविधानपछि २०४८ सालमा बनेको गिरिजाप्रसाद कोइरालाले नेतृत्व गरेको नेपाली काग्रेसको बहुमत प्राप्त सरकार विभिन्न खालका विवादमा फसेर पूर्ण कालसम्म चल्न नसकी मध्यावधि चुनावमा गएपश्चात् बनेको मनमोहन अधिकारीको प्रधानमन्त्रीत्वको सरकारले नौ महिना मात्र काम गर्न पायो। त्यसपछि अझ राजनीतिक अस्थिरता भई सांसद किनबेच जस्ता विकृति भित्रिए र राजनीतिक अस्थिरताको भुमरीमा नेपाल नराम्री फसेको देखिन्छ। यसपछि कसैको पनि बहुमत नभएको अवस्थाका गठबन्धन सरकारहरू र पुनः कांग्रेसको बहुमत प्राप्त सरकारमा दल विभाजनपछि सिर्जित परिस्थिति र माओवादी जनयुद्ध सुरुआत दूषित र अर्थपछि विकसित अवस्था तथा तत्कालीन

बाँकी छ र महायिर सत्तामा नभए पनि उनको भिजनअनुसार नै काम भइरहेकाले मलेसियाको लक्ष्य पूरा हुन असम्भव छैन। यसैगरी लि क्वान यु सन् १९५९ देखि सन् १९९० सम्म तीन दसक रिंगापुरको प्रधानमन्त्री भए। राजनीतिक स्थिरताले गर्दा ढूलो लगानी भित्रियो र यस अवधिमा सिंगापुरको कायापलट भयो। सिंगापुर उच्च प्रतिव्यक्ति आय भएको संसारकै सध्य र सफा देश बन्न पुर्यो।

तर नेपालको अनुभव हेँ हो भने राजनीतिक अस्थिरता स्वाभाविक मानिन थालेको छ। २०४७ वर्षमा २४ परिस्थिति र त्यसपछि दोझो जनआन्दोलन हुँदै सविधानसभा निर्वाचनपछिको अस्थिर राजनीतिक अवस्थासम्म आइपुदा हाप्रो देशका आर्थिक मुद्राहरू साँच्चकै ओफेलमा परिहरेको कटु यथार्थ हाप्रोसामु छ। २०४८ पछिका २६ वर्षमा २४ परिस्थिति र त्यसपछि दोझो जनआन्दोलन हुँदै सविधानसभा निर्वाचनपछिको अस्थिर राजनीतिक अवस्थासम्म आइपुदा हाप्रो देशका आर्थिक मुद्राहरू साँच्चकै ओफेलमा परिहरेको कटु यथार्थ हाप्रोसामु छ।

२०४८ पछिका २६ वर्षमा २४ परिस्थिति र त्यसपछि दोझो जनआन्दोलन हुँदै सविधानसभा निर्वाचनपछिको अस्थिर राजनीतिक अवस्थासम्म आइपुदा हाप्रो देशका आर्थिक मुद्राहरू साँच्चकै ओफेलमा परिहरेको कटु यथार्थ हाप्रोसामु छ।

२०४८ पछिका २६ वर्षमा २४ परिस्थिति र त्यसपछि दोझो जनआन्दोलन हुँदै सविधानसभा निर्वाचनपछिको अस्थिर राजनीतिक अवस्थासम्म आइपुदा हाप्रो देशका आर्थिक मुद्राहरू साँच्चकै ओफेलमा परिहरेको कटु यथार्थ हाप्रोसामु छ।

फोटो भुन्द्याउँदैमा सरकारबाट बिदा हुने समय नै आइसको देखिन्छ। त्यसपछि नयाँ सरकारले पूर्णता पाउन एक महिना र डेढमहिने मधुमास अवधिले गर्दा सरकारको काम गर्न अवधिछोटो भइरहेको हुन्छ। यसरी नेपालमा पटकपटकको राजनीतिक अस्थिरताले विकास र सुशासन कायम गर्ने कार्यमा ढूलो असर पारेको देखिएको छ।

दोझो सविधानसभाबाट सविधानको निर्माण भएपछि देशले आर्थिक एजेन्डामा केन्द्रित गरी सहमतिका साथ आर्थिक विकासलाई प्रार्थनामा पुनः राजनीतिक अस्थिरता कायम हुने खेलहरू हुन थालेका छन्। विगतबाट कहिल्यै पाठ सिक्कन नसकदा जनताको भावनामा पटकपटक कुठाराघात हुने गरेको छ। राजनीतिक स्थिरताका साथ आर्थिक विकासतर्फ जान ढिलाइ गर्न नहुने भन्ने जनभावनालाई समकालीन राजनीतिको केन्द्रमा हुने नेताहरूले बेवास्ता गर्ने गरेको देखिन्छ। यसबाट हामी फेरि पुरानै संसदीय फोहोरी खेलतर्फ फर्किन थालेको आभास जनताले गरिरहेका छन्। परिणामस्वरूप नयाँ सविधानमा व्यवस्था भएको सुधाराइएको संसदीय व्यवस्थापछि पनि नेपालमा राष्ट्रवादी निःस्वार्थी तानाशाह चाहिने वा निर्वाचित कार्यकारी प्रमुख हुनुपर्ने बहसहरू फेरि सतहमा आएका छन्।

नेपाली जनतालाई कसले सरकार सञ्चालन गर्ने भन्ने जनभावनालाई विकासलाई परिवर्तन भएको देखिन्ने गरी काम गर्ने सरकार चाहिएको छ, जसले आर्थिक एजेन्डामा साँच्चकै काम थालोसु। यही चाहनाका कारण ओली सरकारले सप्तना नै सही केही गर्ने प्रतिबद्धता देखाएकाले उसले जनसमर्थन पाएको थियो। सप्तनामै भए पनि विकासका कुरा गर्नु र सुन्न पाउनु पनि हाप्रा लागि महत्वपूर्ण भएका छन्। सप्तना नै नदेखी वा कल्पना नै नगरी त्यसलाई विपनामा परिणत गर्न सकिन्दैन। तसर्थ, नयाँ सरकार कतिको स्थिर हुने हो थाहा छैन, तर यसले पनि आर्थिक उन्नतिका सप्तना देखन र यसतर्फ काम गर्नबाट विमुख हुन सक्ने अवस्था छैन। नीति निर्माता र कार्यान्वयनकर्ताहरूका आँखामा सप्तना, मष्टिष्कमा कल्पना र काममा जपना भएन भने नेपालको आर्थिक विकास सम्भव नै छैन। यथास्थितिवादले हामीलाई कहीं पनि पुच्याउँदैन।

कतिपय मानिसहरूको धारणा नेपाली मात्रको प्रयासबाट देशको विकास सम्भव नभएकाले ढूला परियोजना विदेशी कम्पनीलाई दिनुपर्छ किनभने हाप्रोमा यस्ता परियोजना सफलतापूर्वक पूरा गर्ने क्षमता नै छैन भन्ने भन्ने दीर्घकालीन योजनासहितको स्वदेश सिर्जित विकास (होम ग्रोन डिभलपमेन्ट) मात्र दिगो र स्थायी प्रकृतिको हुने भएकाले जनताको जीवनस्तरमा आमूल परिवर्तन ल्याउन सम्भव छ। यस्तो धारणा परीक्षण नै नभएको परिकल्पना (हाइपोथेसिस) का आधारमा मात्र बनाइएको हो। अध्ययनहरूले के देखाएका छन् भने दीर्घकालीन योजनासहितको स्वदेश सिर्जित विकास (होम ग्रोन डिभलपमेन्ट) मात्र दिगो र स्थ

आर्थिक राष्ट्रवाद ओभेलमा

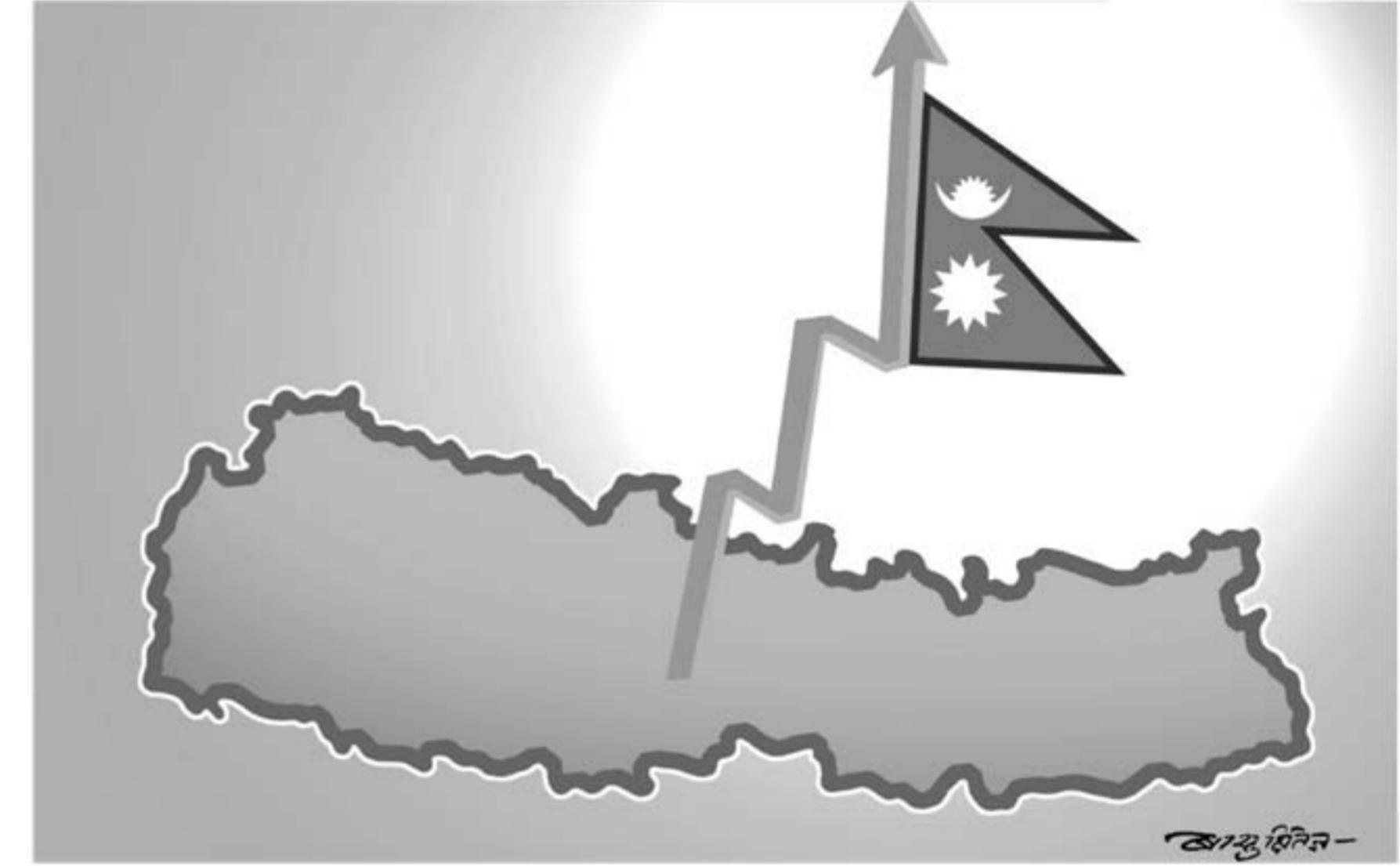
डा. डिलीवलल भगत

हाल नेपालमा राष्ट्रवाद र राष्ट्रियता निकै प्रचलित शब्द हुन्। यो वा त्यो दल तूलो राष्ट्रवादी भएको तथा कुनै अमूक दलले राष्ट्रधाती काम गरेको वा नेपाली राष्ट्रियता खतरामा परेको आदि जस्ता विषयहरू अखबारका मुख्य शीर्षक बन्ने गरेका छन्। सबै नीतिहरूको मियोको रूपमा रहेको राजनीति अरू नीतिहरूमाथि हावी रहेका कारण आर्थिक नीति सधै ओभेलमा परेको छ। आर्थिक नीतिलाई दोस्रो दर्जाको व्यवहार गरिँदा यसैसँग गुमनाम भएको छ, आर्थिक राष्ट्रवाद। साधारण अर्थमा राष्ट्रप्रतिको अगाध आस्था, राष्ट्रहितको साभा भावना र राष्ट्रप्रेम नै राष्ट्रवादको द्योतक हो।

राष्ट्रवादका विविधस्वरूप छन्। नागरिक, जातीय, सांस्कृतिक, धार्मिक र आर्थिक जस्ता आयाम पनि छन्। दक्षिणपन्थी, मध्यमार्गी र वामपन्थीहरूमा राष्ट्रवादलाई हेठो मनोग्रन्थि फरक-फरक हुने भएकाले यससम्बन्धी भिन्नाभिन्न बुझाइ पनि रहेका देखिन्छन्। राष्ट्रवादलाई राजनीति गर्ने भाँडो बनाइएको भए पनि यसको महत्त्वपूर्ण आयामको रूपमा रहेको आर्थिक राष्ट्रवादलाई भने उजागर गर्न सकिएको छैन। आर्थिक राष्ट्रवादको समुचित प्रयोग नगरी हाप्रोजस्तो अल्पविकसित मुलुकको विकास सम्भव नहुने भएकाले यसको मूल मर्मलाई यस लेखमा बहसको विषय बनाइएको छ। तसर्थ सबैभन्दा पहिले यसको पृष्ठभूमिको बारेमा चर्चा गराई।

अमेरिकाको पहिलो अर्थमन्त्री (सेक्रेटरी अफ ट्रेजरी) तथा राष्ट्रपति जर्ज वासिंटन प्रशासनको आर्थिक नीतिनिर्माताका रूपमा सन् १७८९ देखि सन् १७९५ सम्म कार्य गरी ख्याति कमाएका अलेकज्यान्डर ह्यामिल्टनले अमेरिकन प्रणाली (अमेरिकन सिस्टम) को प्रतिपादन गरेर आर्थिक राष्ट्रवादको वकालत गरेका थिए। एडम सिम्थ, जेबी से जस्ता शास्त्रीय अर्थशास्त्रीहरूलाई चुनौती दिँदै ह्यामिल्टनले नयाँ उद्योगहरूको संरक्षण, निर्यात प्रवर्द्धन, स्वदेशी वस्तुको प्रयोग, राज्यले उपलब्ध भएसम्म स्वदेशी उत्पादन मात्र खरिद गर्ने, अनुदानको माध्यमबाट उद्योगलाई प्रोत्साहन दिने जस्ता आर्थिक नीति अवलम्बन गरेका थिए। यस्ता आर्थिक राष्ट्रवादी नीतिका कारण नै अमेरिकी अर्थतन्त्रले तूलो फँड्को मायो र कालान्तरमा विश्वको सबैभन्दा तूलो र मजबुत अर्थतन्त्र बन्न्यो। उनको यसै योगदानलाई सम्मान गर्दै अमेरिकाको भन्सार भवनको नाम ह्यामिल्टनको नामबाट राखिएको छ भने अर्थ मन्त्रालय भवन अगाडि तथा सेन्ट्रल पार्कमा उनको पूर्ण कदको सालिक राखिएको छ।

नयाँ स्थापित उद्योगलाई आफै धानिन सक्ने बनाउन, सामाजिक पूर्वाधारमा लगानी गरी उच्चस्तरको प्रविधि र जनशक्तिको विकास गर्न तथा भौतिक पूर्वाधारको विकास गरी आर्थिक विकासको उच्च गति हासिल गर्ने विकासको चरणमा विश्वका सबै मुलुकहरूले कुनै न कुनै प्रकारले आर्थिक राष्ट्रवादको प्रयोग गरेको पाइन्छ। खुला आर्थिक प्रणालीसँग तादात्म्य हुने गरी आर्थिक राष्ट्रवादी नीतिहरूको प्रयोग भइरहेको छ। बीसौं शताब्दीको उत्तराधिकाट विश्वव्यापीकरणले संसारका सबै मुलुकलाई प्रभावित पारेको भए पनि यसको नकारात्मक प्रभावबाट स्वदेशी अर्थतन्त्र बचाउन र मन्दीबाट छुटकारा पाउन आर्थिक राष्ट्रवादकै सहारा लिने गरिएको छ। उदारवादी आर्थिक प्रणाली अवलम्बन गरेका अमेरिका र जापानले कृषि उपजलाई संरक्षण गर्ने नीति लिएका छन्। यसैगरी विश्वव्यापीकरणको पाँचौं चरणमा पुगेर आर्थिक संघको रूपमा एउटै मुलुकजस्तो कार्य गर्ने युरोपेली युनियनले पनि युरोपेली देशहरूका कृषि क्षेत्रमा अनुदान दिने नीतिलाई बढावा दिएको छ। यी उदाररणले आर्थिक राष्ट्रवाद उदारवादी प्रणालीको विरोधी नभई सहयोगी लिएका छन्।

कृष्ण लित्टर-

अर्बौंको राष्ट्रिय स्रोत र सम्पत्ति नोकसानमा पार्दा तुच्छ मात्रै व्यक्तिगत फाइदा हुने भए पनि फाइदा लिइहाल्ने कुसंस्कारले जरा गाडेका खालीको राष्ट्रवादी चिन्तनको विकास गर्ने आवश्यक हुने आर्थिक राष्ट्रवादी सोचलाई सौचिकै व्यवहारमा उतार्ने गरी कुनै पनि राजनीतिक दलले कार्यक्रम ल्याएका छैनन्।

रहेको पुष्टि गर्नन्।

अमेरिकाको आगामी राष्ट्रपतिको निर्वाचनमा रिपब्लिकन पार्टीका उम्मेदवार बनेका डोनाल्ड ट्रम्पले चुनावबाट आफू विजयी बनेमा ट्रान्स प्यासिफिक पार्टनरस्स्प (टीपीपी) र नर्थ अमेरिकन फ्री ट्रेडएग्रिमेन्ट (नाप्टा) बाट अमेरिका बाहिरिने नीति लिने बताएका छन्। विदेशीहरूले अमेरिकीहरूको रोजगार खोसेको कारण मेकिसको तथा अन्य देशबाट आएका आप्रवासीहरूलाई धपाउनुपर्ने कुरा गरेर उनले आर्थिक राष्ट्रवादको वकालत गरेका छन्।

यसैगरी हालै बेलायतमा भएको ब्रेकिट जनमतसंग्रहमा बेलायत युरोपेली संघबाट बाहिरिनुपर्ने पक्षले विजय हासिल गर्नुको पछाडि पनि आर्थिक राष्ट्रवादको पुनरोदय हुनु नै प्रमुख कारण हो। विश्वव्यापीकरणले स्वतन्त्र व्यापार, खुला अर्थतन्त्र, श्रम र पुँजीको निर्वाच आवागमनजस्ता कुराहरूको वकालत गरे पनि उदारवादी अर्थ व्यवस्था अँगालेका मुलुकहरूले समेत स्वदेशी उद्योगको संरक्षण गर्न राष्ट्रिय उद्योगलाई विशेष सहुलियत दिने र विदेशी सामानलाई कोटा प्रणाली जस्ता गैरमहसुल अवरोध गर्ने राजनीतिहरू प्रयोगमा ल्याइएका छन्। सैद्धान्तिक हिसाबले विपरीत खालका दर्शन भैं लाग्ने आर्थिक उदारवाद र आर्थिक राष्ट्रवाद सँगसँगै प्रयोग भइरहेका छन्। यसको अर्थ के हो भने उदारवादी अर्थव्यवस्थामा पनि आर्थिक राष्ट्रवादको उत्तिकै प्रयोग हुने गरेको छ।

नेपालको सन्दर्भमा मिश्रित अर्थव्यवस्था अँगालेको र नेपालको संविधानले समाजबादउन्मुख आर्थिक रुभान राखेको भए पनि व्यवहारमा हामी धेरै उदार छौं। सियोदेखि हवाईजहाजस्तो विदेशबाट आयात गर्ने हाप्रो देशमा विप्रेषणबाट भित्रिएको विदेशी मुद्रासमेत उपभोग्य सामग्रीको

आयात गर्दा पुनः बाहिरिने गरेको छ। कमसल ठानी भरसक नेपाली उत्पादनहरूलाई उपयोग नगर्ने अभ्यास पनि हामीमा छ। हाप्रो उत्पादनको बजारमा माग नहुँदा उद्योगधन्दाहरू आफैमा धानिन सक्ने अवस्थामा छैनन्। नयाँ उद्योगहरूलाई पनि प्रोत्साहन गर्न सकिएको छैन।

फलस्वरूप करिब १५ वर्षांदी कूल गार्हस्थ उत्पादनमा १० प्रतिशतभन्दा माथिको योगदान दिने औद्योगिक क्षेत्रले हालैका वर्षहरूमा करिब ६ प्रतिशतभन्दा कमै मात्र योगदान दिन सकेको छ। विकासका क्रममा उद्योग क्षेत्र विस्तारित हुनुपर्नेमा संकुचित हुँदै गएको छ। अधिकाश स्वदेशी उत्पादनहरूको गुणस्तर पनि राप्रो गुणस्तर भएका सीमित उत्पादनहरूको पनि प्रवर्द्धन गर्न सकिएको छैन। विदेशी सामानको विकल्प स्वदेशी उत्पादन भए पनि हामीमा स्वदेशी सामान प्रयोग गराई भन्ने भावनासमेत छैन। हामीमा स्वदेशी उत्पादनलाई अनुदान दिएर उकास्ने गरी स्रोतको व्यवस्था छैन। साथै राज्यबाट पाएको केही अनुदानलाई सदुपयोग गरी दीर्घकालसम्म धानिन सक्ने गरी उद्योगको सञ्चालन गर्ने खालको सोचको विकास पनि भएको छैन। स्वावलम्बी र अन्तरिनिर्भर अर्थतन्त्रको विकास गर्न आवश्यक हुने आर्थिक राष्ट्रवादी सोचलाई सौचिकै व्यवहारमा उतार्ने गरी कुनै पनि राजनीतिक दलले कार्यक्रम ल्याएका छैनन्।

प्रमुख राजनीतिक दलहरू र कर्मचारीतन्त्रले पनि आर्थिक राष्ट्रवादलाई टेवा दिन सकेका छैनन्। अर्बौंको राष्ट्रिय स्रोत र सम्पत्ति नोकसानमा पार्दा तुच्छ मात्रै व्यक्तिगत फाइदा हुने भए पनि फाइदा लिइहाल्ने कुसंस्कारले जरा गाडेका कारण हामीमा वृहत् खालको राष्ट्रवादी चिन्तनको विकास हुने पाएन। हामीले आफ्नो स्वार्थको लागि राष्ट्रिय स्वार्थको बेबास्ता गर्दा आर्थिक राष्ट्रवादको मर्म कहिल्यै पनि आत्मसात् गर्न सकेनौ। सरकारी स्वामित्वका सिमेन्ट, चुरोट र दूरसञ्चार जस्ता महत्त्वपूर्ण कम्पनीहरू विदेशी र निजी कम्पनीहरूबाट व्यक्तिगत फाइदा लिएर टाटा पल्टाउने काम भएको छ।

यस परिप्रेक्ष्यमा काठमाडौं निजगढ फास्ट ट्रेयाक जस्ता महत्त्वपूर्ण आयोजनासमेत नेपालले बनाउन सक्दैन भन्ने खालका अप्रमाणित र अनुमानित हाइपोथेसिस ल्याइनुको पछाडि पनि पक्कै कुनै सानो व्यक्तिगत स्वार्थले त भूमिका खेलेको छैन भन्ने शंका जन्मिनु अस्वाभाविक होइन। यी सबै घटना र परिघटना आर्थिक राष्ट्रवादको विकास गर्न नसकिएको र आर्थिक हितलाई तिलाज्जली दिएर सीमित व्यक्ति र दलका निहित स्वार्थको लागि गरिने राजनीतिक खिचातानीका कारण जन्मिएका हुन्। त्यसैले अब ढिलो नगरी ओभेलमा परेको आर्थिक राष्ट्रवादको एजेन्डालाई नेपालको विकासको लागि उपयोग गर्नु अपरिहार्य छ।

अन्नपूर्ण पोष्ट विचार

समय बगिरह्यो, हामी रोकिइरह्यौं

डा. डमरुबल्लभ पौडेल | २०७१ चैत्र २९ आईतवार 10689 पटक पढिएको

सन् १९६० को दशकमा नेपाल र दक्षिण कोरियाको विकासको गति उस्तै थियो। २४ मार्च १९६२ मा पार्क चुड ही दक्षिण कोरियाको राष्ट्रपति बनेपछि उनले बेनेभोलेन्ट डिक्टेटरको काम गरे। अष्टाचारीलाई पाता कसे।

अष्टाचार गरी कमाएको पैसाले देश निर्माणका लागि विभिन्न परियोजना निःशुल्क बनाउनैपर्ने गरी सजाय गरे। देश विभाजनको पीडा र युद्धका कारण खरानी भएको देशको खरानीमाथि नै टेकेर देश बनाउने कामको सुरुआत गरे।

पार्क सैनिक शासक थिए र उनलाई तानाशाह भनी धैरै आलोचना पनि गरिन्छ। तर जब कोरियाको विकासको कुरा आँठ, पार्कको नाम आइहाल्छ।

कोरियाको औद्योगिक विकास तथा आर्थिक वृद्धिमा उनकै मुख्य योगदान भएका कारण हाल उनकी छोरी पार्क क्युनहे पिताको लिगेसी कायम गर्दै कोरियाको निर्वाचित राष्ट्रपति पदमा बहाल छिन्।

गत अगस्तमा प्रसंगवश दक्षिण कोरिया भ्रमण गर्ने अवसर जुटेको थियो। भ्रमणका क्रममा कोरिया विश्वविद्यालयका प्राध्यापक सेक हुन युसँग भेट गर्ने अवसर मिल्यो।

मिजासिला स्वभावका धनी र प्रस्त वक्ता प्राध्यापक युले आफ्नै जीवनकालमा गरिबीको कहालीलागदो अवस्था र कोरियाको समृद्धिसँगै आफ्नो पनि समृद्धि भएको सम्बन्धमा आफ्नै बाल्यकालका मार्मिक तस्विर देखाए।

बाल्यकालको उनको जीवनलाई हालको उनको जीवनसँग टाँजदा दृष्टिकोण भएका नेता जन्मिंदा कसरी छोटो समयमा देशले काँचुली फेर्दैरहेछ भन्ने उदाहरण देखेर मन उद्वेलित बनेको थियो। कोरियाले छोटो समयमै जादुमय विकास गरेर संसारलाई चकित पारेको र कोरियन जनताको जीवनस्तर माथि उठेको मात्र नभई कोरिया रोजगारको आकर्षक गन्तव्यस्थल, विश्वस्तरीय शैक्षिक केन्द्र र विश्वका लोकप्रिय ब्रान्डको निर्मातासमेत बनेको छ।

सन् १९५० देखि १९५३ सम्म चलेको कोरिया युद्धका क्रममा बनजंगल सखाप भएको र लाखौं मानिसको मृत्यु भएको थियो। यस अवधिमा भोकमरीको ठूलो समस्या हुँदा खान नपाएर कुकुरसमेत खानुपरेको तीतो यथार्थ र पछि यो कोरियाको खाद्य संस्कृतिकै अभिन्न अंगसमेत बन्न पुगेको समेत युले जोडे।

त्यसबेला नेपालले समेत खाद्यान्न सहयोग गरेको यथार्थ बताउनसमेत उनी चुकेनन्। देश कसैले आएर बनाई दिँदैन, आफैले बनाउने हो, यसका लागि जनतामा पनि देशका लागि केही गर्छु भन्ने भावना भित्रैदेखि पलाएको हुनुपर्ने उनले सुझाए।

यसका लागि उनले प्रस्तुत गरेको उदाहरणले त झन् भावुक नै बनायो। यु भन्दै थिए, कोरियाले पहिलोपटक निर्यात गरेको वस्तु महिलाको कपाल थियो। आफ्नो लामो कपाल काटेर महिलाले निर्यात गर्ने कम्पनीलाई बेचेका थिए। खेलौनामा प्रयोगका लागि कपालको अन्तर्राष्ट्रिय बजारमा धैरै माग थियो र अझ पनि छ।

हाल कृत्रिम कपाल बनाएर प्रयोग गर्ने प्रविधिसमेत भएको भए पनि त्यतिखेर मानिसकै कपाल प्रयोग गरी गुडियाको कपाल बनाइन्थ्यो। यसरी कोरियाले वैदेशिक व्यापारमा हात हालेको थियो। हाल विश्व व्यापारमा कोरियाको हिस्सा नवौं ठूलो मुलुकका रूपमा रहेको छ। यसैगरी सिंगापुरका भर्खरै दिवंगत पूर्व प्रधानमन्त्री तथा राष्ट्रवादी नेता लि क्वान युको बारेमा धैरै चर्चा भइसकेको छ।

तीन दशकभन्दा बढी सिंगापुरलाई कुशल नेतृत्व प्रदान गरेका उनले कसरी सिंगापुरलाई जादुमय तरिकाले संसारको एक धनी, सुन्दर र सबैभन्दा सफा देश बनाउन सके भन्ने कथा हामीले सुनिसकेका छौं। कडा मेहनत, इमानदारी र राष्ट्रप्रतिको समर्पित प्रयासले मात्र यो सम्भव भएको हो।

करिब ३०/४० वर्षको दौरान कोरिया र सिंगापुर अतिकम विकसित राष्ट्रबाट विकसित राष्ट्र बन्न सफल भइसकेका छन्। कोरियाको कुरा गर्दा सन् २०१४ मा कोरियाको प्रतिव्यक्ति आय २२ हजार ६ सय ७० अमेरिकी डलर पुगिसकेको छ भने सन् १९७० मा करिब २९९ डलर मात्र थियो। सिंगापुरको अवस्था त अझ सुदृढ भइसकेको छ। के प्राकृतिक स्रोत वा पुँजी प्रचुर भएर यी देशले यति चाँडै विकास गरेका हुन् त? अवश्य होइन।

जापानजस्तै कोरियाले पनि मानव स्रोतको समुचित उपयोग गन्यो। पश्चिमबाट सिक्ने तर आफनै परिवेशमा विकास गर्ने रणनीति अवलम्बन गन्यो। विदेशीले गरिदेलान् भनेर कहिल्यै अरुको मुख ताकेर बसेन र राष्ट्रिय भावनाको आडमा विकास गन्यो।

त्यसैगरी सिंगापुरले आफूलाई व्यापारिक हबका रूपमा विकसित गन्यो। देशमा कडा कानुन लागू गन्यो। कानुनले सबैलाई समान व्यवहार गन्यो। उदार आर्थिक नीतिको अवलम्बन गन्यो र 'फो एसियन टाइगर्स' वा 'द मिथ अफ एसियन मिराकल' का आश्चर्यजनक तवरले विकास गरेका चारवटा देशहरू हडकड, सिंगापुर, कोरिया र ताइवानमध्ये पनि आफूलाई अब्बल साबित गन्यो।

नेपाल विश्वका ४७ वटा भूपरिवेष्ठित राष्ट्रमध्ये एक हो। तीनतर्फ भारत र उत्तरतर्फ चीनबाट वेष्ठित नेपालको समुद्रसँगको पहुँच भारत भएरमात्र सम्भव छ।

भूराजनीतिक बनावटलाई आधार मानी भारतलाई प्रभु वा विस्तारवादी देख्ने गलत दृष्टिकोण मात्र बनाइएको छ, तर चीन र भारतको उच्चदरको आर्थिक वृद्धि र द्रौत विकास तथा यी दुई देशको ठूलो आकारको बजारलाई कहिल्यै उपयोग गर्न सकिएको छैन।

ऐतिहासिक विकासक्रम हेर्दा लिच्छवीकालमा काठमाडौं उपत्यका युरोपेली शैलीमा विकास हुन थालेको भए पनि मल्लकालमा शक्ति हत्याउने होडले देशको भलो चिताउनेहरूको षड्यन्त्रपूर्वक कत्त्वाम गर्ने कार्य सुरु भई सतिले सरापेको मुलुकसमेत बन्न पुग्यो।

पृथ्वीनारायण शाहले एकीकरण गरी शासन सञ्चालनका आधारभूत मापदण्ड बनाएको भए पनि त्यसपछिका शासकले षड्यन्त्रकै सिद्धान्त अङ्गालेर शासन गर्न थाले।

राजनीतिको माध्यमबाट आफू र आफ्नाको मात्र हित हेँ र सधैँ शक्तिमा रहिरहने आम शासकीय प्रवृत्ति बन्न पुग्यो। हाल आएर त अङ्ग व्यक्तिगत र पार्टीगत हितलाई राष्ट्रहितभन्दा माथि ठान्ने र राष्ट्रको स्रोत व्यक्तिगत लाभका लागि प्रयोग गर्ने आम प्रवृत्ति नै देखिएको छ।

आफू सत्तामा हुँदा हरियो नै हरियो देख्ने र सत्ता बाहिर हुँदा सुख्खामात्र देख्ने प्रवृत्ति पनि नेपाली राजनीतिको सर्वमान्य प्रवृत्ति बनिसकेको छ। सत्तामा बस्दा बन्दको विरोध गर्नेले सत्ताबाहिर बस्दा बन्द मात्र विकल्प देख्ने प्रवृत्ति पनि छ।

जसका कारण आफ्नो हात माथि परे मात्र सहमतिमा आउने संकुचित प्रवृत्तिका कारण नयाँ संविधान निर्माण हुन नसकी देश अनिर्णयको बन्दी बनिरहेको छ।

नेपाली समाजको आम मनोविज्ञानले हुनेखाने र हुँदा खानेबीच विभेद गरी पैसावालको सम्मान हुने तर कसरी पैसा कमाएको हो नहेँ अवस्था छ। इमानदार र बेझमानमा भेद नगरी सबैलाई चोर हुन् भनी विल्ला भिराउने प्रचलन पनि छ।

व्यक्ति तथा कामको आधारमा पर्गलेर मूल्यांकन नगरी सबैलाई एउटै डालोमा हाली घोलघाल गरी मूल्यांकन गर्नाले सही र गलतको भेद हराउँदै गएको छ। साथै पद, पैसा, घर तथा सम्पत्तिका आधारमा मान्छेको सफलताको मापन गरिँदा पद हत्याउने र कमाउनैपर्ने मनोविज्ञानको विकास भएको छ।

यसका अलावा हामी सबै नेपालीको द्वैध चरित्र छ। हामी जे भन्छौं, त्यो गर्दैन्हौं र गर्ने गरेको कुरा भन्दै हिँडैन्हौं। यस प्रकारको चरित्रले गर्दा समाजमा एकले अर्कोलाई विश्वास गर्न नसक्ने अवस्था पैदा भएको छ।

कर्मचारी र नेतामा यो चरित्र अङ्ग बढी छ। राजनीतिक सहमति हुन नसक्ने र भएका कुरा पनि लागू हुन नसक्नुमा यही चरित्रको ठूलो भूमिका छ। साथै, जातीयतामा विविधताबाट प्राप्त हुने सकारात्मक सिनर्जीलाई देश विकासमा लगाउन नसक्नुले पनि नेपाल विकासमा पछि परेको छ।

विश्वमै कर्तृ नभएका अनुपम हिमाल खोलानाला, पहाड, पर्वत, झरना, बनजंगल, बन्यजन्तु, धरातलीय स्वरूप नेपालमा छ। अनि युवा उभार भएको मानव स्रोत छ।

बैंकहरूमा देखिएको तरलता र हरेक वर्षको बजेट पनि खर्च गर्न नसकिएको अवस्था हेर्दा पुँजीको पनि कमी देखिएको छैन, तर पनि हामी विकासमा धेरै पछि परिसकेका छौं। कसरी त? राजनीतिक अस्थिरता र राष्ट्रप्रति समर्पित स्वार्थरहित नेतृत्वको अभाव त सधै छँदैछ।

विश्व बैंकको २०१४ को विकास प्रतिवेदनअनुसार नेपालको प्रतिव्यक्ति आय सात सय अमेरिकी डलर, बंगलादेशको ८४०, भारतको १५३०, पाकिस्तानको १२६० र श्रीलंकाको २९२० डलर छ। नेपालको विगत दशकको औसत आर्थिक वृद्धिदर करिब चार प्रतिशतको हाराहारीमा रहेबाट गणना गर्ने हो भने नेपालको प्रतिव्यक्ति आय दोब्बर बनाउन करिब अठार वर्ष लाग्छ।

यसरी हेर्दा यही वृद्धिदरबाट नेपाललाई बंगलादेश, पाकिस्तान, भारत र श्रीलंकाको अहिलेको आयस्तरमा पुग्न क्रमशः चार वर्ष, १६ वर्ष, २० वर्ष र ३७ वर्ष लाग्छ। करिब २० वर्षपहिलेको दक्षिण एसियाका अन्य देशको र हामो अवस्था उस्तै थियो। यसैगरी सन् १९६० तिर नेपालजस्तै आयस्तर भएको कोरियाको अहिलेको आयस्तरमा नेपाललाई पुग्न शताब्दीअौं लाग्छ।

यसरी न्यून आर्थिक वृद्धिका कारण नेपालको विकासको गति सुस्त रहँदा समयलाई हामीले पछ्याउन सकेका छैनों। स्रोतसाधन र सम्पदाले अति धनी भए पनि प्राकृतिक र मानव स्रोतको समुचित विकासको योजना नहुँदा युवा उभार देशका लागि नभई खाडी मुलुकका लागि जस्तो भएको छ।

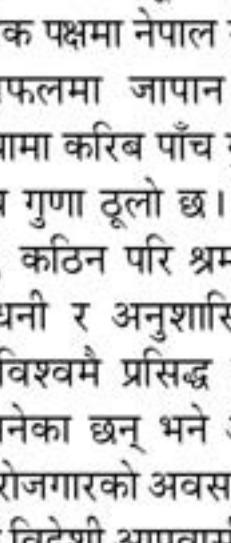
राजनीतिक स्थिरता कायम गर्दै अर्थतन्त्रलाई कृषिबाट उद्योग र उद्योगबाट सेवातर्फ लैजाने र करिब सात प्रतिशतको आर्थिक वृद्धिमात्र पनि कायम गर्न सके दस वर्षमा आयस्तर दोब्बर हुन्छ र प्रत्येक दस-दस वर्षमा आयस्तर दोब्बर बनाउँदै लैजान सके नेपालको समृद्धि टाढा छैन।

झट हेर्दा हालको अवस्थाबाट सात प्रतिशतको आर्थिक वृद्धि हासिल गर्न गाहो देखिए पनि योजनाबद्ध तवरले लागेमा असम्भव छैन। छिमेकी मुलुकहरूको रफ्तारमा नेपाललाई लान नसकिए विश्व अर्थतन्त्र प्रणालीमा नेपालको केन्द्रीकरण हुन नसकी अङ्ग पछाडि पर्ने र गरिबीको दुस्चक्रबाट बाहिर निस्कन नसक्ने अवस्था पैदा हुन्छ।

यसका लागि दीर्घकालीन विकासको प्रस्त खाका बनाई देशलाई अगाडि लैजानुको विकल्प छैन। -पौडेल विकास अर्थशास्त्रका विद्यावारिधि (टोकियो विश्वविद्यालय) हुन्।

जापानमा नेपाली

डायस्पोरा

डा. डिलीबलल भट्टराई
पौडेल

नेपाल-जापान दौत्य सम्बन्ध स्थापना भएको ६० वर्ष पूरा भएको छ। दौत्य सम्बन्ध स्थापनादेखि नै जापान सदैव नेपालको एक असल मित्रको रूपमा रहेहो नेपालको विकासमा महत्त्वपूर्ण भूमिका खेलेको छ। धार्मिक र सांस्कृतिक पक्षमा नेपाल र जापानबीच थेरै समानता छ।

क्षेत्रफलमा जापान नेपालभन्दा करिब तीन गुणा, जनसंख्यामा करिब पाँच गुणा र अर्थतन्त्रको आकारमा करिब तीन सय गुणा ढूलो छ। उन्नत प्रविधि, उच्चस्तरीय मानव संसाधन, कठिन परि श्रम, कामप्रतिको लगाव, सांस्कृतिक रूपले धनी र अनुशासित सामाजिक व्यवहारको लागि जापान विश्वमै प्रसिद्ध छ। जापानी उत्पादन गुणस्तरको पर्याय बनेका छन् भने अर्थिक हिसाबले समुन्नत रहेको, शिक्षा र रोजगारको अवसरको लागि पनि राष्ट्रो कोटीमा गनिने भएकाले विदेशी आप्रवासीका लागि जापान आकर्षणको केन्द्र बन्ने गरेको छ।

जापानको तथांक विभागका अनुसार सन् २०१५ को अन्त्यसम्मा जापानको अनुमानित जनसंख्या १२ करोड ७१ लाख रहेकोमा विदेशी आप्रवासीको संख्या २२ लाख (कुल जनसंख्याको करिब २ प्रतिशत) छ, जसमा नेपाली डायस्पोरा विदेशीहरूमध्ये छैटौं स्थानमा पर्न आउँछ। जनसंख्याको हिसाबले नेपालीभन्दा धेरै संख्यामा चिनियाँ, कोरियन, फिलिपिनी, ब्राजिलियन र भियतनामी छन् भने नेपालीपछि क्रमशः अमेरिकी, ताइवानी, पेरुभियन र थाईहरूको संख्या आउँछ। यसका साथै जापानमा नेपाली डायस्पोरा प्रतिवर्ष विस्तारित भइरहेको छ। सन् २००६ मा ७ हजार ८ सय ४४ को संख्यामा रहेका नेपालीको संख्या प्रत्येक वर्ष बढेर सन् २०१५ डिसेम्बरसम्ममा ५४ हजार ७ सय ७५ पुगेको छ, जसमा महिलाको संख्या एकतिहाइभन्दा बढी छ।

जापान सरकारले विदेशीलाई साधारणतया ६ प्रकारका भिसा दिने गरेको छ, जसमा कूटनीतिक भिसा, अफिसियल भिसा, कार्य भिसा (प्राध्यापक, लगानीकर्ता, व्यवसायी, अनुसन्धानकर्ता, प्रशिक्षक, डाक्टर, इन्जिनियर, विशेषज्ञ, कम्पनीभित्रको सरुवा र सीपयुक्त श्रमिक), साधारण भिसा (सांस्कृतिक कार्य, विद्यार्थी, तालिम र आ श्रत परिवार), भ्रमण भिसा र विशेष भिसा (तोकिएका कार्य, जापानी नागरिकका परिवार, लामो बसोवास) पर्छन्। यसका अलवा स्थायी बसोवास कार्डसमेत जारी गर्ने गरेको पाइन्छ। सन् २०१५ मा जापानमा बस्ने कुल नेपालीमध्ये ६१ प्रतिशतले साधारण भिसा, २४ प्रतिशतले स्थायी बसोवास कार्ड लिएका छन् भने कूटनीतिक भिसा, अफिसियल भिसा र भ्रमण भिसामा रहेका नेपालीको संख्या ज्यादै न्यून छ। कुल नेपाली आप्रवासी जनसंख्याको करिब ८० प्रतिशत हिस्सा आ श्रत परिवार, सीपयुक्त श्रमिक र विद्यार्थीको रहेको छ।

जापानमा बहुसंख्यक नेपाली ज्ञान र अवसरको खोजीमा गएका छन्। खासगरी विभिन्न छात्रवृत्तिबाट आकर्षित भई नेपाली विद्यार्थी जापानलाई अध्ययनको लागि राष्ट्रो गन्तव्य मान्छन्। यसैगरी नेपालको तुलनामा प्रतिघन्ता अवसर मूल्य उच्च (नेपालको भन्दा करिब १० गुणा) रहेको जापानमा बयस्क आ श्रत सदस्य र विद्यार्थीले पनि साताको २८ घन्टासम्म कार्य अनुमति पाउँछन्। भ्रमण भिसामा आउनेलाई काम गर्ने वर्जित छ।

अध्ययनको अध्ययनपछि नेपालमा भरपर्दो जागिर नभएकाहरू जापानमै काम गरेर बस्ने गरेका छन्। नेपालमा सरकारी जागिर भएर अध्ययनमा जानेहरूमध्ये प्रायः सबै नेपाल फर्कन्छन्। तथापि सरकारअन्तर्गत प्राविधिक क्षेत्रमा काम गरिरहेका (जस्तै: इन्जिनियर) हरू भने यदाकदा नेपाल नफर्किई जापानमै काम गरेर बसेका पनि छन्। किन नेपाल फर्कन उत्प्रेरणा भएन त भन्ने प्रश्नमा अधिकांश नेपालीको एउटै जवाफ सुन्न पाइन्छ— देशको अवस्था राष्ट्रो छैन, योग्यताअनुसारको जागिर पाइँदैन, पाए पनि तलबभत्ताले खान पुग्दैन, जीवन धान्नमा कठिनाइ छ, शान्तिसुरक्षा छैन आदि। उच्च शिक्षा हासिल गरेका केही नेपालीले भने जापानको अध्ययनपछि अमेरिका, अस्ट्रेलिया, बेलायत, न्युजिल्यान्ड जस्ता अंग्रेजी भाषा बोलिने देशहरूमा ट्रान्स नेसनल माइग्रेसन गर्ने गरेका छन्। यस्ता देशमा अध्ययन, अनुसन्धान वा अन्य काम पाउनेहरू ती देशहरूलाई गन्तव्य बनाउने र तत्काल काम नपाउनेहरू जापानमा बसेर ती देशहरूमा अवसरको पर्खाइमा रहेका देखाउँछन्।

अध्ययनपछि नेपालमा भरपर्दो जागिर नभएकाहरू जापानमै काम गरेर बस्ने गरेका छन्। नेपालमा सरकारी जागिर भएर अध्ययनमा जानेहरूमध्ये प्रायः सबै नेपाल फर्कन्छन्। तथापि सरकारअन्तर्गत प्राविधिक क्षेत्रमा काम गरिरहेका (जस्तै: इन्जिनियर) हरू भने यदाकदा नेपाल नफर्किई जापानमै काम गरेर बसेका पनि छन्। किन नेपाल फर्कन उत्प्रेरणा भएन त भन्ने प्रश्नमा अधिकांश नेपालीको एउटै जवाफ सुन्न पाइन्छ— देशको अवस्था राष्ट्रो छैन, योग्यताअनुसारको जागिर पाइँदैन, पाए पनि तलबभत्ताले खान पुग्दैन, जीवन धान्नमा कठिनाइ छ, शान्तिसुरक्षा छैन आदि। उच्च शिक्षा हासिल गरेका केही नेपालीले भने जापानको अध्ययनपछि अमेरिका, अस्ट्रेलिया, बेलायत, न्युजिल्यान्ड जस्ता अंग्रेजी भाषा बोलिने देशहरूमा ट्रान्स नेसनल माइग्रेसन गर्ने गरेका छन्। यस्ता देशमा अध्ययन, अनुसन्धान वा अन्य काम पाउनेहरू ती देशहरूलाई गन्तव्य बनाउने र तत्काल काम नपाउनेहरू जापानमा बसेर ती देशहरूमा अवसरको पर्खाइमा रहेका देखाउँछन्।

माथिको अध्ययनलाई मापदण्डको रूपमा लिँदा मास्टर र पीएचडी गरी काममा लाग्ने नेपालीले कामको

प्रकृतिअनुसार मासिक ४ लाखदेखि ७ लाख येनसम्म कमाउने गरेको पाइन्छ भने सीपयुक्त श्रमिकहरूले २ देखि ४ लाखसम्म कमाउँछन्। यसैगरी आ श्रतहरूले ७० हजारदेखि १ लाख ५० हजारसम्म कमाउने गरेका छन्। जापानी भाषा अध्ययन गर्न आउने विद्यार्थीले भाषा स्कुलमा अध्ययन गर्ने समयअगाडि वा पछाडि काम गरेर अध्ययन शुल्क र खानेबस्ने खर्चको जोहो गर्ने गरेका छन्। विभिन्न एजेन्टहरूलाई मोटो रकम बुझाएर जापान आएको गुनासो गर्ने यस्ता विद्यार्थीहरूले आफ्नो अपेक्षाअनुरूपको कमाइ नभएको र स्कुल फी र खाने-बस्ने खर्च कटाएर ऋणसमेत तिर्नुपर्ने भएकाले धेरै मेहनत गर्दा पनि धान्न धौधौ हुने गरेको गुनासो गर्ने गरेको पाइन्छ। यसैगरी नेपालीले गर्ने व्यवसाय भनेको रेस्टुराँ व्यवसाय देखिएको छ। इन्डियन वा इन्डो नेपाली वा नेपाली रेस्टुराँ व्यवसाय गर्ने व्यवसायीहरूको संख्या दिनानुदिन बढिरहेको देखिएको छ। टोकियो, ओसाका जस्ता ढूला सहरहरूका हरेकजसो स्टेसनहरूमा नेपालीले रेस्टुराँ सञ्चालन गरेका छन्। यसरी रेस्टुराँ व्यवसाय गर्ने हरूले पनि मोटो रकम लिएर नेपालबाट कुक भिसामा मान्छे ल्याउने गरेको गुनासो अक्सर सुनिएको छ। जे होस, नेपालीले कमाएर बचाएको पैसा रेमिट्यान्सका रूपमा नेपाल भित्र्याउने गरेका छन्।

सन् २०१२ मा गैरआवासीय नेपालीले संगठित रूपमै नेपालमा लगानी गर्ने उद्देश्यले एनआरएन इभेस्टमेन्ट कम्पनी स्थापना गरी लगानी गर्न सुरु गरेका छन्। प्रारम्भमा ८२७ संस्थापक सेयर होल्डरहरू रहेको यस कम्पनीले पहिलो चरणमा लमजुङ जिल्लामा अवस्थित २७ मेघावाट क्षमताको दोर्दीखोला जलस्रोत आयोजनामा लगानी गरिसकेको छ। यो कम्पनीमा जापानमा बस्ने आप्रवासी नेपालीले करिब २० करोडबाबराबरको लगानी गर्ने प्रतिबद्धता जाहेर गरिसकेका छन् भने तीन चरणमा गरी करिब १५ करोड लगानी गरिसकेका छन्। यसरी जापानका आप्रवासी नेपालीले रेमिट्यान्सको माध्यमबाट देश विकासमा लगानी गर्न थालिसकेको देखिएको छ।

नेपाली डायस्पोराको उपयोग गर्दै धार्मिक र सांस्कृतिक हिसाबले नजिक रहेका नेपाल र जापानबीच ६० वर्षदेखि सौहार्दपूर्ण रहेको सम्बन्धलाई अभ प्रगाढ बनाएर नजिकको सम्बन्धमा रूपान्तरण गरी जापानबाट सिकेर नेपालले विकासमा फड्को मार्नु आवश्यक छ।

स्थापित प्रणाली भएको मुलुकको बसाइ सहज हुने भए पनि यहाँ समस्या पनि त्यक्तिकै छन्। नेपालीलाई सबैभन्दा ढूलो समस्या भनेको भाषाको हो। त्यहाँका स्थानीय वासिन्दाले अंग्रेजी नबुझ्ने र बुझ्नेले पनि बोल्न न खोज्ने भएकोले बोलचालको माध्यम भाषाको रूपमा जापानिज नै बोल्नुपर्छ। बोलचाल र दैनिक व्यवहारमा साधारण जापानी भाषाले पनि काम चलाउन सकिने भए पनि सरकारी निकाय, स्थानीय निकाय, विश्वविद्यालय तथा औद्योगिक प्रतिष्ठानहरूमा प्रयोग हुने लिखित भाषा जापानीमात्र हुने गरिबाट र कतिपय अवस्थामा उल्था गरिदिने व्यक्तिको अभावमा उच्च शिक्षा हासिल गरेर पनि निरक्षर समान हुनुपर्ने बाध्यता पटकपटक आइपर्ने गुनासो प्रायः सबैजसो नेपालीले गर्ने गरेको पाइन्छ। यसैगरी अल्पकालीन बसोवास गरी फर्कनेहरूका सन्ततिहरूको पढाइको भाषा नमिल्ने कारणबाट कठिनाइ भोग्नुपरेको देखिन्छ। यसका अलवा समाजमा घुलमिल हुन नसक्दा एकांकी जीवन, मेसिनजस्तो जोतिएर काम गर्नुपर्ने, मान्छेका भावनामा कसैले ध्यान नदिने, पैसाको अभाव रहेका छन्। यस्ता समस्यामा सल्लाह र सुझाव दिने तथा सहयोग गर्ने र मनको भावना साट्ने मान्छे नपाएको अवस्थामा केही नेपालीले निराशाको सिकार भई आत्महत्या जस्तो जघन्य अपराधको बाटो रोजेको पनि हालै यदाकदा हुने गरेका घटनाहरूले पुष्टि गरेका छन्।

नेपालीले जापानमा धेरै कुरा सिक्ने गरेका छन्। विद्यार्थीले विकस

उपभोक्तामाथि बढ़दो अव्याचार

डा. डमरुबल्लभ
पौडेल

नेपालमा चाडपर्वको याम सुरु भएको छ। आम उपभोक्ताले वर्षभरिको बचत उपयोग गरी रास्तो लाउने र मीठो खाने समय पनि यही बेला हो। यही बेला पारेर एकाधिकार, काटेल तथा सिन्डिकेट जस्ता प्रवृत्ति पनि निकै बढिरहेका छन्। एकातिर पेट्रोलियम र विद्युतमा आयल निगम र विद्युत प्राधिकरणजस्ता सरकारी कम्पनीको एकाधिकारका कारण बिजुलीको भाउ बढेको छ, तर इन्धनको भाउ घटन सकेको छैन भने अकोंतर यातायात, स्वास्थ्य, शिक्षा र उपभोग्य वस्तुमा निजी क्षेत्रमा सिन्डिकेट कायम गरिएको छ। उपभोक्तालाई भगवान्को रूपमा लिइने बजार अर्थतन्त्रमा उपभोक्ताकै हितमा उत्पादन तथा वितरण गरेर बजारमा उपस्थिति जनाउनुपर्नेमा अनैतिक शक्तिको बलमा बजार कब्जा गर्ने क्रियाकलापहरूले नेपाली उपभोक्ताको ढाड भाँचाएको छ र उपभोक्ताको उत्पादन छनोट गर्न पाउने सावधानीमा अधिकारलाई खुला अर्थतन्त्रकै दाशनिक आवरणमित्र कुण्ठित पारिएको छ। बजारमा देखिने हालीमुहाली (मार्केट पावर) के हो र नेपाली उपभोक्तामाथि यसले कस्तो प्रभाव परिरहेको छ भन्ने सन्दर्भमा यस लेखमा चर्चा गरिएको छ।

अर्थशास्त्रको भाषामा एकाधिकार, काटेल तथा सिन्डिकेट जस्ता क्रियाकलापलाई मार्केट पावर भन्ने गरिन्छ। पूर्ण प्रतिस्पर्धाको विपरीत मानिने यी क्रियाकलापले माग र आपूर्तीचको अन्तरक्रियाद्वारा मूल्य निर्धारण हुने बजारको नियम मान्दैनन्। पूर्ण प्रतिस्पर्धामा उत्पादक, वितरक र विक्रेताहरूले बजार मूल्य निर्धारण गर्नुको सङ्ग बजारमा रहेको मूल्य लिने वा प्राइसटेकरको रूपमा उपस्थिति जनाउँछन्। तर यसविपरीत मार्केट पावर देखाउने उत्पादक, वितरक र विक्रेताहरूले बजारमा आफूखुसी मूल्य निर्धारण गर्ने अर्थात् प्राइसमेकरको भूमिका खेल्छन्। समाजवादी वा केन्द्रीकृत अर्थव्यवस्थामा एकाधिकार पाएका सरकारी संस्थाहरूले मूल्य निर्धारण गर्नुलाई अस्वाभाविक मानिन्दैन तर उदारवादी वा मिर्ति श्रृंत अर्थव्यवस्थामा खुलारूपले प्रतिस्पर्धामा उत्तिएका कम्पनीहरूले सिन्डिकेट गरी मूल्य र गुणस्तर नियन्त्रण गर्नुचाहिँ अस्वाभाविक हो।

२०४७ सालको परिवर्तनपछि उदार र निजी क्षेत्र मैत्री अर्थिक नीति अपनाएको नेपालमा सरकारले मूल्य तोक्न छोडेको छ। बजारमा प्रतिस्पर्धाको माध्यमबाट माग र आपूर्तिको अन्तरक्रियाद्वारा मूल्य निर्धारण हुनुपर्ने सेद्धान्तिक आधारमा सरकारले बजार संयन्त्रबाट नै बजार मूल्य, गुणस्तर आदिको नियन्त्रण होस् भन्ने चाहेर यसो गरेको हो। तर व्यवहारमा जतातै राजनीति हाबी भएकाले बजार संयन्त्रले पटकै काम गर्न सकेको छैन। यसको अलावा निजी क्षेत्र असफल देखिएकाले सरकारले अनुगमन गरी यसलाई सुधानुपर्ने हो तर यसो हुन पनि सकेको छैन।

राजनीतिक आडमा यातायात क्षेत्रमा सिन्डिकेट देखिएको छ, जसलाई तोडन प्रहरी, प्रशासन र सरकारी संयन्त्र असफल देखिएको छ। फलस्वरूप उपभोक्ताको जीउ र धनमाथि सुरक्षा हुन नसकेको स्थिति छ। सिन्डिकेट गरी एउटै सवारी साधनमा क्षमतामन्दा अत्यधिक बढी यात्रुहरू कोच्चाले सवारी दुर्घटनाका समाचार दैनिकजसो सुन्नुपरेको छ। घरबाट हिँडेको मान्छे फर्केर आउने हो कि हैन निश्चित छैन। यसैगरी ट्याक्सीले बढी भाडा लिन पाउनुपछ भनी व्यवसायीले आन्दोलन गरेको छैन। यो सबै उपभोक्तामाथिको शोषण र अत्याचारका कारण भएको हो। तोकाएको भाडा तिरेपछि सहजताका साथ सिटम बसेर सुरक्षाका साथ गन्तव्यमा पुग्ने उपभोक्ताको नैसर्गिक अधिकार हो, तर यहाँ त्यसो नभई उपभोक्ता लुटिरहेको छैन।

उदार आर्थिक नीतिका कारण स्वास्थ्य क्षेत्रमा धेरै निजी संस्थाहरू खुले। बढीमन्दा बढी अस्पताल र स्वास्थ्य संस्थाहरू खुलेमा प्रतिस्पर्धी यातावरण बन्न गई नेपाली जनताले सर्वसुलभ उपचार पाउन सक्ने आकलन गरिए पनि समयक्रममा स्वास्थ्य क्षेत्रमा पनि सिन्डिकेटको प्रभाव देखियो। विरामीलाई अनावश्यक परीक्षण गराउने, औषधी व्यवसायीहरूसँग मिली कमसल खालका औषधी प्रयोग गर्ने, विपन्नका लागि असम्भव प्रायः भएका निजी क्षेत्रका अस्पतालहरूले ठूलो पैसाको चलखेल गरी चिकित्साशास्त्र

काल्पनिक -

सरकारले यातायात, स्वास्थ्य, शिक्षा तथा उपभोक्ताको हित संरक्षणसम्बन्धी कानुनहरूमा कडाइका साथ संशोधन तथा कडाइका साथ संशोधन तथा कार्यान्वयन गरी सरकार कमजोर नभएको देखाउनु पनि आवश्यक छ।

शिक्षणका नाममा गुणस्तरहीन पढाइ गरी व्यापारीकरण गर्ने जस्ता समस्या देखा परे।

शिक्षा क्षेत्रको हालत पनि उस्तै रह्यो। धेरै संख्यामा खुलेका निजी विद्यालयहरूले प्याब्सन, एनव्याब्सन जस्ता संस्थाहरूको आडमा सामूहिक निर्णय गरी शुल्क निरन्तर बढाउने तर सोअनुसारको गुणस्तर कायम गर्न नसक्ने र निजी विद्यालयमा शिक्षण गर्ने शिक्षकहरूलाई सरकारी स्केलसरहको तलब भत्ता पनि नदिई शोषण गर्ने कार्य भयो। पाद्यपुस्तक र शैक्षिक सामग्री तथा विद्यालय पोसाकसमेत अनिवार्य रूपमा विद्यालयबाट लिनुपर्ने नियम बनाई नापामुखी भए। सामाजिक सेवाको भावना हराएर गयो। सरकारको नियमन नपुग्दा बर्सेनि अभिभावकमाथि बोझ थिएको थिएकै भयो। दैनिक उपभोग्य वस्तुहरूमा दिनानुदिन मूल्यवृद्धि गरिने परिपाटी बसालियो। ग्याँसको अभाव, इन्धनको अभाव, खाद्यान्तको समेत कृत्रिम अभाव सिर्जना गरी लागतका आधारमा मूल्य लिनुपर्नेमा बजारमा देखिने संकटका आधारमा फाइदा लिन थालियो। हुँदाहुँदा नाकाबन्दीमा बढाइएको मूल्य पनि नेपालीले भानुपर्यो।

अखाद्य वस्तुहरू मिसिएका खाद्यवस्तुहरू, म्याद नाधेरो वस्तुहरू तथा म्याद नाधेका औषधीहरूसमेत बजारमा बेचिने गरेको छैन। उपभोक्ता सचेत नहुने हो भने नेपालको बजारले उपभोक्ताको स्वास्थ्यको कृन्ति वितरण गरी पैसालाई मात्र प्राथमिकतामा राख्ने गरेको छ। नेपालको बजारसँग नैतिकता धर्म र इमान भनिने इथिकल कुरा हराएर गएको छैन।

अमेरिका, बेलायत, क्यानडा, जापान र यस्तै विकसित मुलुकमा कडा अनुगमन छ। उपभोक्ताको स्वास्थ्यमा लापरबाही गरेको प्रमाण भैट्टामा व्यवसाय बन्द गर्नुपर्नेसम्मको अवस्था आइपर्छ। निजी विद्यालय र रस्ताको संस्थाहरू सरकारीको तुलनामा सस्तो भएको पनि पाइएको छ। यी देशहरूमा 'कन्जुमर इज किड' भन्ने अवधारणा बतियो भएको छ। कन्जुमर सोभेरिन्टीको पालना भएको छ।

सरकारी अनुगमन संयन्त्र फितलो भएको कारण बजार अनुगमन प्रभावकारी नभएको, अनुगमनमा जाने कर्मचारीको सुरक्षाको प्रबन्ध नभएको, अनुगमनमा कैफियत देखिएका कसमा पनि मुद्दा कमजोर बनाउने प्रवृत्तिका कारण वाणिज्य विभागले हार्नुपरेको आदि कारणले सरकारको बजारमा प्रभावकारी नियमन पुग्न सकेको देखिएँदैन।

उपभोक्ता संरक्षण ऐन- २०५४ र नियमावली तथा

प्रतिस्पर्धा प्रबद्धन तथा बजार संरक्षण ऐन- २०६३ उपभोक्ता हितको लागि विद्यमान कानुन हुन। तर पनि यी कानुनमा बजार अनुगमनमा गएको टोलीलाई कैफियत देखिएको बेला ट्राफिक प्रहरीको जस्तो तत्काल कारबाही गर्ने अधिकार छैन। बजार अनुगमनलाई प्रभावकारी बनाउन आवश्यक भई एनमा संशोधन गर्नुपर्ने आवश्यकता रहेकाले उपभोक्ता संरक्षण ऐन- २०५४ संशोधनको चरणमा रहेको छ। बजार अनुगमनका क्रममा कैफियत भेटिए तत्काल ट्राफिक प्रहरीले जस्तो कारबाही गर्न पाउने व्यवस्था संशोधनले गर्नुपर्दै।

केन्द्रीकृत वा नियन्त्रित अर्थव्यवस्थामा उत्पादन, वितरण र मूल्य निर्धारणको निर्णय सरकारले गर्दै र यसमा बजार संयन्त्रको कुनै भूमिका हुँदैन। तर उदारवादी अर्थतन्त्रमा बजार संयन्त्र शक्तिशाली हुँदै। बजारले नै उत्पादन र वितरणसँग सम्बन्धित निर्णयहरू गर्दै। कति उत्पादन गर्ने, कसको लागि उत्पादन गर्न, किन उत्पादन गर्न, कस्तो गुणस्तरको उत्पादन गर्न, कति मूल्य राख्ने, कसरी उपभोक्तासम्म पुऱ्याउने र कसरी उपभोक्तालाई सन्तुष्ट पारी गुडिविल आजंन गर्ने भन्ने आधारभूत कुरामा वस्तु तथा सेवा उत्पादक तथा वितरकको ध्यान हुँदै। जसले गर्दा उत्पादक र उपभोक्तावीच विश्वासको बातावरण कायम हुँदै। बजारमा ती वस्तु तथा सेवाको माग रहिरहन्छ। जब उपभोक्ताले कुनै पनि वस्तु तथा सेवाबाट आफूले तिरेको मूल्यको आधारमा सन्तुष्टि प्राप्त गर्दैन तब उपभोक्ताको विश्वास नरहेकाले बजारमा माग घट्न जान्छ। यसमा उत्पादकले घोषणा गरेअनुरूपको गुणस्तर भएनभएको सम्बन्धमा सरकारले कडा निगरानी राखिरहेको हुँदै।

हाल नेपालमा निजीकरण र आर्थिक उदारीकरणका नीतिहरूले सरकारको भूमिकालाई प्रबल बनाएको छैन। सरकारले सजहकर्ताको भूमिका मात्र निर्वाह गर्ने गरी निजी क्षेत्रलाई वस्तु तथा सेवाको उत्पादन, वितरण र मूल्य निर्धारणमा स्वतन्त्रता प्रदान गरेको छैन। तर निजी क्षेत्र पूर्ण प्रतिस्पर्धा हुनुको सङ्ग एकाधिकारी वा सिन्डिकेट गर्न तर्फ लागेको छैन। सरकार एकाधिकारी भएको केन्द्रीकृत व्यवस्थामा उपभोक्तामाथि शोषण हुने जिति सम्भावना रहन्छ, निजी क्षेत्र वा बजार असफल भई सिन्डिकेट बढेको अवस्थामा उपभोक्तामाथि अत्याचार बढी हुँदै।

निजी क्षेत्र र बजारको उद

विकास कूटनीति

डा. डमरुललभ
पौडेल

कल्याणी

ने पालले प्राचीनकालमा ल्हासासँग राष्ट्रो व्यापार गरेको थियो। ल्हासामा नेपालीहरू बसोबास गर्ने, ल्हासाको मुद्रा नेपालले छाने तथा नेपाली मुद्राको ल्हासामा प्रचलन रहेको जस्ता ऐतिहासिक तथ्यहरू हाप्रासामु छन्। प्रसिद्ध पूर्वीय अर्थशास्त्री कॉटिल्यका दस्तावेजहरूमा नेपाली गर्लाई बारेमा उल्लेख भएको प्रमाण हेर्दा प्राचीनकालमा नेपालको व्यापार चीन तथा भारत दुवैतर्फ विस्तार भएको र नेपालको व्यापारले राष्ट्रो प्रतिष्ठा (गुडविल) प्राप्त गरेको थियो। यस अवधिका शासकहरूले चातुर्य तथा विभिन्न हत्कण्डाको माध्यमबाट व्यापार कूटनीतिको राष्ट्रो प्रयोग गरेकाले नेपालको व्यापारले फस्टाउने अवसर पाएको थियो।

सन् १८१६ मा भएको सुगौली सन्धिदेखि नै नेपाल र बेलायतबीच दौत्य सम्बन्ध कायम भएको मानिन्छ। राणाशासनकालको उत्तरार्धसम्म बेलायतसँग मात्र कूटनीतिक सम्बन्ध बनाइ बाहिरी विश्वभन्दा टाढा रहेको नेपालले सन् १९५० को दसकमा क्रमशः अमेरिका, भारत, प्रान्स, चीन, रूस, जापान हुँदै बाहिरी विश्वसँग अन्तर्राष्ट्रिय सम्बन्ध कायम गर्न सुरु गरेको हो। राणाशासन अन्तर्पछि मात्र सन् १९५५ डिसेम्बर १४ मा नेपाल संयुक्त राष्ट्रसंघको सदस्य बन्न्यो। त्यसपछि क्रमशः विश्व बैंक तथा अन्तर्राष्ट्रिय मुद्रा कोष आदिको सदस्यता लिई बहुपक्षीय मञ्चहरूमा उपस्थिति जनाउँदै लग्यो भने विभिन्न मुलुकहरूसँग द्विपक्षीय कूटनीतिक सम्बन्ध पनि विस्तार गर्दै लग्यो। सन् २०१६ सेप्टेम्बर २१ मा एल सात्भाडेरसँग दौत्य सम्बन्ध कायम गरेपछि नेपालले दौत्य सम्बन्ध कायम गरेका देशहरूको संख्या १४४ पुगेको छ। यसैगरी सन् २००४ अप्रिल २३ मा विश्व व्यापार संगठनको सदस्य भएको नेपाल सार्क, विम्स्टेक जस्ता विभिन्न क्षेत्रीय संगठनको सदस्यसमेत रहेको छ।

अन्तर्राष्ट्रिय सम्बन्ध प्रयोग गरी विकासशील राष्ट्रले आफ्ना विकाससम्बन्धी चुनौतीको समाधान खोज्नु विकास कूटनीति हो। यसैगरी अन्तर्राष्ट्रिय मञ्चहरूमा बनाइने नोतिहरू तथा डिजाइन गरिने कार्यक्रमहरूमा आफ्नो वा आफ्नै जस्तो अवस्था भएका मुलुकहरूका विकाससँग सम्बन्धित समस्या समाधान गर्नको लागि आफ्नो पक्षमा प्रभाव पार्नु पनि विकास कूटनीति हो। आर्थिक कूटनीति र विकास कूटनीति समान ढंगले प्रयोग गरिए पनि विकास कूटनीति आर्थिक कूटनीतिभन्दा केही बहुत र विस्तृत छ। यसले आर्थिक पक्षलाई मात्र नसमेटेर विकासका विविध आयामहरूमा मुलुकले परिलक्षित गरेका लक्ष्य प्राप्त गर्न गरिने कूटनीतिक प्रयासलाई बुझाउँछ। हाल आएर आर्थिक कूटनीतिभन्दा विकास कूटनीति शब्दलाई बढी प्रयोग गर्न थालिएको छ। तसर्थं यस लेखमा पनि आर्थिक कूटनीतिको सट्टा विकास कूटनीति शब्दलाई प्रयोग गरिएको छ।

विकासको लागि कूटनीतिक संयन्त्रहरूको प्रयोग गरी स्वदेशी वस्तु तथा सेवाहरूको बजारीकरण गर्नु तथा विदेशी पर्यटक, प्रविधि, पैसा र प्रत्यक्ष वैदेशिक लगानी भित्र्याएर देशको विकासलाई गतिशील बनाउन विदेशी राष्ट्र, संस्था तथा सरोकारहरूलाई प्रभावित पारी राष्ट्रको विकासमा उपयोग गर्नु नै विकास कूटनीतिको प्रमुख उद्देश्य हो।

विकासित देशहरूले पनि विकास कूटनीतिको प्रयोग गरेर विकासशील राष्ट्रको विकासमा साझेदारी गर्ने रणनीति लिएका छन्। उनीहरूले सहायता होइन, विकासशील राष्ट्रको विकास कार्यमा लगानी गर्ने रणनीति बनाएको देखिन्छ। हाल अमेरिकाको राष्ट्रपति पदको लागि डेमोक्राचिटिक पार्टी उम्मेदवार हिलारी रोधम किलन्टन अमेरिकाको विदेशमन्त्री हुँदा विकास कूटनीतिको सन्दर्भमा भनेको छन्, 'हामीले हाम्रो शैली र विचारलाई निरन्तर परिवर्तन गर्दै विकासशील देशहरूलाई सहायता होइन देखिने गरी प्रतिफल दिने खालको लगानी गर्नुपर्छ, साथै विकासशील राष्ट्रहरूले पनि राजनीतिक इच्छा देखाएर आफ्नो विकासमा लागिपनुपर्छ।'

नेपालले आर्थिक कूटनीतिलाई अभ व्यापक बनाउँदै विकास कूटनीतिको अवधारणा आत्मसात् गरेको छ।

भारतीय प्रधानमन्त्री नरेन्द्र मोदीले सन् २०१५ मा विकासकेन्द्रित कूटनीतिलाई तीन 'पी' मा संक्षेपीकरण गरेका छन्। ती हुन्- पाथ ब्रेकिङ, प्रो एक्टिभ र प्राग्याटिक। अर्थात् कूटनीतिलाई नयाँ तरिकाले सञ्चालन गर्दै सक्रिय र व्यावहारिक बनाइ दूलो वैदेशिक लगानी भित्र्याएर विकासको गति तीव्र बनाउने उनको प्रमुख उद्देश्य रहेको छ। यसैअनुरूप भारतमा वैदेशिक लगानी भित्र्याउन नरेन्द्र मोदीले वैदेशिक लगानी नीतिमा गरेको परिवर्तन उल्लेखनीय छ। यसैगरी उनले विभिन्न देशहरूमा गरेको दौडाहा र सम्भावित लगानी आर्किंगत गर्न लगानीकर्तासँग गरेका भेटघाट महत्वपूर्ण छन्। यसै सन्दर्भमा उनले अमेरिका भ्रमणका बेला फेसबुकका सीईओ मार्क जुकरबांगसँग गरेको सक्षात्कारलाई मिडियाहरूले प्रत्यक्ष प्रसारण गरेका थिए। यो भारतको विकास कूटनीतिमा महत्वपूर्ण घटना थियो।

नेपालमा अन्तर्राष्ट्रिय सम्बन्ध र कूटनीतिको सञ्चालन परराष्ट्र मन्त्रालयले गर्दै। यसको लागि २९ वटा दूतावासहरू, तीनवटा स्थायी नियोग र पांचवटा कन्सुलेट जनरल (महावाणिज्य दूतावास) कार्यरत छन्। यी नियोगहरूले नेपालको विकास कूटनीतिको पनि सञ्चालन गर्दैन्। परराष्ट्र मन्त्रालयबाहेक अर्थ मन्त्रालय, वाणिज्य मन्त्रालय, उद्योग मन्त्रालय, श्रम तथा रोजगार मन्त्रालय, कृषि मन्त्रालय आदि पनि विकास कूटनीति सञ्चालनका लागि महत्वपूर्ण छन्। परराष्ट्र मन्त्रालयमा रहेका १० वटा महाशाखामध्ये विकास कूटनीतिसम्बन्धी कार्यक्रमहरूको सम्बन्ध गर्न हाल नीति, योजना, विकास कूटनीति र विदेशमा रहेका नेपालसम्बन्धी महाशाखा रहेका छन्। विगतमा मन्त्रालयमा विकास कूटनीति नभएर आर्थिक कूटनीति हेनै गरी महाशाखाको व्यवस्था गरिएको थिए। नेपालको विकास कूटनीति वैदेशिक व्यापार, विकास सहायता, वैदेशिक लगानी, पर्यटन प्रवर्द्धन र श्रम बजार प्रवर्द्धनमा केन्द्रित छ।

आर्थिक कूटनीति नाम नदिए पनि सन् १९५० देखि नै नेपालले यस्तो कूटनीतिको अभ्यास गरेको देखिन्छ। विगत केही वर्षदेखि भने घोषित रूपमा नै आर्थिक कूटनीति अंगालेको नेपालले यसलाई संस्थापन गर्दै लगेको छ। हाल आर्थिक कूटनीतिलाई अभ व्यापक बनाउँदै विकास कूटनीतिको अवधारण आत्मसात् गरेको छ। देशभित्र र बाहिर रहेको संयन्त्र उपयोग गरी विकास कूटनीतिलाई मुलुकको बृहत्तर हितमा प्रयोग गर्न खोजिएको छ। तर व्यापार घाटा कम हुनुको सङ्ग बढिरहेको छ भने वैदेशिक

लगानी भित्रिने क्रम पनि न्यून छ। यसैगरी पर्यटन प्रवर्द्धन सोचेअनुरूप हुन सकेको छैन भने खर्च गर्ने क्षमताको अभावमा प्राप्त विकास सहायताको समेत सही उपयोग गर्न सकिएको छैन। अद्य श्रमिकहरू विदेशी श्रम बजारमा जाने र विभिन्न समस्यामा फस्ने कारण नेपाली श्रमिक बाहिरएको अनुपातमा देशले वैदेशिक रोजगारबाट लाभ प्राप्त गर्न सकेको छैन। यसो हुनुका विविध कारण छन्। विकास कूटनीति प्रभावकारी हुन नसक्नु महत्वपूर्ण कारण भने हो।

हामीसँग विकास कूटनीतिका सम्बन्धमा कही अवधारणागत अस्पष्टता छन्। उदाहरणको लागि हामीले अभ्यास गरिरहेको विकास कूटनीतिमा पर्यटन प्रवर्द्धनको लागि नेपाल मेला, नेपालको प्रचार-प्रसार आदिको माध्यमबाट नेपाल पर्यटनको लागि उत्कृष्ट गन्तव्य भएकाले नेपाल भ्रमण गरी भन्ने आह्वान गर्दै। यो पर्यटन प्रवर्द्धनको लागि हाल प्रचलनमा रहेको विकास कूटनीति हो। तर यो पर्याप्त छैन। यसको लागि हामीले कुनै पनि देशले बनाउने नीतिहरूमा प्रभाव पार्न सक्नुपर्छ। सरकारी कर्मचारीहरू खर्चसहित भ्रमण बिदामा वैदेशिक भ्रमण गर्न पाउने मुलुकमा नेपाललाई उनीहरूको प्राथमिकताको सूचीमा समावेश गर्न सफल भइयो भने यसलाई हाम्रो पर्यटन कूटनीतिको सफल प्रयोगको रूपमा लिन सकिन्छ। यसैगरी नेपाली उत्पादनको कोटा वृद्धि गर्न लिभिड गरी कुनै पनि देशका नीतिमा प्रभाव पार्न सकियो भने यो व्यापार कूटनीतिको सफल प्रयोग मानिन्छ। यसैगरी श्रमिकको सुरक्षा र सुविधा वृद्धि गर्ने गरी श्रम गन्तव्य मुलुकका नीतिमा प्रभाव पार्न सकिए श्रम कूटनीति सफल भएको मानिन्छ। तसर्थ, हामीले हाम्रा स्वदेश तथा विदेशमा रहेका सरकारी तथा गैरसरकारी संयन्त्रहरूको परिचालन गरी पर्यटन कूटनीति, व्यापार कूटनीति, श्रम कूटनीति आदिको माध्यमबाट विकास कूटनीति सफल बनाउन सकिन्छ।

तसर्थ, विकास कूटनीति एउटा साधन हो भने वैदेशिक व्यापार वृद्धि गरी व्यापार घाटा कम गर्नु, उल्लेख्य विकास सहायता प्राप्त गर्नु, पर्याप्त वैदेशिक लगानी भित्र्याउनु, पर्यटकको संख्यामा वृद्धि गर्दै लैजानु, गुणस्तरीय वैदेशिक श्रम बजारको पहिचान गर्नु तथा श्रमिक क्षमतामा वृद्धि गरी उल्लेख्य विप्रेषण भित्र्याएर मुलुकको अर्थतन्त्र र विकासमा योगदान पुर्याउनु आदि विकास कूटनीतिका साध्य हुन्। साधनको प्रयोग गरी साध्य हासिल गर्न हो तर हामीले साध्यमा बढी ध्यान दिँदा साधनको परिचालन कसरी गर्ने भने सन्दर्भमा अलमलिएको जस्तो भएको छ। हाल हामी विकास कूटनीति भन्नेबित्तिकै माथिका साध्य प्राप्तिका कुरा मात्र गर्दै तर साधनको परिचालन गर्ने रणनीति भुल्दै। यो विकास कूटनीतिमा भएको अवधारणागत अस्पष

ट्रम्प र विश्व अर्थतन्त्र

डा. डमण्डपल्लभ
पौडेल

विश्वमा पुनः राष्ट्रवादी विचारधाराको उदय हुन थालेको छ। यसै वर्ष युरोपियन युनियनबाट बेलायत बाहिरिने कि नबाहिरिने भन्ने निर्णय गर्न भएको जनमत संग्रह (ब्रेकिट) मा बाहिरिने पक्षको जित भयो र यसको असर अमेरिकी चुनावमा पनि देखियो। यही प्रवृत्ति कायम रहने हो भने राष्ट्रवादी धारले युरोपका अन्य मुलुकको चुनावमा पनि जित हासिल गर्ने र युरोपियन युनियनको भविष्य धरापमा पर्ने अनुमान गर्न थालिएको छ। दक्षिण एसिया र नेपालमा पनि यसका बाहिरिना आई राष्ट्रवादी धार प्रबल हुनसक्ने सम्भावना देखिएको छ। यसै सन्दर्भमा डोनाल्ड ट्रम्पको उदय र उनका नीतिका कारण विश्वको सबैभन्दा ठूलो, खुला र उदारवादी अर्थतन्त्रमा अहिलेको धारभन्दा विपरीत दिशामा नीतिगत परिवर्तन हुँदा यसले विश्व अर्थतन्त्रमा कस्तो प्रभाव पार्छ भन्ने विषयमा विभिन्न अड्कलबाजी गरिएका छन्।

सन् २०१६ को नोभेम्बर ८ मा भएको अमेरिकी राष्ट्रपतिको निर्वाचनबाट डोनाल्ड ट्रम्प अमेरिकाको ४५ औं राष्ट्रपति बन्न सफल भएका छन्। विश्वका अधिकांश सञ्चारमाध्यमको अनुमानलाई गलत सावित गर्दै विजयी भएका ट्रम्पले ह्वाइट हाउसको बाटो तय गर्दा विश्वको राजनीति र अर्थतन्त्रको भावी दिशा कता जाने हो भनेर अन्योल सिर्जना भएको छ। उम्मेदवारीको चरणमा ट्रम्पले अधि सारेका एजेन्डाका कारण विश्वमा धेरै तरंग पैदा भएका छन्। उनका विचारहरू निकै राष्ट्रवादी जस्ता लाग्न्छन्। विश्वमा स्थापित भएको भूमण्डलीकरण तथा विश्वव्यापीकरणको वर्तमान अवस्थामा अमेरिकाजस्तो यसको केन्द्रमा रहेको मुलुक यसबाट पछाडि हट्ने संकेतहरू देखिन थालेका छन्।

चुनावी प्रक्रियाका दौरान ट्रम्पले आफ्ना मतदातासामु विभिन्न प्रतिबद्धता जनाएका थिए। उनले अमेरिका र मेकिसकोको सीमामा पर्खाल लगाउने र यसको खर्च मेकिसकोलाई तिराउने, अवैध तबरले बसेका आप्रवासीलाई देशनिकाला गर्ने, मुस्लिमलाई अमेरिका प्रवेश निषेध गर्ने, अमेरिकी विदेशमन्त्री हुँदा कार्यालयको कामको लागि सूचना आदानप्रदान गर्दा व्यक्तिगत सभर चलाएकोमा हिलारी क्लिन्टनलाई जेल हाल्ने, संयुक्त राष्ट्रसंघलाई वातावरणीय अनुकूलन कार्यक्रमका लागि अमेरिकाले दिँदै आएको अनुदान बन्द गर्ने, ट्रान्स प्यासिफिक पार्टनरसिप (टीपीपी) र नर्थ अमेरिकन फ्रि ट्रेड एग्रिमेन्ट (नाफ्टा) बाट अमेरिका बाहिरिने, अमेरिकाले विकासशील राष्ट्रहरूलाई दिँदै आएको वैदेशिक सहायतामा कटौती गर्ने, चीनलाई मुद्रा हेरफेर गर्ने (करेन्सी मेनिपुलेटर) राष्ट्रको रूपमा घोषणा गर्ने, अमेरिकाको रोजगार बाहिरी मुलुकमा लैजाने अमेरिकी कम्पनीका उत्पादनलाई अमेरिकामा आयात गर्दा लाग्ने महसुलमा भारी मात्रामा वृद्धि गर्ने, अमेरिकामा जन्मिनेबित्तिकै अमेरिकी नागरिक हुने (एन्कर बेबी) व्यवस्थालाई पुनरावलोकन गर्ने, ओबामाले ल्याएको स्वास्थ्य बिमा नीति (ओबामा केयर) उल्टाउने र अमेरिकालाई फेरि महान् बनाउने (मेक अमेरिका ग्रेट एगेन) वाचा गरेका थिए।

यी यस्ता वाचाहरू हुनु, जुन वर्तमान

अमेरिकी संस्थापनले लिएका नीतिसँग मेल नखाने मात्र होइन उल्टो दिशातर्फ जान्छन्। यिनै विवादास्पद एजेन्डा उठाएका कारण अमेरिकी मिडिया र बौद्धिक वर्गहरूले ट्रम्पको जमेर आलोचना गरेका थिए र ट्रम्प कुनै हालतमा पनि विजयी हुन नसक्ने भविष्यवाणी गरेका थिए। तर लोकप्रिय मत हिलारीको बढी आए पनि इलेक्ट्रोल मतका आधारमा विजयी हुने प्रणाली अवलम्बन गरेको अमेरिकामा विश्वका राजनीतिक पण्डितहरूको अनुमानविपरीत सबैलाई आश्चर्यचकित बनाउँदै ट्रम्प सजिलै विजयी भए।

तल्लो तप्काका, ग्रामीण, कम शिक्षित र तटस्थ अमेरिकी नागरिकमाझ आप्रवासीका कारण अमेरिकी मूलका वासिन्दाको रोजगार खोसिएको तथा अमेरिकालाई पुनः महान् बनाउने जस्ता नयाँ खाले नारा लोकप्रिय भएको ठाणिएको छ। अभिजात्य नश्लवादी गोराहरूले त स्वाभाविक रूपमा उनका एजेन्डालाई समर्थन गर्ने नै भए। यसका अलावा हिलारी क्लिन्टनको इमेल काण्ड चुनावको मुख्यमा उठाइनु र ढिलो गरी सफाइ दिइनु तथा बर्नो स्यान्डर्सका समर्थकहरूले समेत खुलेर हिलारीको पक्षमा भोट नमाग्नु जस्ता कारणले हिलारीलाई आप्रवासी

ट्रम्पले राष्ट्रपतिको कार्यभार सम्हालेपछि के आफ्ना वाचाहरू साँच्चिकै पूरा गर्लान् त भन्ने विश्वकै मुख्य चासो विषय बनेको छ।

ट्रम्प राष्ट्रपतिमा विजयी भएपछि अमेरिकाको भविष्यको चिन्ता गर्दै हरसम्बव तरिकाले उनलाई राष्ट्रपतिको शपथ खान नदिने प्रयास पनि जारी छन्। पेन्सलभानिया, विन्कन्सिन र मिसिगनमा पुनः मतगणनाको लागि प्रयास गरिएको छ। विन्सकन्सिनको लागि निवेदन नै परिसकेको छ तर निर्वाचन आयोगले कुनै निर्णय लिइसकेको छैन। जे भए पनि चुनावी परिणाममा परिवर्तन नै हुने खालका संकेत भने देखिएको छैन। यस अर्थमा अब ट्रम्पलाई ह्वाइट हाउस जानबाट रोक्ने सम्भावना न्यून छ।

ट्रम्पले राष्ट्रपतिको कार्यभार सम्हालेपछि के आफ्ना वाचाहरू साँच्चिकै पूरा गर्लान् त भन्ने विश्वकै मुख्य चासो विषय बनेको छ। प्रजातन्त्रिक प्रणालीमा भोटको ठूलो महत्त्व हुन्छ। राजनीतिज्ञहरूले भोट बैंकलाई हेरेर रणनीति तयार गर्दैन् र कसरी लोकप्रिय हुने भन्ने एजेन्डा तय गर्दैन्। ट्रम्पले चुनावताका उठाएका कतिपय विषय लोकप्रिय भई चुनाव जित्नको लागि नै ल्याइएका हुन् भन्नेमा शंका छैन र चुनावपछिका उनका क्रियाकलापले पनि यसलाई सावित गर्न थालेका छन्। तर अझै केही महत्त्वपूर्ण र विश्वलाई नै प्रभाव पार्ने नीतिमा उनी अडिग रहेको देखिएको छ।

परम्परागत अमेरिकी नीतिविपरीत जाने कुराको पुस्त्याइँस्वरूप ताइवानका राष्ट्रपतिलाई फोन गरी एक चीन नीति नमान्ने संकेतका रूपमा चीनलाई चिह्नाउने काम ट्रम्पले सुरु गरिसकेका

छन्। शपथ ग्रहण गरेकै दिन टीटीपीबाट अमेरिका बाहिरिने घोषणा गर्ने तथा अमेरिकी नागरिकहरूको रोजगार खोसेर अमेरिका बाहिर कारखाना लगाई उत्पादन गर्ने अमेरिकी कम्पनीहरूले आयात गर्ने उत्पादनहरूमा ठूलो मात्रामा कर लगाउने कुरा पनि उनले गरिसकेका छन्। यसैगरी ओबामासँग ह्वाइट हाउसमा भेट गरेपछि ओबामा केयरमा केही सकारात्मक देखिए पनि पूरै रिपब्लिकन पार्टी ओबामा केयरको विरुद्धमा भएकोले यसलाई पनि हटाउने सम्भावना छैदेछ।

सन् २०१६ फेब्रुअरी ४ मा प्यासिफिक रिम क्षेत्रका १२ वटा देशहरू (अमेरिका, क्यानडा, जापान, मलेसिया, भियतनाम, ब्रुनाई, सिंगापुर, न्युजिल्यान्ड, चिले, अस्ट्रेलिया, पेरु र मेकिसको) ले न्युजिल्यान्डको अकल्यान्डमा हस्ताक्षर गरेको टीटीपी सम्फौताले खुला व्यापार र आर्थिक उदारीकरणलाई अझ बढावा दिने उद्देश्य राखेको छ। अमेरिका यसबाट बाहिरिन्दा यो उद्देश्य पूरा हुन नसक्ने देखिन्छ। जापानी प्रधानमन्त्री सिन्जो आबेले अमेरिकाकिनाको टीटीपीले धेरै अर्थ नराख्ने अभिव्यक्ति दिनुले पनि यसको संकेत गरेको छ।

ट्रम्पका नीतिले आर्थिक राष्ट्रवादको वकालत गर्दै व्यापारमा संरक्षणवादको पक्षपोषण गरेका छन्। विश्व व्यापार संगठनका स्थापित मान्यतालाई चुनौती दिएका छन् र अमेरिका पूर्ण खुला अर्थतन्त्रबाट केही हदसम्म बन्द हुनसक्ने लक्षण देखा परेका छन्। यसैगरी संरक्षणवाद तथा आर्थिक राष्ट्रवादका नाममा महसुल वा गैरमहसुलका माध्यमबाट एकपक्षीय रूपमा व्यापार अवरोध गरिए अन्य राष्ट्रहरूले पनि प्रतिक्रियास्वरूप अमेरिकी उत्पादनलाई जस्तालाई तस्तैको नीति लिई वा अझ दण्डात्मक नीति लिई व्यापारमा अवरोध गर्ने पक्का छ।

यसबाट हाल विश्वमा चलिरहेको विश्वव्यापीकरण र आर्थिक उदारीकरणको गति रोकिनेछ। बनिसकेको आर्थिक प्रणाली र संरचना भत्किने सम्भावना छ र विश्व अर्थतन्त्र कतातिर जान्छ भनी अनुमान गर्न कठिन हुने देखिएको छ। यसबाट विश्वका बहुपक्षीय तथा क्षेत्रीय संगठनहरूको भविष्यमा पनि प्रश्नचिन्ह खडा भएको छ। भविष्यमा गरिने व्यापारिक तथा वातावरण संरक्षणसम्बन्धी वार्ता र सम्फौताहरूका सन्दर्भमा पनि अन्योल देखिन पुगेको छ।

संरक्षणवादी नीतिका कारण अन्तर्निर्भरतामा आधारित विश्व आर्थिक प्रणाली भत्किने र पुनः विश्वका राष्ट्रहरूबीच एकले जित्ने र अर्कोले हाँ खेल (जिरो सम गेम) सुरु हुने सम्भावना पनि देखिएको छ, जसबाट कसैलाई फाइदा नहुने मात्र होइन, द्वन्द्व बढेर जाने र विश्वमा आर्थिक अस्थिरता पैदा भई आर्थिक संकटको अवस्था आउन सक्ने देखिन्छ। आपूर्ण पूर्ण प्रतिस्पर्धी हुन नसकेका विकासशील मुलुकलाई यसबाट नकारात्मक असर पर्न जान्छ र यसले विश्वको समग्र अर्थतन्त्रमा ठूलो प्रभाव पर्ने देखिन्छ।

फलस्वरूप अल्पकालमा ठूला परिवर्तन नदेखिए पनि दीर्घकालमा आर्थिक मन्दीको अवस्था देखा पर्न सक्ने अनुमान विभिन्न अर्थशास्त्रीहरूले गर्न थालेका छन्। सन् २००८ को अर्थशास्त्रतर्फको नोबल पुरस्कार विजेता तथा न्युयोर्क टाइम्सका नियमित स्तम्भकार पर्ल रोविन क्रुगम्यान लेख्न्- ट्रम्पको नीतिले वित्तीय सुधारका कार्यक्रममा अवरोध ल्याई अमेरिकी श्रमिक वर्गलाई सहयोग गर्नुको सङ्ग चोट पुऱ्याउँछन् र सुनौला दिनहर

अन्नपूर्ण पोष्ट बिचार

भूकम्पपछिका परिदृश्य

डा. डमरुबल्लभ पौडेल | २०७२ जेष्ठ १० आईतवार १५२७ पटक पढिएको

२०७२ साल वैशाख १२ गते पूर्वान्ह ११:५६ मा गएको विनाशकारी भूकम्पले नेपालका १४ जिल्लामा अकल्पनीय जनधनको क्षति मात्र पुऱ्याएन, यसले त करोडपतिलाई रोडपति र साधारण जीविका चलाउनेलाई गरिबीको रेखामुनि धकेलेको छ।

वैशाख २९ गतेको ठूलो परकम्पले अरु जिल्लालाई समेत प्रभावित पारेको छ। सम्पत्तिका नाममा घर मात्र हुने र घर भाडामा लगाएर त्यसको आमदानीबाट जीवन धान्नेहरूको घर भत्किँदा सडक बास भएको छ भने कमाइ गर्नेको मृत्यु हुँदा आश्रित परिवारको कन्तबिजोक भई जीवनस्तर पनि धैरै खस्किएको छ।

यसै सन्दर्भमा विकास अर्थशास्त्रको अध्ययन-अनुसन्धानमा रुचि राख्ने पंक्तिकारलाई विपद्पछिको आवश्यकता मूल्यांकनका लागि गोरखा जिल्लाको ताप्ले गाविस जाने र उक्त गाविसका सबै वडा र प्रत्येक घरधुरी पुग्ने अवसर प्राप्त भयो।

पाँचजनाको टोलीको नेतृत्व गर्दै उक्त कार्यमा खटिँदा अनुभव गरिएका कुरा पाठक वर्गका लागिसमेत उपयोगी हुने देखी यहाँ समेट्ने प्रयत्न गरिएको छ।

भूकम्प सबैभन्दा ठूलो साम्यवादी : के धनी, के गरिब, के उच, के नीच, के शिक्षित, के अशिक्षित कसैलाई पनि भूकम्पले छोडेन। महलमा बस्ने र छाप्रोमा बस्ने दुवैको पालमुनिको बास भएको छ।

गाउँघरका मानिसलाई बारीका पाटामा पुऱ्याइदिएको छ। कसैको सोर्सफोर्स तथा भनसुन नसुन्ने, डर-धम्कीले समेत यसलाई कुनै प्रभाव पार्न नसक्ने र निमेषभरमा सबैलाई सर्वहारा बनाउन सक्ने खुबी भूकम्पसँग देखिएको छ।

यस अर्थमा कुनै पनि पार्टीले सबै जनतालाई यसरी समान व्यवहार गर्न नसके पनि भूकम्पले कसैलाई काखा र कसैलाई पाखा नगरी व्यवहार गरेकाले गाउँमा भूकम्पलाई सबैभन्दा ठूलो साम्यवादी भन्ने गरेको पाइयो। यसैगरी यतिका वर्षसम्म कुरामा मात्र सीमित नयाँ नेपाल निर्माणको अवसर पनि भूकम्पले ल्याइदिएको भनी टिप्पणी हुने गरेको छ।

भूकम्पबाट भएको क्षति : भूकम्पबाट गोरखा जिल्लाको तात्ले गाउँ करिब तहसनहस भएको छ। तीनजनाको मात्र मानवीय क्षति भए पनि यस गाविसमा बस्न मिल्ने कच्ची घर (दुंगा र माटोले बनेको) एउटा पनि सगलो देखिएन।

भृत्येका, ढलेका, ठाडो तथा तेस्रो चिरिएका, माथिल्लो तला खसेका र साधारण हावा, पानी वा परकम्पले पनि सजिलै ढल्न सक्ने भएकाले यस्ता कच्ची घरहरूलाई प्राविधिकसहितको टोलीले पूर्ण क्षतिमा राखेको छ।

तल्लो तलामा खासै केही नभएका र माथिल्लो तला फालेर मर्मतपछि बस्न मिल्ने घरलाई आंशिक क्षति र गाह्रोमात्र चर्किएका पक्की घरहरूलाई सामान्य क्षतिमा राखिएको भए पनि यस्ता घरहरूएक प्रतिशतभन्दा कम रहेको देखिएको छ।

भूकम्पले यस गाविसमा मानवीय क्षतिबाहेक भौतिक क्षति, चौपायाको क्षति अन्नपात र अन्य सम्पत्तिको क्षति गरी प्रति घर औसत चार लाख रुपैयाँको हाराहारीमा क्षति भएको प्रारम्भिक अनुमान छ। सबै गाउँ र जिल्लाको क्षतिको विवरण प्राप्त हुँदा यो खर्बाँमा आउने निश्चित छ।

त्रिपालको बास परकम्पको त्रास : त्रिपालको बास भए पनि परकम्पको उत्तिकै त्रास छ। सानो परकम्पले पनि मान्छेलाई आतंकित पार्न गरेको छ। चर्कका घरहरूले कुनै पनि बेला ढलेर किच्ने डरले मानिसलाई घरमा जानैपर्न अत्यावश्यक काम कसरी गर्ने, अन्नपानी र वस्तुभाउ कसरी व्यवस्थापन गर्ने भन्ने ठूलो समस्या छ।

आकाशमा हेलिकप्टर उड्दा र सडकमा गाडी गुड्दा आउने आवाजले पनि भूकम्पै आएको हो कि जस्तो हुने गरेको छ। यसका कारण केही मानिसमा मानसिक समस्यासमेत देखिएको छ। आयो, आयो भन्दै मान्छे तर्सने र झास्कने गरेका छन्। अब आउँदैन भनी ढुक्क हुन कसैले सक्ने कुरा पनि भएन। यसले गर्दा मान्छेलाई सामान्य अवस्थामा फर्कन अझ धैरै समय लाग्ने देखिएको छ।

समाजका विभिन्न वर्गको मनोविज्ञान : सदरमुकामबाट नजिकका सबै गाउँमा पाल, खाद्यान्नलगायतका राहत सामग्री पुगेका छन्। टाढाका गाउँमा केही मात्रामा पुगे पनि अझौ आवश्यक देखिएको छ। अन्नपातसमेत पुरिएका गाउँमा खाद्यान्नको ठूलो समस्यासमेत देखिएको छ। समाजमा बसेका सबै वर्ग, तह र तप्काका मानिसका आआफ्नै पीडा र मनोदशा छन्। मान्छे बढी संयमित भएको पाइयो।

उनीहरूमा सरकारप्रति धैरै आशा पनि छैन तर एक बर्खा कसरी झोल्ने भन्ने समस्या छ। टाठा, बाठा, पढेलेखेका तथा हुनेखानेहरूमै सरकारले यसो गरेन, उसो गरेन वा यसो गरिदिनुपर्छ भन्ने आशा बढी छ भन्ने निम्न वर्गका मानिस सामाजिकरूपमा पनि निकै कमजोर भएकाले उनीहरूले पनि सरकार र अन्य निकायसँग राहतको आशा गरेका छन्।

जाति, भाषा, धर्म, वर्ण, लिंग आदिका आधारमा समाजमा कुनै विवादको स्थिति हाल नरहेको र जनतामा एकअर्काप्रतिको सहयोगी भावना रहेको देखियो। स्थानीय प्रविधिको प्रयोग गरी कसैकसैले अस्थायी निर्माण सुरु गरेको पनि पाइयो। गाउँमा सरकारको उपस्थिति : विगतमा सरकार गाविस सचिवको माध्यमबाट मात्र गाउँमा पुगेकोमा हाल विभिन्न सरकारी संयन्त्र गाउँमा पुगेका छन्। सरकार र जनताबीचको सम्बन्ध स्थापित भएको छ।

जनताले आफ्ना कुरा सरकारले सुनोस् र आवश्यकताको सम्बोधन गरोस् भनी सरकारका प्रतिनिधिसँग प्रस्त कुरा राखेका छन्। सांसद तथा राजनीतिक पार्टीका नेताहरूपनि गाउँमा जान थालेका छन्। यसले गर्दा स्थानीय आवश्यकताको

केन्द्रमा सुनुवाइ हुने अपेक्षा बढेको छ। यसका साथै गाविस सचिवको जिम्मेवारी भने भूकम्पका कारण हवात्तै बढेको छ।

राहत वितरणमा, तथ्यांक संकलनमा, सरकारबाट आएको रकम वितरणमा, राजनीतिक पार्टीसँग समन्वयमा, गैरसरकारी संस्थासँग समन्वयमा र भूकम्प पीडित प्रमाणपत्रको सिफारिसमा तथा अन्य परम्परागत दैनिक काममा गरी सचिवले धेरै व्यस्त हुनुपरेको छ। निर्वाचित पदाधिकारीको अभावमा वडा नागरिक मञ्च गठन गरिएको र यसले सरकारी संयन्त्रसँगको समन्वयमा राहत वितरणमा राम्रो भूमिकासमेत खेलेको देखियो।

गैरसरकारी संस्थाहरूको हौवा ठूलो : केही गैरसरकारी संस्थाहरूले गाउँमा राम्रो काम गरिरहेका, राहत वितरणमा सहयोग गरेका भए पनि अधिकांश गैरसरकारी संस्थाहरू प्रचारमुखी रहेका छन्।

राहत वितरण गरेजस्तो गरी फोटो खिचाएर सञ्चारमा प्रचार गर्ने, महँगा गाडी र महँगा होटेल जोहो गरी काम गर्ने र स्थानीय रेटको सवारी भाडा तथा होटेल भाडामा बढी दरमा तिरी सर्वसाधारणले खरिद गर्न नसक्ने गरी महँगी बढाइदिने र यस्ता संस्थामा काम गर्ने कर्मचारीले लिने टिए डीएमा ठूलो रकम खर्च हुने तर राहत सो तुलनामा नगन्य हुने देखियो।

भूकम्पपछिको आवश्यकता र सरकारसँगको आशा : कृषिप्रधान देशमा कृषिको मौसम सुरु हुन लागेको छ। यस सन्दर्भमा प्रायः सबैको समस्या भनेको तत्कालीन राहत मात्र नभएर एक बर्खा काट्ने राहत चाहिएको छ। बचेको अन्नपात कहाँ सुरक्षित राख्ने र गाईवस्तुको व्यवस्थापन कसरी गर्ने र बर्खाको हावापानी र हुरी तथा बाढी-पहिरोबाट कसरी सुरक्षित रहने भन्ने समस्या सबैमा देखिएको र यसमा सरकारले केही सहयोग गरेस् भन्ने सबैको अपेक्षा छ।

बर्खा धान्ने गरी सुरक्षित बसोबास गर्न पाइएमा खेतीबाली लगाउन पाइने र आगामी वर्ष खाद्यान्नमा समस्या नहोस् भन्ने पीडितहरूको चाहना छ। सरकारको स्रोतको सीमितता हुँदाहुँदै पनि पीडितलाई सुरक्षित बसोबासका लागि सहयोग गर्ना भन्ने आशा भूकम्प पीडितले गरेका छन्।

नयाँ प्रविधिको पर्खाइ : हरेक घटना तथा दुर्घटना वा प्राकृतिक प्रकोपले हामीलाई ठूलो पाठ सिकाएको हुन्छ, भलै सिक्ने नसिक्ने भन्ने कुरा भने हामो आफ्नै क्षमतामा निर्भर हुन्छ। ९० सालबाट हामीले सिक्न सकेका रहेन्हाँ भन्ने कुरा ७२ सालले देखाइदियो।

हामीले पटक-पटक विजहरूबाट सुन्ने गरेका र अनुभवले सिद्ध गरिसकेको कारण नेपाल निश्चय नै भूकम्पीय जोखिममा रहेको छ। तसर्थ भावी पुस्ताको सुरक्षित रहन पाउने अधिकार संरक्षण गर्न नेपालका गाउँसहरमा भूकम्प प्रतिरोधक नयाँ प्रविधि चाहिएको छ।

यसका लागि सरकारले स्पष्ट नीति बनाएर मापदण्डसहितको प्रविधिको सिफारिस गरेस् र यसको कडाइका साथ पालना होस् भन्ने जनताले चाहेका छन्। नयाँ नेपाल बनाउन यसलाई अवसरको रूपमा लिइनुपर्ने भन्दै गाउँ पनि नयाँ प्रविधिकै पर्खाइमा छ।

र अन्त्यमा अब नेपालले हाइटीको होइन, जापानको बाटो तय गर्नुपर्दछ। जापानमा प्रमाणित भइसकेको भूकम्प प्रतिरोधात्मक संरचना बनाउने प्रविधि ल्याउन कन्जुस्याइँ गर्नु हुँदैन।

भवन निर्माणमा स्पष्ट नीति, निर्माण गर्ने कम्पनीलाई जिम्मेवार बनाउन मापदण्ड पूरा नगरेको प्रमाणित भए वर्षैपछि पनि कारबाहीको व्यवस्था, छिमेकीको स्वीकृतिबिना तला थप्न नपाउने, आवासीय र व्यावसायिक भवनका छुट्टाछुट्टै मापदण्ड बनाएर लागू गर्नुपर्दछ। आफैले बनाएका संरचनाले आफैलाई लखेट्ने अवस्थाको अन्त्य हुनुपर्छ।

अन्नपूर्ण पोष्ट विशेष

एक द्वार हुन नसकदा मिलोमतोमा राहत

डा. डमरुबल्लभ पौडेल | २०७२ जेठ २१ बिहीवार ६०४ पटक पढिएको

भूकम्पको परकम्प केही कम हुन थालेको अनुभूति भएको छ। स्कुल र कलेजहरूखुल्न थालेका छन्। नागरिकहरू आफ्ना दैनिक क्रियाकलापमा फर्कन प्रयत्न गरिरहेका छन्।

काठमाडौं बाहिर गएकाहरू फर्किरहेका छन्। तर पनि जनजीवन अझौ सामान्य अवस्थामा फर्कन सकेको छैन। बासस्थान भृत्किएका छन्, परिवारका सदस्य र आफन्त गुमाउनुपरेको पीडा कम हुन सकेको छैन र हुन सक्ने कुरा पनि होइन।

पीडितहरूलाई वर्षायामसम्म धान्न सक्ने खालको भरपर्दा अस्थायी बसोबास र खाद्यान्नको बन्दोबस्त पनि गर्न सकिएको छैन भने पुनर्स्थापना वा पुनर्बास गराई दिगो र व्यवस्थित बसोबास गराउनु त अझ चुनौतीपूर्ण नै रहेको छ।

अहिले भूकम्पपीडितहरूलाई विभिन्न तरिका र माध्यमबाट राहत वितरण गर्ने काम भइरहेको छ। मित्राष्ट्र, विदेशी नागरिक, अन्तर्राष्ट्रिय समुदाय, गैरआवासीय नेपाली, उद्योगपति, कलाकार तथा अन्य नेपाली नागरिकबाट राहतका लागि ठूलो सहायता प्राप्त भएको भनिएको छ, तर यस्तो सहायतालाई एउटै प्रणालीभित्र आबद्ध गरी वितरण गर्न नसकदा कति राहत कहाँ पुऱ्यो भन्ने यकिन अभिलेखको अभाव देखिएको छ।

सँगसँगै सरकारले हाल विपद्पश्चात्को आवश्यकता मूल्यांकन गरिरहेको छ। अबका केही दिनमा यसको एकीकृत तथ्यांक प्राप्त हुनासाथ भूकम्पले नेपालमा कति क्षति पुऱ्यायो, कति घरधुरी र संस्थाहरूलाई कस्तो प्रकारको क्षति भयो, भूकम्पपछिको आवश्यकता के हो, कति बस्ती सार्नुपर्ने अवस्थामा छन् भन्ने आँकडा आउनेछ।

यसबाट भूकम्प प्रभावित जिल्लाको प्राथमिक आवश्यकताको पहिचान गर्न सहज हुने र यसले राज्यलाई सही नीतिनिर्माणमा ठूलो सहयोग पुऱ्याउने अपेक्षा गर्न सकिन्छ।

यस सन्दर्भमा हाल राहत वितरणमा एक द्वार कायम गर्ने सम्बन्धमा बहस चलेको छ। अन्तर्राष्ट्रिय संस्थाहरू तथा दातृ निकायहरू सरकारी प्रणालीबाट आउन हिचिकचाइरहेका बेला सरकारले भने एक द्वार प्रणालीमा नआउनेमाथि कारबाही गरिने घोषणा गरेको छ।

प्रस्तुत प्रसंगमा यस लेखकले विपद्पश्चात्को आवश्यकता मूल्यांकन कार्यमा गोरखा जिल्लाको ताप्ले गाविसमा गरेको अनुभव तथा हाल विभिन्न जिल्लामा भइरहेका राहत वितरण कार्यहरूको आलोकमा यस लेखमा एक द्वारा प्रणालीबाट केही चर्चा गर्न खोजिएको छ।

यतिबेला सिन्धुपाल्चोक, काठमाडौं, ललितपुर, भक्तपुर, गोरखा, नुवाकोट, दोलखा, धादिङलगायतका भूकम्पबाट अति प्रभावित जिल्लासहित अन्य प्रभावित जिल्लामा राहत वितरण कार्य निरन्तर भइरहेको छ।

प्रभावित घरहरूले त्रिपाल, कम्बल र केही खाद्यान्न पाइसकेका छन्। तर राहत वितरणमा एकद्वारा प्रणाली कायम हुन नसकदा र राहत वितरणको यकिन अभिलेखको अभाव, विभिन्न संस्थाहरूबीच समन्वयको अभाव तथा राहत वितरणमा व्यक्ति, संस्था र समुदायका भिन्नभिन्न स्वार्थ भएका कारण कतै राहत अति बढी गएको र कतै आवश्यकता हुनेले पाउन नसकेको अवस्था देखिएको छ।

हुने खाने र घरको अन्नपातमा कुनै क्षति नभएको अवस्थाका घरधुरीहरूले पनि राहतको खाद्यान्न प्रशस्त लिएको देखिएको छ भने फ्रेम स्ट्रक्चरको पक्की घर भई घरमा केही क्षति नभएका घरधुरीले पनि भागशान्ति त्रिपाल लिएको देखिन्छ।

साई, काठमाडौं वा अन्य सहरी इलाकामा पक्की घर बनाएर बसेका धनाद्यहरूपनि गाउँका घर भत्किएको बहानामा राहतमा राल चुहाउँदै गाउँ पुगेका छन्।

यसैगरी अन्नपात पुरिएर खाद्यान्नको साँच्चिकै समस्या भएका घरधुरी र घर लडेर त्रिपालमा बस्नेहरूले पनि समान ढंगले राहत पाएको अवस्था छ। अर्थात् गाउँमा पुगेको राहत सबै मिलेर भागशान्ति बाँड्ने गरेको तर कसको कस्तो आवश्यकता हो भन्ने हेरिएको देखिएन।

अर्कोतिर केही संस्थाले सीमित समुदायका घरधुरी छानेर राहत बाँडेको पाइएको छ। गोरखाको ताप्ले गाविसमा मुस्लिम समुदायको राम्रो उपस्थिति छ। यस समुदायका लागि सरकारले वितरण गरेको राहतका अलावा विभिन्न मुस्लिम संघसंस्थाले ठूलो मात्रामा राहत वितरण गरेका छन्।

तर यस्ता धार्मिक समुदायले वितरण गरेको राहत अन्य धार्मिक समुदायका र अझ बढी आवश्यकता परेका मानिसले पाएका छैनन्।

यसैगरी केही क्रिस्चियन संस्थाहरूले पनि क्रिस्चियन धर्ममा आस्था राख्ने केही सीमित मानिसहरूका लागि प्रशस्त राहत पुऱ्याएका छन्, तर सँगै घर जोडिएको अन्य समुदायका मानिसलाई छुट्ट्याएका छन्।

यसले राहत वितरणमा मानवीय सहायता भनिने गरे पनि धर्म, जाति, समुदाय र अन्य स्वार्थअनुसार वितरण गरेको पनि पाइएको छ। यसले समाजमा असन्तोषको अवस्था पैदा गरेको छ।

राहतमा यस्ता स्वार्थ नराखी मानवताका आधारमा कसलाई बढी आवश्यकता छ, सोहीअनुसार प्राथमिकता दिनुपर्दछ। यसका लागि समाधानको एक मात्र विकल्प एक द्वारा प्रणाली नै हो। सरकारको जानकारी र अभिलेखबिना कसैलाई पनि राहत वितरण र संरचना निर्माण गर्न दिनु हुँदैन। अरु संस्थाबाट राहत पाउनेलाई सरकारी राहत दिनु हुँदैन। 'सरकार जतिसुकै खराब भए पनि यसले नै जनताको सबैभन्दा बढी हेरचाह गर्दछ' भनी विद्वान्हरूले भन्ने गरेका छन्।

सरकारी प्रक्रिया अपनाउँदा हुने ढिलासुस्ती र अन्य विकृति हटाएर सरकारले नै एक द्वार प्रणालीबाट राहत वितरण र पुनर्निर्माण कार्यको नेतृत्व लिनुपर्दछ। राहत र पुनर्निर्माणको काम दातृ निकायलाई जिम्मा लगाएर छोड्नु कदापि हुँदैन।

यसका लागि विभिन्न दातृ निकाय र संघसंस्थालाई सरकारी प्रणालीबाटै आउन आश्वस्त पार्दै पारदर्शिताको ग्यारेन्टी गर्नुपर्दछ भने बलियो अनुगमन संयन्त्रको पनि आवश्यकता छ।

यसका अलवा एक द्वार प्रणाली नभए दाताहरूको आआफ्नै सर्त र स्वार्थअनुकूल रकम खर्च हुने र यो कसरी आयो र कहाँ खर्च भयो भन्नेसमेत सरकारको जानकारीमा नआउने हुन्छ।

साथै, अधिकांश रकम यस्ता संस्थाका परामर्शदाताहरूको सुविधा, कार्यालय सञ्चालन, भ्रमण आदिमा खर्च हुने तथा यो सबै रकम नेपाललाई सहयोग गरिएको रकममा गणना हुने हुन्छ।

तर यसको उपलब्धि भने नगन्य हुने तथा यसरी सीधै खर्च हुने रकम सम्बन्धमा जनताले यति रकम आयो भन्ने सञ्चारमाध्यमबाट थाहा हुने तर यसको उपयोगका बारेमा थाहा नहुँदा जनतामा पनि सरकारले नै दुरुपयोग गःयो भन्ने भ्रम सिर्जना भइरहेको छ जबकि यस्तो रकम सरकारको ढुकुटीमा नआई दाताहरूले आफै खर्च गरेका हुन्छन्।

यसबाट जनता र सरकारबीचको दूरी बढाउने कार्यलाई मात्र बल पुग्छ। विपद्को बेला सरकार जनतासँग घनिष्ठ हुनुपर्दछ, टाढा हुने होइन किनभने जनताले सरकारको वास्तविक आवश्यकता महसुस गर्ने बेला नै यही हो।

राहत वितरणमा मानवीय सहायता भनिने गरे पनि धर्म, जाति, समुदाय र अन्य स्वार्थ अनुसार वितरण गरेको पनि पाइएको छ। यसले समाजमा असन्तोषको अवस्था पैदा गरेको छ।

अहिले हामी राहत र पुनर्निर्माणको प्रसंगमा हाइटीको उदाहरण दिने गर्दछौं। हाइटीमा प्रशस्त विदेशी सहयोग प्राप्त भएको भए पनि सरकारले यसलाई एक द्वार प्रणालीमा ल्याउन नसकदा, सरकारी संयन्त्र पारदर्शी, चुस्त, भ्रष्टाचारमुक्त बनाउन नसकदा र विदेशीको मात्र भर पर्दा हाइटीको पुनर्निर्माण हुन नसकेको हो।

सम्बन्धित देश र जनताको प्राथमिकता सरकारलाई नै बढी थाहा हुन्छ भने विदेशीले आफ्नै देशको स्वार्थ अनुकूल मात्र काम गर्ने हुँदा सम्बन्धित राष्ट्रको प्राथमिकतामा ध्यान पुग्न सक्दैन।

यसका अलावा उनीहरूले सामरिक, आर्थिक, सामाजिक, धार्मिक, सांस्कृतिक वा अन्य कुनै स्वार्थका कारण सहयोग गरेका हुन्छन्। बिनाकुनै स्वार्थ कुनै पनि देशले अर्को देशमा सहयोग गरेको पाइँदैन।

किनभने उनीहरूका जनताको करबाट प्राप्त रकम खर्च गर्न उनीहरूलाई पनि रहर हुँदैन। अतः विदेशी संस्थाको मात्र भरपर्दा देशको पुनर्निर्माण हुन असम्भव हुन्छ। हाइटीमा भएको पनि यही नै हो।

स्वदेशी धरातलमा टेकेर जापानजस्ता उच्च प्रविधि भएका मुलुकका अनुभवबाट सिकेर पुनर्निर्माण कार्य योजना बनाउनु पर्दछ। यसका लागि हामीले स्वदेशी प्राविधिक तथा विजहरूलाई परिचालन गर्नुपर्दछ।

बस्ती सार्ने र पुनर्बासका योजना बनाउँदा हाम्रा सामाजिक तथा सांस्कृतिक विशेषता, जातिगत विविधतामा भएको एकताजस्ता कुरामा ध्यान पुऱ्याउनु पर्दछ। विपद्पश्चात्को पुनर्निर्माण कार्यमा अनियमितता हुन नदिन कानुनी रूपमा कडा नीति अवलम्बन गरी नियमित अनुगमन गर्नुपर्दछ।

यसका लागि सरकारले गरेका कार्य पारदर्शी र भ्रष्टाचारमुक्त भए-नभएको सम्बन्धमा नागरिक समाज र सञ्चारमाध्यमले निरन्तर अनुगमन गर्नुपर्दछ। यसो गरेमा र दोषीलाई क्षमादान नहुने भएपछि अवश्य पनि पुनर्निर्माण प्रभावकारी बन्दछ।

यसका लागि एक द्वार प्रणालीबाट मात्र प्राथमिकताका आधारमा राहत वितरण र पुनर्निर्माण कार्य गर्न सकिन्छ। सरकारी संयन्त्रभन्दा बाहिरबाट गरिने कार्यहरूलाई निरुत्साहित गरी सरकारलाई प्रभावकारी बनाउन सबैले सहयोग गर्नु अहिलेको आवश्यकता हो।

अतः हामा मित्रराष्ट्र, शुभेच्छुक राष्ट्रिय तथा अन्तर्राष्ट्रिय संस्थाहरूर जुनसुकै सहयोगी मनहरूलाई पनि सरकारको एक द्वार प्रणालीमार्फत नै राहत र पुनर्निर्माण कार्यमा सहयोगका लागि विनम्र अनुरोध गर्नुपर्दछ।

तर सरकारका मन्त्री तथा अन्य अधिकारीले राज्यशक्तिको दुरुपयोग गरी आफ्नो चुनावी क्षेत्र र आफ्नो गृह जिल्लामा अन्यत्रभन्दा ठूलो स्रोत लैजाने प्रथाको पनि अन्त्य गर्नु जरुरी छ।

सरकारले सबैलाई आश्वस्त गराउँदै एक द्वार प्रणालीमा ल्याई सरकारी समन्वयमा क्षतिको अनुपातमा राहत वितरण र पुनर्निर्माण गरिए मात्र भूकम्प प्रभावित घरधुरीहरूलाई दिइने राहत र पुनर्निर्माण कार्य प्रभावकारी भई हामी हाइटी पथमा जानबाट बच्न सक्छौं। यसबाटै हामीले नेपाललाई हाइटीपछिको दोस्रो खराब उदाहरण हुनबाट जोगाउन सक्छौं।

- See more at: <http://www.annapurnapost.com/News.aspx/story/12734#sthash.ACsnnpHI.dpuf>

देश बनाउन आफ्नै मानव स्रोत उपयोग गरौ

डा. डमरुबल्लभ पौडेल | २०७२ आशाढ १ मंगलवार १३९४ पटक पढिएको 48 6

सन् १९३९ देखि सन् १९४५ सम्म चलेको दोस्रो विश्वयुद्धमा एलाइड पावर्सको जितसँगै जापानलगायत एकिसस पावरको हार भयो। २१ लाखभन्दा बढी जापानीहरूले युद्धमा ज्यान गुमाए, लाखौं घाइते भए।

जापानी अर्थतन्त्र उठ्नै नसक्ने हो कि जस्तो गरी तहसनहस भयो। जापानको सामुराई घमण्ड र कमजोर छिमेकीलाई ज्यादती गर्ने उद्धण्डताले पनि घुँडा टेक्यो। अमेरिकाले जापान अकुपाई गन्यो।

सुप्रिम कमान्डर अफ एलाइड पावर्सका प्रमुख डग्लस म्याक आर्थरले जापानको शासन सञ्चालन गरे। उनले यस अवधिमा जापानमा भूमिसुधार लागू गरे।

विश्वमै सबैभन्दा सफल मानिएको यस भूमिसुधारले जमिनदारीमात्र उन्मूलन गरेन, जोताहालाई जमिनको मालिक र जमिनदारलाई उद्योगपति पनि बनायो। उद्योगको विकाससँगै श्रम शक्तिको सम्मान गर्ने परिपाटीको जग पनि सँगसँगै बसाइयो।

युद्धको समाप्तिपछि जापानीहरूले आफूलाई समीक्षा गरे। जापानलाई घमण्डले होइन, विनम्रताले अगाडि बढ्न सहज हुने विश्लेषण गरियो।

स्कुल तहदेखि अनुशासन, अर्थको सम्मान, आत्मालोचना, कडा मेहनत र लगनशीलता सिकाइयो। अन्ततः समयक्रममा जापानले अनुशासन र विनम्रताको अनुपम संस्कारको विकास गन्यो।

'जापानिज स्पिरिट, वेस्टर्न लर्निङ' वा 'इस्टर्न इथिक्स, वेस्टर्न टेक्नोलॉजी' भन्ने नारा नै बनाइयो। पश्चिमाहरू धेरै कुरामा अगाडि भएको विश्लेषण गरी उनीहरूबाट उच्च ज्ञान र सीप सिक्न जापानीहरूलाई अमेरिका पठाइयो।

पश्चिमबाट सिकेर जापानी संस्कार र परिवेशमा नै विकास गर्न उच्चस्तरको श्रमशक्तिको निर्माण गरियो। आफ्नो मौलिक आविस्कार नभए पनि मानव सीपको उपयोग गर्दै पश्चिमाहरूको उत्पादनभन्दा बलियो, टिकाउ र आकर्षक हुने गरी जापानी मौलिक प्रविधि विकास गर्दै जापानी ब्रान्डको उत्पादन गरियो।

जापानी ब्रान्डले विश्वमै लोकप्रियता हासिल गन्यो। हाल चीनले उछिने पनि जापानको अर्थतन्त्र धेरै वर्षसम्म विश्वको दोस्रो ठूलो अर्थतन्त्रको रूपमा रहन सफल थियो।

खनिज पदार्थ र प्राकृतिक स्रोतको अभाव भए पनि उच्चस्तरीय मानव पुँजीको कारण नै जापानको विकास शिखरमा पुग्यो।

यसैगरी ज्ञानमा आधारित अर्थतन्त्र भएका विश्वका अन्य समृद्ध मुलुकहरू अमेरिका, क्यानडा, बेलायत, जर्मनी, फ्रान्स, कोरिया आदिको विकासमा गुणस्तरीय मानव स्रोतको ठूलो भूमिका छ।

उत्पादन साधनका रूपमा लिइने भूमि, पुँजी र श्रममध्ये श्रम शक्तिमात्र सक्रिय साधन हो।

श्रम मानव स्रोतबाट प्राप्त हुन्छ। भूमिको उर्वरा शक्ति बचाउन सकिएला, पुँजी बचत गरी भविष्यमा काममा लगाउन सकिएला तर आज गर्ने श्रम भोलि गरौला भनी बचत गर्न सकिन्न।

उपयोग गर्ने नसकिए श्रम शक्ति सञ्चय नभई खेर जाने हुन्छ। यसले उत्पादनशीलतामा कमी ल्याई देशको विकास पछाडि धकेल्दै लैजान्छ।

उच्च गुणस्तर भएको मानव स्रोतले अनुसन्धान, आविस्कार र नयाँ प्रविधिको विकास गर्दछ। नयाँ प्रविधिले पुरानो प्रविधि प्रतिस्थापित गर्दा विश्व बजारमा सिर्जना हुने ठूलो मागले अर्थतन्त्रमा रामो मूल्य अभिवृद्धि गर्दछ।

उदाहरणका लागि टचस्क्रिन प्रविधि प्रयोग गर्दै आइफोन र सामसुङ्गले सेलफोनको बजार मात्र लिएनन्, पुरानो बादशाहको रूपमा रहेको नोकियालाई बजारबाट विस्थापित नै गरिदिए। उच्चस्तरीय मानव स्रोतको वर्षोंको अनुसन्धान र लगनका कारण नै यो सम्भव भएको हो।

मानव स्रोतको महत्त्व राम्री बुझेका मुलुकहरूले निर्माण भइसकेको विश्वको उच्चस्तरीय मानव स्रोतलाई आकर्षित गर्ने नीतिहरू निर्माण गरे।

विकसित देशहरूले डीभी, पीआरजस्ता कार्यक्रमका माध्यमबाट गुणस्तरीय श्रमिकहरू छानी-छानी भित्र्याएर आफ्नो देशमा जनशक्तिको अभाव पूर्ति गर्ने र समृद्धिको शिखरमा रहिरहने रणनीति बनाए।

श्रमको अवसर लागत उच्च पाइने तथा समृद्ध र सुरक्षित भविष्यको खोजीमा डीभी, पीआर भरी विकासशील देशका नागरिक विकसित राष्ट्रमा बसाइँ सर्न लालायित हुने क्रम जारी छ।

प्रत्येक वर्ष ठूलो पुँजी वैदेशिक अध्ययन तथा रोजगार हासिल गर्ने प्रक्रियामा खर्च भइरहेको छ। स्वदेशमा गुणस्तरीय उच्च शिक्षा र रोजगारका अवसर सिर्जना गर्न नसकिएसम्म यो क्रम रोकिने छैन। देशमा रहेको जनशक्तिलाई योग्यताअनुसारको काम दिन नसकिएसम्म प्रतिभा पलायनलाई पनि रोकन सकिने छैन।

भूकम्पपछिको नेपाल निर्माण तथा नयाँ संविधान चाँडै आउने सम्भावनासमेत भएको वर्तमान परिप्रेक्ष्यमा नेपाली परिवेशको केही समीक्षा गर्दै। नेपालका आवधिक योजनाहरूले कोरेका मानव स्रोत उपयोगका योजनाहरू गहिराइमा प्रवेश गर्न सकेनन्।

हाम्रो दीर्घकालीन विकासको खाका कस्तो हुने, कति वर्षमा कस्तो चरणमा पुग्ने र यसका लागि चाहिने मानव स्रोतको गुणस्तर र परिणाम कस्तो र कति हुने तथा यस्तो जनशक्ति कसरी आपूर्ति गर्ने भन्ने खालका योजनाको सधैँ अभाव रह्यो।

मानव स्रोत व्यवस्थापन योजनाको अभावमा युवा उभार भएको जनसंख्याको कुनै उपयोग हुन सकेन भने उच्च अध्ययन गर्न गएका वा देशमै गुणस्तरीय शिक्षा हासिल गरेको मानव स्रोतलाई समेत पलायन हुनबाट जोगाउन सकिएन।

साथै, देशमा नै केही गर्दै भन्ने भावना बोकी फर्किएकाहरूलाई समेत हामीले उपयोग गर्ने सकेनौँ।

नेपाल सरकारअन्तर्गतको मानव स्रोत योजना र व्यवस्थापनमा सामान्य प्रशासन मन्त्रालय र लोकसेवा आयोगको अहम् भूमिका हुने गरेको छ।

यसका लागि निजामती सेवा ऐन र नियमावलीले उल्लेख गरेका प्रावधानको अधीनमा रही सरकारी सेवामा मानव स्रोतको उपयोग गरिन्छ।

निजामती सेवा ऐन र नियमावलीलाई समयानुकूल बनाउन समयसमयमा संशोधन गर्ने गरिएको छ। यसै सन्दर्भमा हाल नेपालको संसद्गा निजामती सेवा ऐनको चौथो संशोधन विचाराधीन अवस्थामा छ।

राज्य व्यवस्था समितिले पास गरेर संसद्गा पठाएको यस ऐनले डीभी, पीआर लिने कर्मचारीलाई कारबाही गर्ने गरी निजामती सेवा ऐनको संशोधनलाई प्रमुख महत्त्व दिएको छ।

यसलाई सकारात्मक रूपमा लिनै पर्दछ। तर यस सँगसँगै अरु धेरै विषय पनि निजामती सेवा ऐनसँग जोडिएका छन्, जसमा नीतिनिर्माताहरूको ध्यान पुग्न सकेको छैन।

प्रभावकारी सेवा प्रवाहका लागि निजामती प्रशासनमा विभिन्न सेवा, समूह तथा उपसमूह राखी प्राविधिक तथा अप्राविधिक जनशक्तिको नियुक्तिदेखि अवकाशसम्मका क्रियाकलापको व्यवस्थापन गरिएको छ, तथापि नेपालको कर्मचारीतन्त्रमा सबैलाई न्याय हुने गरी प्रणाली बनाउन र बसाउन भने सकिएन।

काम गर्ने र नगर्नेबीच भेद गर्ने नसकदा शक्ति केन्द्रमा पहुँच हुनेहरूले सर्दैं फाइदा लिइरहे। सुधारका लागि प्रतिवेदनका ठेली तयार हुने तर सुधार गर्ने कसैले नेतृत्व गर्ने नसक्ने प्रवृत्ति रहिरह्यो।

सक्षम, योग्य र उच्च शिक्षा हासिल गरेका कर्मचारीलाई अवसर दिने नीति कहिल्यै बनेनन्। अद्ययन र अनुसन्धानका निष्कर्षमा टेकेर नीति बनाउनेतर्फ कहिल्यै सोचिएन वा अनुसन्धान गराउन आवश्यक नै ठानिएन।

तर्दर्थवादमा कर्मचारीतन्त्र रमाइरह्यो र राजनीतिक परिवर्तनलाई कर्मचारीतन्त्रले कहिल्यै आत्मसात गर्न सकेन। फलस्वरूप नेपालमा भएका परिवर्तनको आभास जनताले कहिल्यै गर्न पाएनन्।

हाल आएर ट्रेड युनियनवाद र राजनीतिक हस्तक्षेपले कर्मचारीतन्त्र धराशायी बनिसकेको छ। तटस्थ रही सेवाको भावना भएका कर्मचारीमा व्यापक निराशा छाएकाले कर्मचारीतन्त्रले जनतालाई प्रभावकारी सेवा दिन सकिरहेको छैन।

विगतमा केही पहुँचवाला कर्मचारीका लागि ऐन संशोधन गरी नियोजित उद्देश्य पूरा भएपछि पुनः पुरानै अवस्थामा ऐन फर्काइएको उदाहरण पनि नेपालको निजामती प्रशासनमा देखिएको छ।

यसले नेपालको निजामती प्रशासनलाई अस्थिर मात्र बनाएको छैन, कर्मचारीलाई अन्याय पनि भएको छ।

यसैगरी उच्च शिक्षा हासिल गरी पाएको डीभी, पीआर त्यागेर वा विदेशमा पाएका राम्रा अवसर छोडेर केही गरौं भन्ने भावना लिएर देश फर्केका नागरिकका बारेमा राज्यले उचित नीति बनाउन पनि अत्यावश्यक भइसकेको छ।

डीभी, पीआर कारबाहीसँगै प्रोत्साहनको व्यवस्था भएमा प्रतिभा पलायन कम गर्न मद्दत गर्दछ र नेपालजस्तो अति कम विकसित राष्ट्रले धेरै लगानी गरी बनाएको जनशक्ति विकसित राष्ट्रले बिनालगानी अवसर लागतमात्र तिरेर उपयोग गर्ने अवस्थामा कमी हुनेछ।

नेपाल सरकारले आफै छात्रवृत्ति दिएर विदेश पढ्न कमै पठाउने गरेको छ। मित्रराष्ट्रहरू, विदेशी दातृ निकाय, विदेशी विश्वविद्यालय आदिबाट प्रदान गरिएका छात्रवृत्तिमा सरकारको पूर्वस्वीकृति लिएर उच्च शिक्षाका लागि आवेदन गर्ने र विश्वस्तरीय प्रतिस्पर्धामा छानिएर वैदेशिक अध्ययनमा जाने प्रचलन छ।

यसमा उल्लेखनीय के छ भने हामीजस्तै आर्थिक हैसियत भएको बंगलादेश सरकारले छात्रवृत्ति प्रदान गरी कर्मचारीलाई वैदेशिक अध्ययनमा पठाउने गरेको छ, तर नेपालमा भने विदेशमा पढ्न गएको नाममा बढुवामा अंक काट्ने, बढुवा हुनबाट बच्चित गर्ने तथा उच्च शिक्षावापतको अंकसमेत नदिने प्रावधान छ। यसमा तत्काल सुधार गर्ने विधायकहरूको ध्यान जानु आवश्यक छ।

यसका अलवा लोकसेवा आयोगको वर्तमान स्वरूपको पाठ्यक्रमबाट अनुसन्धानमूलक तथा रचनात्मक नभई निश्चित ढाँचामा लेख्ने तथा घोकन्ते विद्याको अनुसरण गर्नेमात्र सफल हुने देखिएको छ। यसले अनुसन्धानमूलक क्षमता भएको जनशक्तिलाई आकर्षित गर्न सकेको देखिँदैन।

विगतमा उच्च शिक्षा हासिल गरी नेपालको प्रशासन, नीतिनिर्माण, अर्थतन्त्रको बारेमा राम्रो दक्खल राख्ने क्षमतावान् कर्मचारीले बढुवा नपाई निजामती सेवाबाट अलग हुनुपरेको र उनीहरूको योग्यता र क्षमतालाई विश्व बैंकजस्ता अन्तर्राष्ट्रिय संस्थाहरूले उपयोग गरेको तथा प्रतिभा पलायनको सिकार हुनुपरेको तीतो अनुभव पनि छ।

यसैगरी उच्च शिक्षा आर्जन गरेका कर्मचारीलाई योग्यताअनुसारको अनुसन्धानमूलक काम नदिई टिप्पणी, फाइल र दर्ता चलानीमा उपयोग गर्दा राज्यले निर्माण भइसकेको मानव स्रोतबाट कुनै फाइदा लिन सकेको छैन।

अध्ययन गरेको विषयको उपयोग गर्न नपाएमा यसले निराशा निम्त्याई प्रतिभा पलायनलाई बढावा दिनेछ। प्रतिभा पलायन देशलाई विकासमा पछाडि धकेल्ने एउटा कारण नै हो। तसर्थ, कि त यस्तो

जनशक्तिको राज्यले सदुपयोग गर्ने नीति बनाओस्, होइन भने बिदा हुने बाटो सहज बनाइदेओस्, निराश बनाएर राख्नु अवश्य राम्रो होइन।

यसैगरी देशमा भएको प्राविधिक जनशक्तिलाई अवसर नदिई प्राविधिक सहायताका नाममा विदेशी परामर्शदातामा भरपर्दा भ्रमपूर्ण सैद्धान्तिक आधारमा बन्ने परियोजनाले देशलाई कुनै फाइदा भएको देखिएको छैन।

मेलम्ची खानेपानी आयोजना एक दशकमा पनि पूरा हुन नसक्नु यसको ज्वलन्त उदाहरण हो। विदेशीबाट राम्रा कुरा सिक्ने तर आफ्नै परिवेशमा स्वदेशी प्राविधिकबाट निर्माण हुने आयोजनाले मात्र देशको यथार्थ झाल्काउँछन् र सफल हुन सक्छन्।

विद्वान् इन्जिनियर तथा अन्तर्राष्ट्रिय परामर्शदाता प्रा. डा. सूर्यराज आचार्य र पूर्वअर्थसचिव रामेश्वर खनालले संसद्को विकास समितिमा बोलेका कुराले पनि यही यथार्थलाई इंगित गरेका थिए।

प्रत्येक वर्ष ठूलो पुँजी वैदेशिक अध्ययन तथा रोजगार हासिल गर्ने प्रक्रियामा खर्च भइरहेको छ। स्वदेशमा गुणस्तरीय उच्च शिक्षा र रोजगारका अवसर सिर्जना गर्न नसकिएसम्म यो क्रम रोकिने छैन।

देशमा रहेको जनशक्तिलाई योग्यताअनुसारको काम दिन नसकिएसम्म प्रतिभा पलायनलाई पनि रोक्न सकिने छैन।

यसका लागि दीर्घकालीन मानव स्रोत व्यवस्थापन नीति निर्माण गरी दक्ष, अर्धदक्ष र अदक्ष सबै प्रकारको मानव स्रोतको समुचित उपयोग गर्न सके देश विकासमा चमत्कारिक उपलब्धि हासिल गर्न सकिन्छ।

भूकम्पपछिको नयाँ नेपाल निर्माणमा स्वदेशी मानव स्रोतको पूर्ण उपयोग गराँ। अब बन्न लागेको संविधानमा पनि यो प्रसंगलाई नछुटाओँ।

अनि आफ्नो देश साँचिकै आफै बनाउने हो भने 'नेपाली अर्थतन्त्रको सबैभन्दा ठूलो सम्भावना, स्वदेशी मानव स्रोत उपयोगको बनाओ दीर्घ योजना।'

- See more at: <http://annapurnapost.com/News.aspx/story/13416#sthash.lwuoae9x.dpuf>

अन्नपूर्ण पोष्ट

२०७२ असार १५ मंगलवार

हाम्रो नियति हो त गरिबी

डा. डमरुबल्लभ पौडेल | २०७२ असार १५ मंगलवार १३१९२ पटक पढिएको ४४ २

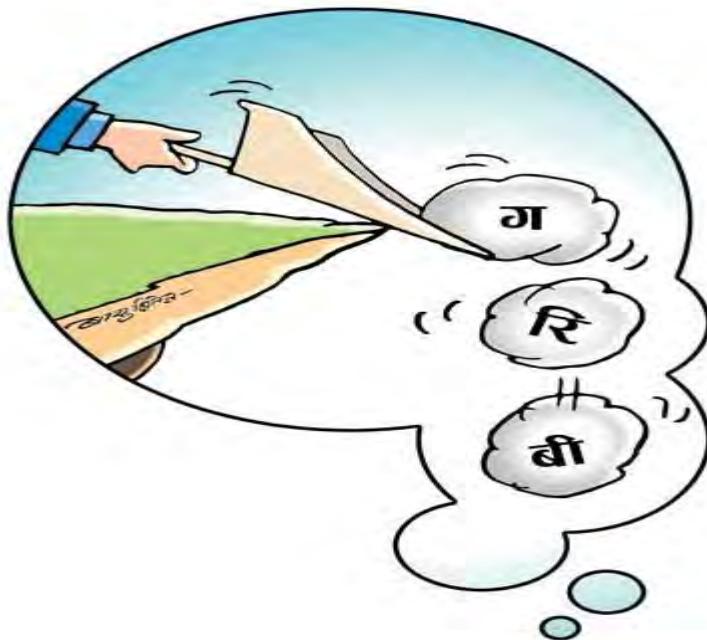
भर्खरै नेपालको पुनर्निर्माणका लागि आयोजना गरिएको अन्तर्राष्ट्रिय सम्मेलन सकिएको छ। पुनर्निर्माणका लागि विकास साङ्घेदारहरूबाट अपेक्षा गरेमन्दा दोब्बर सहयोग (करिब साठे चार खर्ब रुपैयाँ) को प्रतिबद्धता प्राप्त भएकाले यो उत्साहजनक पनि छ। तर प्राप्त सहयोग र मित्राष्ट्रहरूको सदासयतालाई कसरी उपयोग गर्ने? कुन योजनाहरूलाई प्राथमिकता दिने? सहरी र ग्रामीण विकासका योजना कसरी बनाउने? भूकम्प प्रतिरोधक, आधुनिक र अन्तर्राष्ट्रिय मापदण्डअनुरूपको निर्माण कसरी गर्ने? अनि समग्रमा नेपालको दिगो विकासको खाका कसरी कोर्ने भन्ने कुरा भने चुनौतीपूर्ण देखिएका छन्। यस सन्दर्भमा हामी किन गरिब भयो? समृद्ध र समृद्ध नेपाल बनाउन पुनर्निर्माण तथा नवनिर्माणलाई कसरी उपयोग गर्ने?

अन्तर्राष्ट्रिय गरिबीको रेखालाई आधार मान्दा नेपालको करिब ६५ प्रतिशत तथा राष्ट्रिय रेखालाई आधार मान्दा करिब २३ प्रतिशत जनसंख्या निरपेक्ष गरिबीको रेखामुनि छ। वैशाख १२ को भूकम्पले करिब तीन प्रतिशत थप जनसंख्या अर्थात् करिब सात लाख नेपालीलाई गरिबीको रेखामुनि धकेलेको अनुमान छ। यसबाट नेपालको एकचौथाइ जनसंख्या न्यूनतम तहको जीवनयापन गर्न पनि नसकिरहेको अवस्थामा रहेको छ। अझ बहुआयामिक गरिबीको हिसाब गर्ने हो भने तीनचौथाइ नेपाली गरिब छौं। सापेक्ष गरिबी हर्ने हो भने हामी सबै नेपाली गरिब छौं। केही व्यक्ति मात्र धनी भएर देश कहिल्यै धनी बन्न सक्दैन।

देशको समग्र अर्थतन्त्र सबल भए, रोजगार सिर्जना भई श्रमको अवसर लागत पाउने परिस्थिति बनाउन सकिए, कोही गरिब हुनु पर्दैन। निरपेक्ष र बहुआयामिक गरिबीका देखिने परिवृश्यका अलावा नदेखिने तर भयानक प्रकारको मानसिक दरिद्रताका कारण नेपाली समाजका सबै क्षेत्रमा गरिबीले गाँजेको छ।

तथाकथित अति जानेसुन्ने, शिक्षित तथा अर्धशिक्षित वर्गमा म नै यो देशको मसिहा हुँ भन्ने घमण्ड छ। यसमा राजनीतिज्ञ, कर्मचारी, व्यापारी, व्यवसायी, बुद्धिजीवी, प्राध्यापक, शिक्षक, विद्यार्थी आदि सबै पर्दछौं। आफूलाई आफैले ठूलो ठान्ने र आफूले बोलेको कुरामा कुनै तुक नभए पनि ताली खोज्ने र आफूबाहेक संसार चल्नै सक्दैन भन्ने आत्मकेन्द्रित

भावना हामी सबैमा व्याप्त छ। यस्ता खालका निम्न कोटीका प्रवृत्ति बोकेको संकीर्ण मानसिकतामा दरिद्रताले जरो गाडेकाले गरिबी नै हामो नियति हो कि झौं लाग्नु अस्वाभाविक होइन। हामीकहाँ मानसिक दरिद्रका उदाहरण प्रशस्त छन्।

आफूमात्र नेतृत्व गर्न सक्षम छु भनी सत्ता ओगटिरहने, राजनीतिबाट अवकाश कहिल्यै लिन नखोज्ने, युवालाई अवसरै नदिने, रामो काम गरे पनि आफ्नो पार्टीबाहेकलाई प्रशंसा गर्न नसक्ने, सत्तामा पुग्दा कमाउनैपर्ने र अङ्ग जनता आहतमा परेका बेलामा पनि आफ्नो भविष्य सुरक्षित राख्न भूतपूर्वलाई आजीवन सुविधा बढाउन खोज्ने दरिद्र प्रवृत्ति राजनीतिजमा छ। यसैगरी कर्मचारीतन्त्रमा प्रणाली बनाउन नसक्ने तर आफ्नो क्षेत्रभन्दा बाहिरका विषयमा दक्षता देखाउने कर्मचारीतन्त्रको नेतृत्व र जनतालाई परिवर्तनको आभास कहिल्यै दिलाउन नसक्ने, सुधारलाई पचाउन नसक्ने, जनताका समस्यालाई प्राथमिकतामा नराख्ने र राजनीतिकै पछाडि कुदिरहने पुरानै ढाँचाको दरिद्र मानसिकताले हामी कर्मचारीलाई जकडेको छ। सुधारमा हामीलाई चासो र तत्परता छैन।

सर्थि फाइदा मात्र हेर्ने र कमाउन इमान, धर्म र नैतिकता सबै बिसेर, ग्राहकलाई उल्लु बनाएर मात्र व्यापार फस्टाउँछ भन्ने दरिद्र मानसिकता नेपाली व्यापारी वर्गमा छ। अनि भेडाबाख्रा झौं मान्छे कोचेर पनि नपुगेर ग्राहकलाई मै अपशब्द प्रयोग गरी नाजायज भाडा असुल्ने दरिद्र मानसिकता हामी यातायात व्यवसायी र यातायात मजदुरको दैनिकी नै बनिसकेको छ।

प्रकोप र आहतका बेला पनि स्कुल भवनको मर्मत खर्चसमेत अभिभावकलाई बोकाउने, अनावश्यक शुल्क असुलेर, श्रमजीवी शिक्षकलाई ठगेर चाँडै धनी बन्ने दरिद्र मानसिकता बोकेको निजी क्षेत्रका हामी सफल शिक्षा व्यवसायी कहलिएका छौं। यसैगरी बिरामीको बाध्यता र संवेदनशीलतालाई दुरुपयोग गरी अनावश्यक परीक्षण गराएर स्वास्थ्यजस्तो संवेदनशील क्षेत्रलाई कमाउने सबैभन्दा ठूलो माध्यम बनाउने स्वास्थ्य व्यवसायी पनि हामी नै हौं।

उच्च शिक्षा आर्जन गरे पनि समाजका लागि केही गर्न नसक्ने तर आफूलाई स्वनामधन्य सर्वजाता ठानी सधै प्रशंसाको भोको हुने दरिद्र मानसिकता पनि हामी बुद्धिजीवीमा छ। क्याम्पसमा पढाउनुको सट्टा राजनीतिमा लाग्ने र सधैं अवसरको खोजीमा भौंतारिने मानसिकता बोकेका हामी प्राध्यापक तथा आफ्ना छोराछोरी आफूले पढाउने विद्यालयमा नपढाउने, खेतालो राखेर राजनीतिमा लाग्ने दरिद्र मानसिकता पनि हामी सरकारी स्कूलका शिक्षकको दैनन्दिनी नै हो।

यसैगरी आफै पढ्ने क्याम्पस र विश्वविद्यालयमा आगो लगाउन पछि नपर्ने, तातो रगत जहाँ पनि पोछ्न तयार, राजनीतिज्ञका गोटी बनी जीवनको उर्वर समयमा बाटो बिराउने र फुर्सदमा पछुताउने दरिद्र मानसिकता बोकेका विद्यार्थी वर्ग पनि हामी नै हों।

**गरिबी हाम्रो नियति अवश्य होइन, यो त सदीयौदेखिका गलत नीतिको समग्र परिणति मात्र हो।
योजनाबद्ध नवनिर्माणबाट देशको मुहार फेर्न र गरिबीलाई सदाका लागि बिदाइ गर्न सबै नेपालीले
एकजुट भई राष्ट्रिय संकल्प गर्ने बेला आएको छ।**

आफूलाई स्मार्ट र विशेषज्ञ ठानी, जनतालाई सेवा दिने नाममा विदेशी मुद्राका बिटा आफै घर, गाडी र सुविधामा खर्च गरी केके न गरेको भनी नक्कली प्रतिवेदन बनाएर ठूलो योगदान गरेको ठान्ने तर रकमको लेखा पनि नराख्ने गैरसरकारी संस्थाका हर्तीकर्ता पनि हामी नै हों। यसैगरी हामी बिचौलिया र दलाल वर्ग त सधैंभरि झूटको खेती गरी मुर्गा फसाएर कमाउने दरिद्र मानसिकतामा नै रुमलिइरहेका हुन्छौं र इमान भन्ने चिज हाम्रो शब्दकोशमा हुँदै हुँदैन। अनि सडकमा हिँड्ने हामी बेरोजगार तथा सर्वसाधारण आम नागरिकले पनि कताबाट भुँडी भर्ने भनी तिकडम गरी खुराफाती योजना बनाउनु पनि अस्वाभाविक होइन।

माथि भनिएँ दरिद्र मानसिकता पालेर बसेकाले हामी गरिब बनेका हों। मानसिकतामा परिवर्तन नभएसम्म तथ्यांकले जे देखाए पनि वास्तविक गरिबीमा कमी आउने छैन। यसको अलावा अरू धैरै कुरामा हामी धनी पनि छौं। प्राचीन सभ्यता, संस्कृति र मूल्यमान्यता हाम्रा धरोहर हुन्। यिनको संरक्षण आवश्यक छ। साथै, देशको लागि त्याग र बलिदान गर्ने नेता, इमानदार र स्वाभिमानी कर्मचारी, धर्म र इमान भएका व्यापारी, व्यवसायी, असल प्राध्यापक, शिक्षक, विद्यार्थी तथा समाजसेवीको पनि हामीमा कमी छैन। तर राज्यले सही पहिचान गर्न नसक्ने अनि समाजले असल र खराबलाई पर्गेलेर खराबलाई बहिस्कार र असलको सम्मान गर्ने परिपाटी बनाउन नसकिए हाम्रो दरिद्र मानसिकतामा परिवर्तन ल्याउन कदापि सकिने छैन।

हामी प्राकृतिक स्रोतमा पनि धनी छौं, तर स्रोतको विनाशका कारण जोखिममा भएकाले दिगो उपयोग आवश्यक छ। यसैगरी श्रम शक्तिको प्रयोगबाट असम्भवलाई सम्भव बनाउन गतिलो दीर्घयोजना र प्रतिबद्धता चाहिएको छ। अनि युवा उभार जनसंख्यालाई नवनिर्माण र विकासका लागि उपयोग गरी स्रोत र साधनको सटुपयोग गर्न सके गरिबी हाम्रो नियति बन्नै सक्दैन। राजनीतिलाई नैतिकता, अनुशासन र प्रतिबद्धता भएका व्यक्तिले हाँक्नुपर्छ भने आफू परीक्षणमा असफल हुनेहरूले पद ओगटेर बस्नु हुँदैन।

कर्मचारीतन्त्रमा प्रणाली बसाउने र राजनीतिमुक्त बनाएर जनताको सेवामा केन्द्रित गर्नेपर्छ। व्यापारी र व्यवसायीमा ग्राहकलाई भगवान् ठान्ने र सम्मानपूर्वक व्यवहार गर्ने न्यूनतम संस्कार बसाउनेपर्छ भने शिक्षा र स्वास्थ्य क्षेत्रमा त अझ आमूल परिवर्तनकै आवश्यकता छ। साथै, नवनिर्माणका लागि सार्वजनिक नीति र योजना बनाउंदा गहिरो अद्ययन-अनुसन्धानको निचोडमा टेकेर परीक्षणमा खरो उत्रिएका विषयलाई मात्र समावेश गर्नुपर्छ। हचुवाका भरमा बनाइने नीतिले व्याक फायर गर्ने भएकाले कार्यान्वयनमा लैजानु हुँदैन। किनभने यसले राष्ट्रको दुर्लभ स्रोतको मात्र दुरुपयोग हुने खतरा निम्त्याउँछ।

तसर्थ, अब गरिने नवनिर्माणमा विदेशी सदासयताको सम्मान र उपयोग गर्दै स्वदेशी श्रम, सीप र प्रविधिको बलमा सकारात्मकतालाई सिनर्जी बनाई राष्ट्र निर्माणको यस अवसरलाई उपयोग गर्नुपर्छ। कसैले पनि सानो फाइदा र तुच्छ स्वार्थमा भुल्ने बेला यो हुँदै होइन। सबै नेपालीको योगदानबाट मात्रै देश बन्ने भएकाले आफ्नो क्षेत्रबाट कसले कति त्याग गर्ने सकिन्छ भन्नेमा प्रतिस्पर्धी गर्ने बेला आएको छ। मानसिक दरिद्रपनलाई तिलान्जली दिएर देश बनेमात्र आफू बनिन्छ, आफ्नो बन्दछ र भावी पुस्ता बन्दछ भन्ने उदार भावना, इमानदार सोच र प्रतिबद्ध व्यवहारको हामीलाई सबैभन्दा बढी खाँचो छ। जससँग क्षमता छ, जसले देशका लागि केही गर्न सक्छ, उसलाई अगाडि बढाउनुपर्छ र अरूले सहयोग गर्नुपर्छ।

अन्त्यमा, गरिबी हामो नियति अवश्य होइन, यो त सदीयोंदेखिका गलत नीतिको समग्र परिणति मात्र हो। योजनाबद्ध नवनिर्माणबाट देशको मुहार फेर्न र गरिबीलाई सदाका लागि बिदाइ गर्न सबै नेपालीले एकजुट भई राष्ट्रिय संकल्प गर्न बेला आएको छ।

यसका लागि सम्बन्धित क्षेत्रका स्वदेशी विज्ञालाई अध्ययन-अनुसन्धान गराई कार्यान्वयनयोग्य योजना बनाउन आवश्यक छ। रामो योजनाको अभावमा हचुवाका भरमा मात्र रकम खर्च गरिँदा र यसमा पनि दलीय भागबन्डा गरिए नवनिर्माण असफल हुने मात्र होइन, वैदेशिक ऋणको भारले थिचिएर ऋणको दुस्चक्रमा फसिने र गरिबी अङ्ग बढ्ने खतरा रहन्छ। यसतर्फ नीतिनिर्माताले ठण्डा दिमागले सोच्ने सबैभन्दा उपयुक्त समय पनि यही नै हो।

-पौडेल विकास अर्थशास्त्रका अनुसन्धानकर्ता हुन्।

- See more at: <http://www.annapurnapost.com/News.aspx/story/14157#sthash.34Gq7H1u.dpuf>

नवनिर्माणमा भूउपयोग नीति

डा. डिल्लीवल्लभ
बौद्धिक

भूकम्पपछिको नवनिर्माणका सन्दर्भमा अहिले विभिन्न बहस भइरहेका छन्। नेपालको नवनिर्माण कसरी गर्ने? पुनर्बास र बस्ती विकासका योजना कसरी बनाउने? सहरी विकासको मोडेल कस्तो हुने? ग्रामीण बस्तीहरू कसरी एकीकृत बनाउने? अनि पूर्वाधारहरूको विकास कसरी गर्ने?

बनजंगलको संरक्षण र वातावरण विनाश कसरी रोक्ने? नेपाललाई कसरी भविष्यका लागि आधुनिक, सुन्दर र समृद्ध राष्ट्र बनाउने भन्ने सन्दर्भमा योजना बनाउने उपयुक्त अवसर भूकम्पले जुटाइदैको छ। यसका लागि नेपालको दीर्घकालीन योजना बनाई यसअन्तर्गत जनशक्ति योजना, भूउपयोग योजना, पुँजी लगानी योजना आदि बनाउनु पर्दछ। भूउपयोग योजनाका लागि विद्यमान अवस्थाको भूउपयोग नीति र यसको कार्यान्वयनको अवस्था बुझन जरुरी छ।

उत्पादनका साधनहरू श्रम, पुँजी र भूमिमध्ये भूमि सीमित प्रकारको साधन हो। यसलाई न निर्माण गर्न सकिन्छ न त समाप्त पार्न सकिन्छ। उदाहरणका लागि नेपालको जमिन तन्काएर वा अन्य किसिमले बढाउन सम्भव छैन, तर प्रयोगका आधारमा भूमिको स्वरूप परिवर्तन भने गर्न सकिन्छ। जस्तै- खेतीको जमिनलाई बस्तीमा परिणत गर्न वा जंगल फडानी गरी खेतीयोग्य जमिन बनाइने आदि भूमिको स्वरूप परिवर्तन गर्न सकिने कुराका उदाहरण हुन्। सीमित हुने भएकाले भूमिलाई अधिकतम सदुपयोग गर्नुपर्ने

आवश्यकता छ। एकातिर भूमिमा श्रम र पुँजीको प्रयोग गरी यसको उत्पादकत्व बढाई प्रभावकारी उपयोग गर्ने गरिन्छ भने अर्कोतर भूमिको प्रकारका आधारमा वर्गीकरण गरी उपयोग गर्दा यसले अधिकतम लाभ प्रदान गर्दछ।

परम्परागत हिसाबले जमिनको वर्गीकरण अब्बल, दोयम, सीम र चाहार भनी चार प्रकारले गरिएको छ। हाल प्रचलित भूमिसम्बन्धी ऐन २०२१ ले पनि यस वर्गीकरण कायम राखेको छ। यस वर्गीकरण अनुसार सबैभन्दा बढी उत्पादन हुनेलाई अब्बल र उत्पादनका आधारमा सबैभन्दा कमसललाई चाहार भन्ने गरिएको छ। हाल छैटौपटक संशोधन भई प्रचलनमा रहेको यस ऐनमा व्यवस्था गरिने लक्ष्य लिएको थियो।

राष्ट्रिय भूउपयोग नीति २०६९ मा व्यवस्था भएबमोजिम भूमि तथा भूमि स्रोतको महत्तम उपयोगका लागि भूमिलाई कृषि क्षेत्र, आवासीय क्षेत्र, व्यावसायिक क्षेत्र, औद्योगिक क्षेत्र, वन क्षेत्र, सार्वजनिक उपयोगको क्षेत्र र आवश्यकताअनुसार तोकिएका अन्य क्षेत्रहरू भनी सात प्रकारमा वर्गीकरणबाट कही थाहा हुँदैन।

यसका साथै यस वर्गीकरणले जमिनको उपयोग जसरी गरे पनि कुनै बन्देज लगाउने व्यवस्था गरेको छैन। जस्तै- कृषिका लागि अति उपयोगी मलिलो र उब्जाउ अब्बल जग्गामा बस्ती बसाउन वर्तमान कानुनले बाधा पारेको वा बन्देज लगाएको छैन। साथै कस्तो जमिनलाई आबासीय प्रयोजनका लागि उपयोग गर्ने भन्ने सन्दर्भमा पनि केही नियम छैन। त्यसो भए के भूउपयोग सम्बन्धमा अहिलेसम्म कुनै प्रयास नभएका हुन् त? अथवा किन कुनै महत्त्व दिइएन? के हाम्रा नीतिनिर्माताहरू यस विषयमा सचेत छन्?

सुरेन्द्र पाण्डे अर्थमन्त्री भएका बेला उनले संसद् मा पेस गरेको ०६६/६७ को बजेट बक्तव्यको बुँदा नम्बर १८ मा 'वर्तमान जग्गा वर्गीकरण व्यवस्थालाई परिवर्तन गर्न सकिने कुराका उदाहरण हुन्। सीमित

गर्ने व्यवस्था गरिनेछ' भन्ने उल्लेख भएको थियो। सरकार परिवर्तनपछि उनी सरकारबाट हटेपछि यस व्यवस्थाले मूर्तरूप लिन सकेन। यसको तीन वर्षपछि मन्त्रिपरिषद्बाट २०६९ साल वैशाख ४ गते स्वीकृत भई राष्ट्रिय भूउपयोग नीति बन्न्यो। यो नीतिले उपलब्ध भूमि तथा भूमि स्रोतको महत्तम उपयोग गरी

देशको दिगो सामाजिक, आर्थिक तथा वातावरणीय विकास हासिल गर्ने दूरदृष्टि राखी भूमिको उपयोग, नियमन र व्यवस्थापनसम्बन्धी नीतिमा समेटिएका विषयहरू कार्यान्वयनमा ल्याउनको निमित्त आगामी दुई वर्षभित्र अर्थात् २०७० सालभित्र

क

क

क

क

क

क

क

क

क

क

क

क

क

क

क

क

क

क

क

क

क

क

क

क

क

क

क

क

क

क

क

वर्गीकरणबाट कही थाहा हुँदैन। यस नीतिको अनुसूची १ मा यी प्रकारमा वर्गीकरणको परिभाषा, क्षेत्र निर्धारणका आधार एवं मापदण्ड पनि उल्लेख छ।

राष्ट्रिय भूउपयोग नीति धेरै पहिला आउनुपर्ने थियो। यसै नीतिका आधारमा भूमिको दिगो उपयोगको अवधारणा बनाई योजना बनाइनु पर्दथ्यो, तर यसो हुन सकेन। ढिलै भए पनि नीति बनाइयो, तर यसलाई कार्यान्वयन गरिएन। दुई वर्षभित्र कानुनी व्यवस्था गरिने भनिए पनि हालसम्म राष्ट्रिय भूउपयोग नीति २०६९ अनुरूपको ऐन बनाइयो छैन। ऐन बनाएर कार्यान्वयन गर्न सकेमालपोतमा जग्गा दर्ता हुँदैको बखूत लालपुर्जामा जग्गाको प्रकारमा अब्बल, दोयम, सीम र चाहारको सट्टा कृषि क्षेत्र, आवासीय

क्षेत्र, व्यावसायिक क्षेत्र, औद्योगिक क्षेत्र, वन क्षेत्र, सार्वजनिक उपयोगको क्षेत्र वा आवश्यकताअनुसार तोकिएका क्षेत्रमध्ये कुनै एक प्रकारको भनी जग्गाको उपयोगका आधारमा वर्गीकरण हुने र एक प्रकारको जग्गा अर्को प्रयोजनको लागि उपयोग गर्न नमिल्ने भएकाले जग्गाको उपयोगलाई प्रभावकारी

हामीले विकसित र आधुनिक नेपालको सपना अहिले देख्यौं र सपनालाई मूर्तरूप दिने दिशामा कदम चाल्यौं भने मात्र भावी पुस्ताले विपनामा विकसित नेपालका नेपाली हुनुको गर्वसाथ बाँच्ने अवसर प्राप्त गर्दछ।

बनाउन सकिन्छ।

समग्रमा राम्रो उद्देश्य राखेर नीति ल्याइएको भए पनि हालसम्म राष्ट्रिय भूउपयोग नीति २०६९ अनुरूपको ऐन बनाइयो छैन। ऐन बनाएर कार्यान्वयन गर्न सकेमालपोतमा जग्गा दर्ता हुँदैको जग्गाको वर्गीकरण व्यवस्थालाई परिवर्तन गरी आवासीय, कृषि, उद्योग, व्यवसाय, सहरीकरणले निरन्तरता पाइरहेको छ। ग्रामीण भेगमा

पनि जोखिमयुक्त ठाउँहरूमा घर बनाई बस्ती बसाउने क्रम अझै रोकिएको छैन। बन फडानी र वातावरण तोकिएका क्षेत्रमध्ये कुनै एक प्रकारको भनी जग्गाको उपयोगका आधारमा वर्गीकरण हुने र एक प्रकारको जग्गा अर्को प्रयोजनको लागि उपयोग गर्न नमिल्ने भएकाले जग्गाको उपयोगलाई प्रभावकारी

हामीले विकसित र आधुनिक नेपालको सपना अति उपयुक्त ठाउँहरू कृतिको जंगलमा परिणत हुने क्रम पनि बढेको छ। हिमाली क्षेत्रको संरक्षण गर्न सकिएको छैन, जसले गर्दा हिमपहिरो, हिमताल फुर्ने खतरा, जिडिबुटी र जनावर लोप हुने खतरा अभ बढै छ।

हाल हामी नवनिर्माणको पूर्वसन्ध्यामा छौं। नवनिर्माणपछिको नेपालको विकासको मोडेल कस्तो हुन्छ भन्ने कुरा निर्माणअधि हामीले बनाउने भिजन, यो भिजनलाई मूर्तरूप दिन बनाइने नीति र योजनामा भर पर्दछ। कति गृहकार्य गरेर योजना बनाइन्छ, योजना बनाउँदा अध्ययन, अनुसन्धान र विज्ञान अधिकारी गरेर यसले नेपालको दीर्घकालीन कारण भएको विकासलाई अवसर प्राप्त गर्दछ।

आजका हाम्रा गलत नीति र निर्णयहरूका कारण भावी पुस्ताले हामीलाई सराने परिस्थिति सिंजना हुने हुँदा हामीले बेलैमा सजग हुनुपर्छ। अझै ढिलो भएको छैन, सच्याउने ठाउँ प्रशस्त छ। तसर्थ, नवनिर्माण गर्दा सुन्दर, सुरक्षित, हारभरा, विकसित, आधुनिक र समृद्ध नेपाल कसरी भावी पुस्तालाई हस्तान्तरण गर्ने भन्ने कुरालाई केन्द्रमा राखीयोग्य योजना बनाउने जिम्मा अहिलेको पुस्तामा र विशेषगरी अहिलेको नीतिनिर्माताहरूको पुस्तामा र विशेषगरी यसका लागि गतिलो दीर्घकालीन योजना र उपयुक्त भूउपयोग नीति निर्माण र तत्काल प्रभावकारी कार्यान्वयन अहिलेको अपरिहार्य आवश्यकता देखिएको छ।

सच्याउँदै अब विकास गरिने सहरहरू योजनाबद्द ढंगले आधुनिक सहर बनाउनु पर्दछ। भूगर्भविद्, भूकम्पविद्, सहरी विकासविद्, वातावरणविद् आदिको समन्वयमा भूमिको अध्ययन गरी उपयुक्त प्रकारको वर्गीकरण गरी भूमिको उपयोग योजना बनाउन अत्यावश्यक भइसकेको छ।

भावी पुस्ता जो अहिले जन्माएको छैन, जसले हामीसँग यस्तो योजना बनाउँ, र कार्यान्वयन गर भन्न सक्दैन, तर अहिलेको पुस्ताको योजन

बन्द : सधैंका लागि बन्द गरैं

डा. डमरुबल्लभ
पौडेल

२०४७ सालको सविधानले मौलिक हकमा स्वतन्त्रताको हकको व्यवस्था गयो। यसअन्तर्गत विचार र अभिव्यक्तिको स्वतन्त्रता, बिनाहातहतियार शान्तिपूर्वक भेला हुन पाउने स्वतन्त्रता, राजनीतिक दल खोल्ने स्वतन्त्रता, संघसंस्था खोल्ने स्वतन्त्रता, नेपालको कुनै पनि भागमा आवतजावत र बसोबास गर्ने स्वतन्त्रता, कुनै पेसा, रोजगार, उद्योग, व्यापार र व्यवसाय गर्ने स्वतन्त्रता आदि पर्दछन्। २०१९ सालको सविधानमा नभएको यस्तो राजनीतिक स्वतन्त्रताको उपयोग गर्ने क्रममा आफ्ना कुरा राख्ने स्वतन्त्रता सबैलाई प्राप्त भयो। २०६३ को अन्तरिम सविधानले पनि स्वतन्त्रताको हकलाई निरन्तरता दियो र २०७२ को प्रारम्भिक मस्योदामा पनि यो हकको व्यवस्था गरिएको छ।

स्वतन्त्रताको हकको नेपाली जनताले निर्बाध उपयोग गरेका छन्। यही हकअन्तर्गत आफ्ना माग पूरा गराउन, नारा-जुलुस लगाउने, चक्काजाम र सडक कब्जा गर्ने काम पनि निरन्तर गरिएका छन्। यसका अलावा नेपाल बन्द विरोधको मुख्य उपकरणकै रूपमा विकास भएको छ। स्वतन्त्रताको हकको मर्मविपरीत यसलाई जबर्जस्ती प्रयोगमा ल्याइएको छ। आफ्नो स्वतन्त्रताको उपयोग गर्दा अरूपको स्वतन्त्रताको ख्याल गर्नुपर्ने न्यूनतम् प्रजातान्त्रिक संस्कारको जग बसाउन नसक्दा यसले अराजकता निम्त्याएको छ। परिणामस्वरूप नेपालमा बन्द, हडताल र चक्काजामको संस्कृतिले बढावा पाई राजनीतिको अभिन्न अंग बन्न सफल भएको छ। सज्जामा हुँदा बन्द नगर्ने प्रतिबद्धता गर्ने दलहरूले पनि विपक्षमा रहेदा बलपूर्वक बन्द गरेका छन्। राजनीतिक दल मात्र होइन, पेसागत संगठन तथा विभिन्न समुदायले पनि आफ्ना माग पूरा गर्ने सबैभन्दा सजिलो माध्यम नेपाल बन्दलाई नै बनाएका छन्। जनताको समर्थन नभए पनि जबर्जस्ती बन्द गर्न बाध्य पार्दा यदाकदा प्रतिरोध हुन थालेको पनि देखिएको छ। नेपाल खुला छ, बन्दलाई सधैंका लागि बन्द गरैं जस्ता अभियान पनि चलाइएका छन्। तर पनि विरोधको सबैभन्दा सरल तरिका नेपाल बन्द अभिसम्म कायमै छ।

नेपाल बन्द किन बेठीक हो त? बन्दको विरोध किन आवश्यक छ? एक दिन नेपाल बन्द हुँदा नेपाली अर्थतन्त्रमा करिब सबा दुई अर्ब रूपैयाँको घाटा हुने विभिन्न अध्ययनहरूले देखिएको छन्। श्रेष्ठ र चौधरी (२०१३) द्वारा नेपाल राष्ट्र बैकका लागि गरिएको एक अध्ययनले जनाएनुसार सन् २००८/२०१३ (पाँच वर्षको अवधिमा) नेपालमा चार हजार चार सय ५१ वटा बन्द-हडताल भएका थिए। कुल बन्द-हडतालमध्ये ३६ प्रतिशत बन्द राजनीतिक दलले गरेका, बन्द-हडतालकै कारण मुलुकको कुल गाहस्थ उत्पादन मा ०.५६ प्रतिशतदेखि २.१५ प्रतिशतसम्म क्षति पुऱ्याएको र पाँच वर्षको अवधिमा एक खर्ब १७ अर्ब रूपैयाँ क्षति पुगेको र वार्षिक औसतमा करिब २७ अर्ब क्षति भएको देखिएको छ।

यसका अतिरिक्त बन्दको सबैभन्दा ठूलो असर उद्योग क्षेत्रमा पर्ने गरेको देखिएको छ। बन्दका कारण करिब ६० प्रतिशत उद्योग बन्द भइसकेका छन्। करिब १० वर्षअघिसम्म कुल गाहस्थ उत्पादनको १४ प्रतिशत हिस्सा उद्योगले ओगटेकोमा हाल यो ६ प्रतिशत मात्र रहेको आर्थिक सर्वेक्षणले देखाएको छ। लोडसेडिङ, ट्रेड युनियन हडताल र नेपाल बन्दका कारण उद्योग क्षेत्र विस्तार हुनुपर्ने समयमा संकुचनमा पर्दै गएको छ। आन्तरिक उत्पादनमा कमी हुँदै जाँदा अर्थतन्त्र आयातमा आधारित बन्द गएको र यसले व्यापार घाटा बढाएको छ। हाल नेपालको व्यापार घाटा वार्षिक बजेटकै हाराहारीमा पुगिसकेको छ। यसबाट कृषि क्षेत्रको रूपान्तरण गरी देश उद्योगमा आधारित अर्थतन्त्रमा प्रवेश गर्नुपर्नेमा उद्योग क्षेत्र भन्न धराशायी बन्द विकासको पथमा तुषारपात भएको छ।

बन्द र हडतालसँगै गरिने तोडफोडले सार्वजनिक तथा निजी सम्पत्तिमा ठूलो नोक्सानीसमेत हुने गरेको छ। उदाहरणका लागि सरकारको विरोध गर्ने नाममा सरकारी वा निजी गाडी तोडफोड गरिए वा जलाइँदा सरकारलाई घाटा हुन्छ कि जनतालाई? हामी विश्लेषण गर्दैनौ। सरकारले त जलेको गाडीको ठाउँमा नयाँ गाडी खरिद गर्दछ। हामीलाई थाहा भएकै कुरा हो, गाडी नेपालमा बन्दैन। त्यसैले जलेको वा तोडफोड भएको गाडीको सट्टा नयाँ गाडी खरिद गर्दा बाहिरिने विदेशी मुद्रा जनताकै करबाट वा स्वदेशी तथा विदेशी ऋणबाट आएको हुन्छ,

भारी बोकेर जीवन धान्ने श्रमिक, यातायात क्षेत्रका मजदुर तथा दैनिक ठेकामा काम गर्ने श्रमिकको गाँस नेपाल बन्दले खोस्ने काम गरेको हुन्छ। यसबाट के देखिन्छ भने नेपाल बन्दबाट सबैभन्दा खिल तल्लो तप्काकै जनता हुन्छन्, जसका नाममा सबैले राजनीति गरेका हुन्छन्। यसैगरी वर्षको एक-दुई दिन मात्र पनि नेपाल बन्द गरिए यसले लगानीकर्तालाई हतोत्साही बनाउँछ। अझ नेपालमा प्रत्यक्ष वैदेशिक लगानी भित्रयाउन तत्पर लगानीकर्ताको मनोविज्ञान पनि बन्दले बिगारिदिन्छ। यसबाट नेपाल आउन लागेको प्रत्यक्ष वैदेशिक लगानी अन्यत्रै जाने सम्भावना हुन्छ। स्मरण रहोस, विप्रेषण आय वा वैदेशिक ऋणभन्दा प्रत्यक्ष वैदेशिक लगानी देश विकासका लागि धेरै राम्रो कुरा हो। यसले स्वदेशभित्रै रोजगारका अवसर सिर्जना गर्ने र राजस्व परिचालनमा पनि बढोत्तरी गरी स्वदेशी अर्थतन्त्रको विकासमा ठूलो योगदान गर्दछ।

सिद्धान्ततः: दलहरूले सबैभन्दा बढी उठाउने कुरा गरिब, दुःखी र समाजको तल्लो तप्कामा रहेका जनताको भलाइकै कुरा हुन्। तर व्यवहारमा राजनीतिक स्वार्थ पूरा गर्न उनीहरूकै गाँस हर्ने गरी नेपाल बन्द सबैभन्दा बढी गर्ने गरिएको छ। यसलाई सबै दलहरूले गहन विश्लेषण गर्नु आवश्यक छ। विगतको निर्वाचनको घोषणापत्रमा काग्येस र एमालेले बन्द नगर्ने प्रतिबद्धता जनाए पनि अन्य दलहरूबाट यस्तो प्रतिबद्धता आउन सकेन। प्रतिबद्धता गर्ने दलबाट पनि आफू प्रतिपक्षमा बस्नुपरेको

बन्द आफैमा जनताका लागि हितकर नभएको र अर्थतन्त्रको विकासका लागि धातक भएकाले यसलाई सधैंका लागि बन्द गर्नु आवश्यक छ। बन्दलाई कानुनी रूपमा प्रबन्ध गर्ने उपयुक्त समय पनि यही हो।

जसको अन्तिम भार नेपाली जनताकै थाप्लोमा पर्दछ। निजी गाडी वा सरकारी गाडीमा क्षति भई नयाँ गाडीको माग गर्दा गाडी निर्यात गर्ने देशमा रोजगार बढ्ने हुन्छ भने नेपाली अर्थतन्त्रको आन्तरिक उत्पादनमा प्रयोग हुनसक्ने रकम निर्यातमा खर्च हुन्छ। यसले व्यापार घाटा बढाउनसमेत महत गर्दछ। यसैगरी सार्वजनिक सम्पत्ति या निजी सम्पत्ति जे तोडे पनि त्यसबाट नोक्सानी हुने भनेको देश र जनताकै हो।

आर्थिक क्षतिबाहेक बन्दबाट सामाजिक, सांस्कृतिक तथा राजनीतिक क्षतिसमेत धेरै हुन्छ। जसको लेखाजोखा गरिएकै छैन भने यसका अतिरिक्त बन्दको मनोवैज्ञानिक असर भने सबैतर परेको हुन्छ। बन्दका नाममा सरकारी पदाधिकारीलाई काम नगर्ने बहाना प्राप्त हुन्छ भने निजी क्षेत्रले काम नगरे पनि श्रमिकलाई पारिश्रमिक दिनुपर्ने हुन्छ। कुनै दिन पनि बन्द नगरीकन सरकारी अधिकारीलाई जनताका काममा जोताउन सके पो सरकारलाई सजाय हुन्छ। तसर्थ बन्द गरेर होइन, कहिल्यै बन्द नगरेर मात्र सरकारलाई सजाय दिन सकिन्छ।

दैनिक ज्यालादारी गरी जीवन धान्नुपर्ने वाध्यता भएका श्रमिकलाई नेपाल बन्दले सबैभन्दा ठूलो असर पुऱ्याउने गरेको छ।

अवस्थामा बन्द-हडताल नहोला भन्ने ग्यारेन्टी पनि छैन।

अर्थमन्त्रीले व्यवस्थापिका-संसदमा बोल्दा अबको १० वर्षसम्म बन्द गर्न नहुने प्रसंग उठाएका छन्, तर यो पर्याप्त छैन। १० वर्षपछि चाहिँ के फेरि बन्द गर्नु उपयुक्त हुन्छ त? बन्द आफैमा जनताका लागि हितकर नभएको र अर्थतन्त्रको विकासका लागि धातक भएकाले यसलाई सधैंका लागि बन्द गर्नु आवश्यक छ। बन्दलाई सधैंका लागि बन्द गर्न कानुनी रूपमा प्रबन्ध गर्ने सबैभन्दा उपयुक्त समय पनि यही हो। दल आफैमा जिम्मेवार भई नेपाल बन्द कहिल्यै नगर्ने गरेमा यसलाई सविधानमै उल्लेख गर्नुपर्ने विषय हैन। तर हाम्रो जस्तो बन्दको संस्कारले गाँजेको देशमा भने कानुनीरूपमै नेपाल बन्दलाई निषेध गर्नु आवश्यक छ। तसर्थ, नेपालको सविधान, २०७२ को प्रारम्भिक मस्योदाको धारा २१ को उपधारा २ को (च) पछिको प्रतिबन्धात्मक व्यवस्थामा नेपाल बन्दलाई सधैंका लागि बन्द गर्ने प्रावधान थपी नेपाल बन्दको अन्त्य गर्नु अत्यावश्यक छ। सविधानमा व्यवस्था गरेपछि यसलाई कानुन बनाई कडाइका साथ लागू गर्न सके अर्थतन्त्रमा लगानी बढ्ने र विकासका लागि सकारात्मक वातावरण बनेछ।

द्वैध चरित्र र समस्याको भकारी

डा. डमरुवल्लभ
पौडेल

सत्तमित्र तथा बाहिर रहेका नेताहरूमा भएको प्रचुर द्वैध चरित्रका कारण धेरै लामो समयदेखि समस्याहरूको थाक लागेर अहिले देश नै दनदन बल्ने अवस्थामा पुगेको छ। माग गर्ने तथा माग पूरा गरिदिने दुवैखाले नेताहरूले द्वैध चरित्रबाट मुक्त भएर समस्याको समाधान खोज्ने हो भने अझै पनि ढिलो भएको छैन।

आम नेपाली चरित्रको मूल प्रवृत्ति द्वैध चरित्र हो। हामी जे भन्नाँ त्यो गर्दौनै, तर जे गर्दौ त्यो भन्दै हिँदैनै। भनाइ र गराइमा आकाश-जमिनको फरक हुनु नै हाप्नो पहिचान हो। म, अनि मेरा साथीभाइ, नातागोता, छरछिमेकी र अरू नेपालीमा पनि यो प्रवृत्ति भागिँदै गएको छ। मजदुर, शिक्षक, प्राध्यापक तथा आम नेपालीमा समेत यसको कुनै न कुनै अंश लुकेको छ। कर्मचारी र नेतामा त यसले कसरी डेरा जमाएको छ भने यसैका आधारमा उतीहरूको दैनिकी चलिरहेको छ। कुरा एउटा र काम अकै गर्न, दुईभिन्न विकल्पमध्ये दुवैलाई ठीक ठान्ने, यसको पनि उताको पनि समर्थन गरी दर्हीचउरे हुनु आदि नै द्वैध चरित्रका उदाहरण हुन्। यसका अलावा ढाँदैने, छल्ने, नाटक गर्ने, कपट गर्ने, परस्पर विरोधी कुरा गर्ने प्रवृत्ति पनि द्वैध चरित्रकै उपज हुन्।

नेपाली समाजमा द्वैध चरित्र कहिलेरेखि सुरु भयो भन्न गाहो छ। विभिन्न धार्मिक तथा ऐतिहासिक पात्रहरूमा द्वैध चरित्र रहेको पाइन्छ। गोकुलका श्रीकृष्णमा त बहुचरित्र भएको देखिन्छ। युधिष्ठिर जस्ता सत्यवादीले समेत 'नर वा कुन्जरोवा अस्वत्थामा हतोहतः' भनेको उदाहरण छ। ऐतिहासिक कालका राजाहरू र सामन्तहरूमा पनि यही चरित्र देखिन्छ। नेपाली समाज परापूर्वकालदेखि शक्तिको पूजक रहिआएको र शक्तिशालीले कमजोरबाट मान-सम्मान खोज्ने अनि दबाएर राख्ने गरेको समेत देखिन्छ। यसको जगमा टेकेर समाजमा सामन्तवादी प्रवृत्ति हाबी हुँदै गयो। छली, कपटी र सामन्तहरूले सोभा, निमुखा र कमजोरलाई दबाउने र आफ्नो मातहतमा राखिरहन द्वैध चरित्र अपनाए। ठूला आश्वासन दिने तर दिएका आश्वासन पूरा गर्न सोचै नराङ्गे प्रचलन बढै गयो। आश्वासन पूरा नभए पनि आफूलाई कुनै ठूलो हानि नहुने भएकाले कालान्तरमा यसले प्रवृत्तिकै रूप लिँदा भनाइ र गराइमा व्यापक फरक पनि थाल्न्यो। यसैबाट दिएका निमुखा र सादगी डाक्टरको जीवन पटक-पटक जोखिममा पारिएको छ।

नियतवश कार्यालय जान ढिलो गर्न अनि हुँदै नभएको अवस्थामा पनि ट्राफिक जाम भएको फूटो कारण दिने, आफूले गरेको गल्ती स्विकार्नुको सट्टा अरूलाई दोष लगाउने, आफू काम गर्न नसक्ने अनि विपक्षीले गर्दा काम गर्न पाइन भन्ने स्पष्टीकरण दिने गरिन्छ। यसैगरी, अभिभावकले ढाँदैने, छल्ने र द्वैध चरित्र देखाउँदाको परिणाम भावी पुस्तामा वंशानुगत रूपमा हस्तान्तरण हुने नै भयो। उदाहरणका लागि मन नपरेको मान्देको फोन आएको थाहा भए हामीले फोन उठाउने अबोध बच्चालाई आफू त्यहाँ भएर पनि नभएको उत्तर दिन लगायाँ। बच्चालाई कक्षामा अनुपस्थित हुँदा बिरामी नभए पनि बिरामी भएकाले अनुपस्थित भएको भन्न सिकायाँ। आफ्नो बच्चा गलत बाटोमा हिँडेको देखादेख्दै ढाक्छोप गर्न सिकायाँ।

यस्ता अनेकौं गलत शक्षाहरूका कारण बच्चामा क्रमशः आफूले गरेको गल्ती स्वीकार नगर्न र कुनै अमूर्त कारण देखाउने वा मैले हैन फलानोले गर्दा

यस्तो भएको भन्ने प्रवृत्ति बसाल्याँ। कालान्तरमा बच्चा बयस्क हुँदा उसले सानैदेखि सिकेका कुरा व्यवहारमा लागू गर्ने मात्र हैन, यसलाई जीवनकै अभिन्न अंग बनाउने नै भयो। यसरी नेपालजस्तो अल्पविकसित देशका नागरिकमा द्वैध चरित्र हाबी हुँदै गएको भए पनि विकसित राष्ट्रका नागरिकमा यस्ता प्रवृत्ति निकै कम पाइन्छन्। हाप्नोमा जस्तो आम प्रवृत्तिकै रूप लिएको देखिन्दैन। अनि विकसित मुलुकमा बच्चालाई भूटो बोल्न सिकाउने गरेको पनि पाइन्दैन।

छलकपट जान्ने, भूट बोल्ने, भाषण, गफ र आश्वासन दिएर आमसभालाई प्रभावित पार्न सक्ने योग्यता भएकालाई हामीले नेताको रूपमा बुझै आयाँ। यस्तो बुझाइबाट यही समाजका नागरिकले छान्ने नेताहरूमा स्वभावैले द्वैध चरित्र हुने नै भयो। समकालीन नेपाली राजनीतिका गिनेचुनेका मूर्धन्य नेताहरूमा पनि यही चरित्र अत्यधिक रहेको छ, जसले नेपालमा समस्याहरूको भकारी खडा गरेको छ। सविधान घोषणा हुने अवस्थामा पुगिसक्वा पनि विभिन्न जातजाति, समुदाय र क्षेत्रका नेपालीको चित बुझाउन नसक्वा कै यहिचानको नाममा त कै अखुण्डको नाममा देश दनदनी बल्ने अवस्थामा पुगोको छ। यसका साथै सरकारले पटक-पटक माग पूरा गर्न आश्वासन दिएर अनशन तोडाउने तर व्यवहारमा मेडिकल माफियाको चंगुलमा सरकार आफै नराप्ररी फस्तै गएकाले एउटा स्वाभिमानी र सादगी डाक्टरको जीवन पटक-पटक जोखिममा पारिएको छ।

विभिन्न समयमा अखबारमा प्रकाशित समाचारका शीर्षकको विश्लेषण गर्दा 'द्वैध चरित्र' सम्बन्धी केही उदाहरण यस्ता देखिन्छन्। चुरेमा सरकारको द्वैध चरित्र : राष्ट्रपति चुरे तराई मधेस संरक्षण समितिका लागि ठूलो बजेट विनियोजन गरेको तर क्रसर उद्योग सार्न बजेटमार्फत एक वर्ष ढिलाइ गरेको (राजधानी दैनिक, २०७२ साउन १०), द्वैध चरित्र देखाउँदै बाबुराम : सविधान लेखनसँगै आन्दोलन उचालेको (मिडिया एनपीटकम, २०७२ भदौ १३), गच्छादारको द्वैध चरित्र : मधेसको नाममा राजनीति गरेको तर मधेसका मुद्दा छोडी सत्तामा मात्र ध्यान दिएको (मधेसवाणी साप्ताहिक, २०७१ चैत २७), माथेमा आयोगका कुरा : प्रतिपक्षमा छाँदा नैतिक समर्थन गर्दै डा. केसीको अनशनमा समर्थन जनाएको तर आफू सत्तामा पुदा बेवास्ता गरेको (सम्पादकीय, जनमञ्च डट कम)। यी केही प्रतिनिधि उदाहरण मात्र हुन्। खोजी गर्दा यस्ता उदाहरण अनिग्नि भेटिन्छन्। यसका अलावा नेपालको समकालीन समाज र

राजनीतिमा देखा परेका 'द्वैध चरित्र'

सम्बन्धी केही उदाहरण यस्ता भेटिन्छन्। महिला अधिकार र स्वतन्त्रताका कुरा गर्नु तर घरभित्र महिलाको अवहेलना गर्नु। घर बाहिर गएर केटी जिस्काउने छोरालाई सम्भाउनुको सट्टा केटीको पोसाकलाई दोष लगाउनु वा छोरीलाई बाहिर जानबाट नियन्त्रण गर्नु। दलित समुदायबाट सभासद बनेका एक सभासदले आफ्नी छोरी आफूभन्दा

भनी ज्वाइँमाथि ज्यादती गर्नु। छुवाछुतविरोधी कुरा गर्नेहरूले नै दलितलाई कुवामा पानी भन्न नदिनु। लाटा, सोभा जनतालाई वर्गविहीन समाजको आशा देखाएर जनयुद्धमा होमी जनताको जीवस्तर अभ खस्केन अवस्था पुग्दा आफू भन्न माथिल्लो वर्गमा रूपान्तरित भई 'म जस्तो नगर, मैले भनेजस्तो गर' भन्ने व्यवहार देखाउनु। बिनाअध्ययन-अनुसन्धान

संघीयतामा जाने निर्णय लिइनु र प्रदेशको संख्या हचुवाका भरमा थपघट गरिरहनु। कुनै समुदायले गरेका आन्दोलनको दबावका कारण गहिरो आधारिता, हचुवाका भरमा, भविष्यमा पर्ने प्रभावको अध्ययन नगरीकन, आन्दोलन साम्य पार्न विगतमा अनेक खालिका सम्झौतामा हस्ताक्षर गर्नु तर सम्झौता गरिसकेपछि सम्झौताको पालना गर्न-गराउन उदासीन रहनु।

यसैगरी, व्यवहारमा सम्भव नहुने देखदादेख्दै नेपालका अधिकांश जातजाति र समुदायलाई पहिचानसहितको स्वायत्त प्रदेशको आश्वासन दिनु। एउटा समुदायलाई आश्वासन दिसकेको कुरामा द्वन्द्व बढने थाहा हुँदाहुँदै पनि त्यही क्षेत्रको अखुण्डताको आश्वासन दिनु। 'मधेस एक प्रदेश' को वकालत गर्नु तर सीमांकनको प्रारम्भिक खाका प्रस्तुत भएपछि मधेसलाई चीनसँग सम्बन्ध गाँस्ने अबसराबाट बज्ज्ञत गरियो भनी उत्तर छुने गरी मधेसको सीमांकन गर्न माग गरी कोकोहोलो मच्याउनु। पार्टीको घोषणापत्रमा उल्लेख भएका विषयविपरीत प्रसंग उठाउनु, सत्तामा हुँदा गलत ठानेको कुरालाई सत्ता बाहिर रहेका ठानु (जस्तै- नेपाल बन्द), डा. गोविन्द केसी जस्ता द्वैध चरित्र नभएका स्वच्छ छाविका डाक्टरले उठाएका जायज माग पूरा गर्न आलाटल गर्नु तर ठूलो जनदबावका कारण माग पूरा गरेको जस्तो देखाउनु र पटकपटक एउटै मागका लागि अनशन गरिरहन बाध्य बनाइनु।

सविधान घोषणाको अन्तिम घटीमा आइपुदा देशमा समाधान गर्न नसकिने, एउटा समस्या समाधान गर्दा अर्को समस्या बलिन्ने, नयाँ समस्याहरूको उत्पत्ति हुँदै जाने अवस्था देखा परेको छ। सत्तमित्र तथा बाहिर रहेका नेताहरूमा भएको प्रचुर द्वैध चरित्रका कारण धेरै लामो समयदेखि समस्याहरूको थाक लागेर अहिले देश नै दनदन बल्ने अवस्थामा पुगेको छ। माग गर्ने तथा माग पूरा गरिदिने दुवैखाले नेताहरूले द्वैध चरित्रबाट मुक्त भएर समस्याको समाधान खोज्ने हो भने अझै पनि ढिलो भएको छैन। तर समस्याको भकारी भरिएर छताछुल्ल पोखिएको समस्या अझ भागिँदै जाने हो भने भोली विश्वको मानचित्रमा नेपाल कुन देशमा पर्छ भनी खोज्नुपर्ने अवस्था नआउला भन्न सकिन्न। अब बन्ने साविधानमा नेपाली नेताहरूको बुद्धि र विवेकको कठिन परीक्षा भई देश र जनताको भलाइ हुने गरी सबैको जित होस्।

(कृति: ८२)

छाया अर्थतन्त्रको आकार स्वयंकर घोषणाको सान्दर्भिकता

डमरुवल्लभ पौडेल

नेपाल सरकारले आर्थिक वर्ष २०६५/६६ को बजेट वर्कब्यामफ्ट आयको स्वयंघोषणा कार्यक्रममा सहभागी भई छायाँ अर्थतन्त्रमा आर्जन गरेको आयलाई कानुनी मान्यता दिने एक अवसर प्रदान गरेको छ। माध्यमसान्तसम्मको समयावधि तोकी सो अवधिभित्र आयको स्वयं घोषणा गरी २०६४ साल असार मसान्तसम्मको आयमा दस प्रतिशत कर तिनें नेपालीहरूको आयको स्रोत नस्तोजिने र भविष्यमा यो आयले कानुनी मान्यता पाउने तर अवसरको उपयोग नगरी अटेर गरेर बस्ने तथा करको दायरामा नाउउनेहरूलाई कार्यक्रमको समयावधि समाप्त भएपछि कारबाहीको प्रक्रियामा ल्याउन सरकारको कथन छ। आन्तरिक राजस्व कार्यालयहरूबाट शङ्कास्पद व्यक्तिहरूको पहचान र उनको प्रतिनिधि भनी प्रार्थनानिक

अर्थतन्त्र वा समानान्तर अर्थतन्त्रको नामबाट पनि चिनाउने गरिएको पाइन्छ। जे भए पनि अभिलेखमा नआएका तथा राष्ट्रिय आयको अनुमानभन्दा बाहिर परेका आर्थिक क्रियाकलापहरू (जो वैध अथवा अवैध दुवै प्रकारका हुनसक्छन्) बाट छायाँ अर्थतन्त्रको निर्माण भएको हुन्छ। वैध क्रियाकलापहरू जस्तै : कर निरी आर्जन गरिएको आय, ज्याला, तलब, सम्पत्ति वा सदृपुष्टाबाट प्राप्त वस्तु तथा सेवा जसलाई कर प्रयोजनको लागि अभिलेखीकरण गरिदैन तथा अवैध क्रियाकलापहरू जस्तै : चोरीका सामानको व्यापार लागूपार्दार्थको कारोबार तथा उत्पादन, वेश्यावृत्ति (कानुनी मान्यता नपाएको हकमा), तस्करी तथा अन्य ठगी कारोबारहरू सबै छायाँ अर्थतन्त्रका आधारभूत पक्षहरू हुन्। किन मान्छेले छायाँ अर्थतन्त्रमा क्रियाकलाप गर्न प्रोत्साहित हुन्छन् भन्ने सन्दर्भमा केही कारणहरू रहेका छन्। कर र सामाजिक सुरक्षाको लागि तिरिने रकमको अत्यधिक बोफ, सरकारी नियम कानुनबाट सुजना हुने भक्षेता, सरकारले जनताका लागि दिने सेवाको स्तरीयताको कमी, करको सदुपर्योग

छन्। यसै प्रसङ्गमा अधिकारीको जोहान्स केल्लर विश्वविद्यालयका अर्थशास्त्री प्रोफेसर फ्रेडरिक स्नेडरको अध्ययनले निकालेको निचोड यहाँ उल्लेखनीय छ। उनले सन् २००४ डिसेम्बरमा १४५ देशका अर्थतन्त्रको अध्ययन गर्दा अति विकसित, सङ्करणकालीन तथा विकासशील तीनवटै अर्थतन्त्रमा छायाँ अर्थतन्त्रको आकार घटाउनुपर्ने र यसलाई करको दायरामा ल्याउनुपर्ने सुझाव दिइएको थियो। यसभन्दा अधि २०५८ सालमा तत्कालीन अर्थमन्त्री रामशरण महतले ल्याउनु भएको स्वयंकर घोषणा कार्यक्रमबाट करिब ६२ करोड राजस्व उठेको र त्यस वर्षको व्यापिक राजस्व असुलीमा यसको अंश १.२३ प्रतिशत रहेबाट यसलाई उल्लेख्य उपलब्धि मानिएको थियो। चालु आर्थिक वर्षको राजस्वको लक्ष्य विगत वर्षहरूका तुलनामा केही महत्वकाङ्क्षी देखिएको सन्दर्भमा नयाँ नेपालका प्रथम निर्वाचित अर्थमन्त्री डा. बाबुराम भट्राईले छायाँ अर्थतन्त्रको कारोबारलाई करको दायरामा ल्याउन तथा राजस्वको लक्ष्य प्राप्त गर्न आयको स्वयं घोषणा कार्यक्रम आर्थिक विधेयक २०६५ मार्फत प्रस्ताव गरी यस प्रयोजनका लागि छायाँ अर्थतन्त्रको कारोबारको केही हिस्सालाई करको दायरामा ल्याउने र स्वयं आय घोषणाबाट केही कर सङ्कलन हुने अपेक्षा सरकारले

आधारमा, मान्यता पाउने ? अवैध स्रोतबाट कमाएको आयलाई दश प्रतिशत कर तिर्देमा के कानुनी मान्यता दिनमिल्छ ? आपाराधिक कार्यहरूलाई के यस्तो प्रावधानले निरुत्साहित गर्नसक्छ ? के यो कानुनी राज्यको सिद्धान्तसँग मेल खान्छ ? सामाजिक न्याय कायम गर्ने अभियानमा यसले सहयोग गर्नसक्ला ? अनुसन्धानको दायरामा आएको व्यक्तिले यदि यस कार्यक्रम अन्तर्गत कर तिरेको रहेछ भने उसले देखाएको स्रोत बाबाबरको आयलाई कानुनी मान्यता दिन्छ कि दिइदैन ? आदि जनमानसमा रहेका केही भिन्न धारणा तथा जिजासा हुन्। वैदेशिक रोजगारबाट आर्जन गरेका तथा पारिश्रमिक आयमात्र भएका व्यक्ति स्रोत खुलेका व्यक्ति हुन्। धेरैतर काम गर्ने तर सबै आयमा कर निरिरेका व्यक्ति पनि यसमा समावेश हुनुपर्ने जिकिर सरकारको छ भने आयको केही हिस्सा मात्र कर तिरी ठूलो हिस्साको कर निरिरेका व्यापारी तथा लगानीकातहरू अनि पारिश्रमिक थैरै भएर वा सानो व्यापारमात्र देखिए पनि उच्च सुविधायुक्त जीवन निर्वाह गर्ने र समाजमा ठूलो हैसियत र विलासी जीवन देखिएका व्यक्तिहरू, चाहे ती जनसुकै क्षेत्रसँग सम्बन्धित हुन्, सजिले शडकाको धेरामा पर्ने सरकारी पक्षको भनाइ छ। सरकारको प्रस्तुत कार्यक्रमका सन्दर्भमा प्रत्येक व्यक्तिले आफ्नो स्वयं मूल्याङ्कन गरी आफ्नो आयको घोषणा गर्नुपर्ने कि नपर्ने भन्ने सन्दर्भमा आफू स्वयं दुक्कह हुनु आवश्यक छ। कसले प्रश्न उठाएमा आफ्नो आयको घोषणा पुष्टयाड दिन सक्नेहरूलाई स्वयंकर घोषणा गर्न आवश्यक छैन तर आयको स्रोत

आन्तरक राजस्व कायालयहरूबाट शडकास्पद व्यक्तिहरूको पहिचान गर्ने कार्य भडरहेको भनी सार्वजनिक सूचनाहरूसमेत आइरहेको सन्दर्भमा यसले केही प्रश्न पनि सँगमसँगै उज्जाएको छ। कस्तो आयको घोषणा गरी कर तिरुपते ? कर तिरेपछि त्यसले कानुनी मान्यता पाउने कि नापाउने हो ? एकपटक कर तिरेपछि पुनः वर्णेपच्छे कर तिरिरहनुपर्ने हो कि ? कर नतिरी बसेमा सरकारको आगामी कदम कस्तो हुने हो ? सरकारले बनाएको भनिएको शडकास्पद व्यक्तिको सूचीमा आफ्नो नाम पनि छ कि ? आयको स्वयं घोषणा गरी कर तिरेको रकम गाडी, जग्गा तथा घरजग्गाको खरिदमा तोकिएको सीमाभन्दा माथिको खरिदमा स्रोत खुलाउनुपर्ने प्रावधान रहेकोमा यसलाई स्रोतको रूपमा खुलाउन मिल्छ कि मिल्दैन ? स्वयंकर घोषणा कार्यक्रम अन्तर्गत कर तिर्नेहरूको हकमा कुन कानुनले त्यसलाई कानुनी मान्यता दिएको छ ? पाइलैय कर तिरिसिको आयमा पुनः कर तिरुपते कि पट्टैन ? पारिश्रमिक आय मात्र भएकाहरूले के गर्ने ? वैदेशिक रोजगारबाट कमाएर ल्याएको आयमा स्वयं घोषणा कार्यक्रम अन्तर्गत कर तिरुपते कि नपर्ने ? लगानीको आय भएकाहरूको हकमा के हुने ? व्यवसायको आयमा वार्षिक कर तिरिरहेकाहरूले यो कार्यक्रममा सहभागी हुने कि नहुने ? जस्ता प्रश्न आज भौति नेपाली नागरिकहरूको मन मस्तिष्कमा खलिरहेका छन्।

छायाँ अर्थतन्त्र र यसको आकार

राष्ट्रिय आयको गणनामा नपरेको वा आधिकारिक अभिलेखमा नआएको अर्थतन्त्रको त्वयो भागले छायाँ अर्थतन्त्रको प्रतिनिधित्व गर्दछ जसले करको दायरामा नआएका आयहरूको कारोबार हुने वैध तथा अवैध क्रियाकलापबाट निर्माण भई आधिकारिक गार्हस्थिता उत्पादनसँगको तुलनामा उल्लेख्य आकारमा रहेको हुन्छ। विभिन्न अर्थशास्त्रीले छायाँ अर्थतन्त्रलाई विभिन्न नामबाट पहिचान गरी भिन्न भिन्न नामाङ्कित विश्लेषण गर्ने गरेका छन्। छायाँ अर्थतन्त्रलाई भूमिगत अर्थतन्त्र, दोस्रो अर्थतन्त्र, कालो अर्थतन्त्र, अनौपचारिक अर्थतन्त्र, नगद

सरकारले जनताका लागि दिने स्रोतको स्तरीयताको कमी, करको सदुपयोग

यसको आकार श्रीलङ्कामा सबैभन्दा ठूलो (४७.२ प्रतिशत) र भारतमा

कसैले प्रश्न उठाएमा आफ्नो आयबारे पुष्ट्याई दिन सक्नेहरूलाई स्वयंकर घोषणा गर्न आवश्यक छैन तर आयको स्रोत खुलाउन नसक्नेहरू अनुसन्धानको दायरामा पर्ने व्यक्तिहरू हुन्। सरकारले स्वयंकर घोषणामा कर तिरेको स्रोत खुलाउनबाट विच्छिन्न गरेको देखिएन। अतः स्रोत खुलाउन आय भएका व्यक्ति दुक्क दुरुपर्ने छायाँ अर्थतन्त्रका आर्जनकर्ताहरू करको नजरमा कालोसूचीमा पर्नसक्नेहरू अनुमान जनताले गरेका छन्। तस्मैका आउँछ पर्खदैन, बगेको स्रोत फक्दैन भने भैं समयमै सचेत ब अवसरको सही सदुपयोग गर्ने मैली आएकोले यसलाई सरोकारबालाहरू सकारात्मकरूपमा स्रोत स्रोत अनुसूचिको कदम चाल्दा फाडा पुरुषकुरामा दुई मत नहोला।

हालको अवस्थामा हामी पुरानो परिवशबाट नयाँ परिवेशमा सङ्क्रमण चरणमा छौं। मध्यधीयतामा ग्रेवेश गर्न लाईरहेको च मध्यधीयनम्भाले मध्यधीय गणतान्त्रिक नयालका स्वाक्षरी लाग्ने डितिहासको कालस्वादिमा देखिएको छ। यस्तो विशेष परिस्थिति ल्याइएको, यस्तो पुनः अको अवसर नआउने, कारबाहीको चरणमा जस्ता सरकारको प्रतिबद्धता तथा नेपाल अर्थतन्त्रमा छायाँ अर्थतन्त्रको एतिहाईभन्दा ठूलो हिस्सा रहेको काल स्वयंकर घोषणा कार्यक्रमको सान्तीर्क्षम यसै प्रस्तु भएको छ। अर्थमन्त्री तस्मै सरकारका वरिष्ठ अधिकारीहरू यसले कानुनी मान्यता पाउनेतर्क गर्दैन र वैध काम गर्नेहरूलाई प्रोत्साहन गर्ने र कानुनी राज्यको सुदूरढीकरणमा समेत टेबा पुऱ्याउदैन। केही सबैधानिक निकायबाटसमेत यस सम्बन्धमा विभिन्न स्थानका टिप्पणी आएका छन्। बजेटमा मात्र उल्लेखित विषय कानुनीरूपमा बाध्यकारी नहुने र आर्थिक ऐनको कानुनी प्रभाव एक वर्षमात्र हुने भएकोले स्वयंकर घोषणा कार्यक्रम अन्तर्गत घोषणा गरेको आयले कुन कानुनका

हिस्सालाई करको दायरामा ल्याउने र स्वयं आय घोषणाबाट केही कर सङ्कलन हुने अपेक्षा सरकारले गरेको देखिएको भए पनि व्यापारी, परामर्शदाता, लगानीकर्ता, डाक्टर, डिजिनियर, कर्मचारी, शिक्षक तथा समाजका अन्य तहतपक्ष र व्यवसायका नेपालीहरूमा केही अन्यौल अभै पनि देखिएको छ। यसी अन्यौलका कारण बजेट वक्तव्यको तीन महिना वितसक्ता पनि यो कार्यक्रमले गति लिनसक्तको छैन। किन अन्यौल सज्जना भयो र यसलाई सरकारले कसरी चिरेर स्वयं कर तिर्न वातावरण मुजना गर्ने भने बरेमा सरकारले केही विषयमा प्रस्तु हुनुपर्ने बेला आएको छ। केही भिन्न धारणा

कर तिर्न व्यक्ति सुरक्षित रहने तर निगरानी सूचीमा पर्ने पनि कर तिर्न नआउने व्यक्ति कारबाहीको दायरामा आउने कुरा सरकारले बारम्बार बताउदै आएको छ भने व्यवसायीहरूले स्वयंकरको नाममा सरकारले तसाउन खोजको र व्यापारीलाई मात्र लक्ष्य गरी पत्र पठाउदैको भनी मनकान्तको प्रतिवाद गर्ने गरेका छन्। तर्क वितक र वाद प्रतिवादको क्रममा सरकार र निजीक्षेत्रीय पटक पटक एउटै मञ्चबाट जुहारी हुने गरेको पनि देखिएको छ।

वैध कारोबार गरे पनि कर नतिरी वसेका व्यक्तिहरूलाई स्वयंकर घोषणा कार्यक्रममार्फत कर तिरी स्रोत देखाउन मिल्ने अवसर दिनु राम्रो कुरा हो यसले कानुनी राज्यको बकालत गर्दछ तर अवैध कारोबार, धन्दा वा कानुनको बर्खिलाप आर्जन गरेको आयले कुनै हालतमा पनि मान्यता पाउनहुने तर्क केही व्यक्तिको छ। उनीहरूका अनुसार यसले सामाजिक न्यायको बकालत गर्दैन र वैध काम गर्नेहरूलाई प्रोत्साहन गर्ने र कानुनी राज्यको सुदूरढीकरणमा समेत टेबा पुऱ्याउदैन। केही सबैधानिक निकायबाटसमेत यस सम्बन्धमा विभिन्न स्थानका टिप्पणी आएका छन्। बजेटमा मात्र उल्लेखित विषय कानुनीरूपमा बाध्यकारी नहुने र आर्थिक ऐनको कानुनी प्रभाव एक वर्षमात्र हुने भएकोले स्वयंकर घोषणा कार्यक्रम अन्तर्गत घोषणा गरेको आयले कुन कानुनका

हुने कुराप्रति विश्वासको अभाव रहनु तथा सरकारको कार्यक्रमतामा कमी भई करको दायरामा ल्याउन नसक्नु आदि कारणले छायाँ अर्थतन्त्रको आकार बढाउन महत्वपूर्ण भूमिका खेलिरहेका हुन्छन्। परिणामस्वरूप राष्ट्रिय आयको आकार सानो हुने, करको ठूलो हिस्सा देखाउन नार्डी राजस्वको आकार सानो हुने, कर छल्ने प्रवृत्तिको विकास हुने र सरकारले जनताका लागि गर्नुपर्ने विकास तथा कल्याणकारी कार्यहरूको लागि स्रोतको अभाव हुन्नाले।

विश्वका अति विकसित मानिने राष्ट्रहरूमा समेत छायाँ अर्थतन्त्रलाई नियन्त्रण गर्न सकेको देखिएन। परिमाणात्मक हिसाबले कमबेसी भए पनि यसको अस्तित्व सर्वत्र रहेको अर्थमन्त्री रामशरण महत्वलाई बजेटपूर्व हस्तान्तरण गरिएको

हुनहुन्छ।

गोरखापत्र

दृष्टिकोण

बालकहरूको कर्तव्यशीलता

नै उनीहरूको सबै
गुणको चिनारी हो ।

- सिसेरो

■ २०७१ साल असोज ५ गते भगलबाहार ■ 2014 September 23 Tuesday ■

आर्थिक वृद्धि र पुँजिगत खर्च

बजेटको प्रभावकारी कार्यान्वय गर्ने सन्दर्भमा शतप्रतिशत खर्च हुने व्यवस्थातर्फ गहन पहल हुनु आवश्यक छ

बजेटमा उल्लेख गरेको
पुँजिगत खर्च खपत गर्ने
क्षमताको अभावमा त्यसको
सिधा प्रभावका कारण
राष्ट्रिय आयमा कमी हुने
गरेको छ। राष्ट्रिय आयमा हुने
कमीले आर्थिक वृद्धिमा पनि
कमी ल्याएको छ। वर्षौसम्म
न्यूनदरमा हुने वृद्धिले आर्थिक
विकास हुन नसकेको र
जनताको जीवनस्तर उक्सन
नसकेको अवस्था छ।

डा. डमरुललभ पौडेल

विश्व बैंकद्वारा प्रकाशित विश्व विकास सूचकांक- २०१३ ले विगतको दशक (सन् २०००-२०१०) को नेपालको औसत आर्थिक वृद्धि ३.९३ प्रतिशत देखाएको छ। यो दक्षिण एसियामा सबैमन्दा कम हो। यस अवधिमा दक्षिण एसियाको औसत आर्थिक वृद्धिदर ७.१० प्रतिशत रहयो। सोही अवधिको अति गरीब मानिने सब-साहारा क्षेत्रका मुलुकहरूको औसत आर्थिक वृद्धिदर ४.८८ प्रतिशत र विश्व बैंकले सबैमन्दा कम आय भएका देशहरूको वर्गीकरणमा राखेका मुलुकहरूको औसत वृद्धिदर ५.३२ प्रतिशत रहेको छ। नेपाल पनि सबैमन्दा कम आय भएका देशहरूको समूहमै पर्दछ तर नेपालको वृद्धिदर ५.३२ प्रतिशत रहेको छ। यसैगरी यही अवधिको गरीबीको तथ्याक हेर्ने हो भने नेपालको स्थिति भनै भयावह देखिन्छ। अन्तर्राष्ट्रिय गरीबी रेखालाई आधार मान्दा (प्रतिदिन १.२५ डलरमन्दा कम आय भएका) यस अवधिमा नेपालमा गरीबीको रेखामन्दा तल

रहेको जनसंख्या ५३.२७ प्रतिशत रहेको छ। सोही अवधिमा दक्षिण एसियामा गरीबीको रेखामन्दा रहेको जनसंख्या ३७.६९ प्रतिशत र सब-साहारा क्षेत्रका मुलुकहरूमा ४८.८१ प्रतिशत रहेको देखिन्छ।

आर्थिक वृद्धि र गरीबीको सहस्रन्धनलाई हेर्दा आर्थिक वृद्धिले गरीबीलाई घटाउने हुन्छ। यद्यपि यसमा अन्य पक्षहरूको पनि महत्वपूर्ण भूमिका रहन्छ। पहिलो कुरा त गरीबीका खेतबारीमा उत्पादन बढेर आर्थिक वृद्धि भएको हो वा धनाढ्यको व्यापार, उद्योग वा सेवामा बढेर आर्थिक वृद्धि भएको हो मनेमा ध्यान दिनु आवश्यक छ। अर्को कुरा आयको वितरणले पनि गरीबी घटाउन मद्दत गरेको हुन्छ। गरीबहरूको उत्पादन बढेर आर्थिक वृद्धि भयो भने त्यसबाट अवश्य नै गरीबी घट्दछ। त्यसैगरी हुनेबाट कर उठाएर नहुनेलाई वितरण गर्ने कल्याणकारी राज्यले गरीबी घटाउन महत्वपूर्ण भूमिका निर्वाह गरेको हुन्छ। अन्यथा आर्थिक वृद्धिले प्रतिव्यक्ति आय त अवश्य बढाउँछ तर गरीबी घटाउने भूमिका निर्वाह गर्ने भने सक्दैन।

आर्थिक वृद्धि उत्पादनका साधनहरू (भूमि श्रम र पुँजी) को प्रभावकारी उपयोगसँग सम्बन्धित छ। आर्थिक वृद्धिको सिद्धान्तले उत्पादनशील क्षेत्रपा गरिएको लगानी र उन्नत प्रविधिको प्रयोगले आर्थिक वृद्धि हुने कुराको व्याख्या गरेको छ। उत्पादनका साधनमध्ये श्रममात्र सक्रिय साधन हो। श्रमिकको संख्या र दक्षता अभिवृद्धि भएमात्र उत्पादन बढ्दछ। जर्यां प्रविधिले श्रमिकको दक्षतामा वृद्धि गरी आर्थिक विकासमा सधाउँछ। त्यसैगरी श्रमको अधिकतम उपयोग गर्नसके उत्पादकत्व बढाउन सकिन्छ। उत्पादकत्व बढाउनसके त्यसले राष्ट्रिय आय बढ्दू र आर्थिक वृद्धि देखिन्छ। यसैगरी राष्ट्रिय आयमा भएको वृद्धिले आर्थिक वृद्धि हुने र आयको वितरणमा आय गरिए, त्यसले गरीबी घटाउन मद्दत गर्ने हुन्छ।

विगतका १० वर्षका सरकारी बजेट केलाउँदा कुल बजेटमा औसतमा करीब १८ प्रतिशतमात्र खर्च हुनेगरेको छ। यस अवधिमा विनियोजित पुँजिगत बजेटको करीब ७० प्रतिशतमात्र खर्च हुनेगरेको देखिएको छ। यसै सन्दर्भमा हाम्रो वार्षिक बजेटमा विकास बजेट खर्च गर्ने प्रवृत्ति पनि चाखलाग्दो रहेको छ। अधिलता आठ महिनामा करीब एक चौथाई बजेटमात्र र अन्तिम चौमासामा आएर ७५ प्रतिशत बजेट खर्च हुनेगरेको छ। यसबाट के प्रस्तु हुन्छ भने हाम्रो देशमा बजेट खपत गर्नसक्ने क्षमताको अमाव छ। एकातिर विनियोजित बजेट पनि खर्च गर्न सकिएको छैन भने अर्कोतिर अन्त्यमा आएर बजेट सक्नका लागि मात्र कम गरे जस्तो गरी विकास बजेट खर्च गर्ने प्रवृत्ति विगत वर्षहरूबाट नै देखिए आएको छ। यसमा सुधार ल्याउन हालसम्म पनि नसकिएको मात्र होइन, यसैलाई नजिर मानेर 'हाँडी र कित्तीको जुहारी' शैलीले बजेट खर्च गरिए यसको अधिकतम सुधारयोग हुनसकेको छैन। उदाहरणका लागि आम नेपाली नागरिकले भोगिरहेको जल्दैबल्दै समस्याका रूपमा रहेको बाटो पिचलाई लिन सकिन्छ। फगत बजेट सक्नका लागि मात्र गरिने यस्ता स्थालका पिच

बाटा एक पानी र एक धाममात्र टिक्ने गरेको यथार्थ एकातिर छ भने यसमा हुने चुहावटले देशको दुर्लभ स्रोतको दुरुपयोग भझरहको कुरालाई पनि नकार्न मिल्दैन। यसमा दोषी पत्ता लगाएर कारबाही गर्नु एउटा पक्ष हो भने विगतबाट कहिल्यै सिक्न नसक्नु तथा राष्ट्रिय प्रणाली बनाएर समस्याको दैर्घ्यकालीन समाधान निकालन नसक्नु अर्को पक्ष हो। यस्ता धेरै समस्याको अध्ययन, अनुसन्धान गरी दिगो समाधान निकाल्नु र त्यसलाई लागू गरी प्रणालीगत सुधार गर्नु सम्बन्धित पक्षको प्राथमिकता नै हुनुपर्दछ तर त्यसो हुन सकिएको छैन।

राष्ट्रिय आय वृद्धि गराउन सरकारी खर्चको कस्तो भूमिका रहेको हुन्छ भनेतर्फ गहन विश्लेषण हुनु आवश्यक छ। नेपालको सीमान्त उपभोग प्रवृत्ति (एमपीसी) का बारेमा अध्ययन गर्दा सन् १९७४/७५ देखि २०११/१२ सम्म ३८ वर्षको अवधिका तथ्याक प्रयोग गरी 'इन्स्ट्रुमेन्टल भेरिएक्ल' विधि अपनाई सीमान्त उपभोग प्रवृत्तिको गणना गरिएको अध्ययन अनुसार नेपालमा एक रुपियाँ आय भएमा ८३ पैसा उपभोगमा खर्च हुने ८.७ पैसा बचा हुने गरेको पाइयो। यसरी गणना गरिएको सीमान्त उपभोग प्रवृत्तिलाई प्रयोग गरी सरकारी खर्च र राष्ट्रिय आयका सम्बन्धका आधारमा गणना गर्दा एक रुपियाँ सरकारी खर्चमा वृद्धि हुँदा करीब छ रुपियाँले राष्ट्रिय आयमा वृद्धि हुने गुणक प्रभाव देखिएको छ।

यसबाट के प्रस्तु हुन्छ भने सरकारले बजेटमा उल्लेख गरेको पुँजिगत खर्च खपत गर्ने क्षमताको अभावमा त्यसको सिधा प्रभावका कारण राष्ट्रिय आयमा कमी हुनेगरेको छ। राष्ट्रिय आयमा हुने कमीले आर्थिक वृद्धिमा पनि कमी ल्याएको छ। वर्षौसम्म न्यूनदरमा हुने वृद्धिले आर्थिक विकास हुन नसकेको र जनताको जीवनस्तर उक्सन नसकेको अवस्था छ। यसबाट थप के पनि प्रष्ठ दुर्छ भने अन्य कारणहरूका साथै पुँजिगत बजेट खपत गर्ने नसकने हाम्रो असक्षमताका कारण देशमा आर्थिक विकासले गति लिन नसकेको हो। यसैगरी धेरै साना कार्यक्रमहरूमा बजेट छारिने, अधिकाश बजेट आर्थिक वर्षको अन्त्यतिर आएरमात्र खर्च गर्ने, प्रभावकारी अनुगमन तथा मूल्याकन हुन नसकने, कामको स्तर न्यून प्रवृत्तिको हुने र दुर्लम्ब स्रोतको सुधारयोग गर्ने नसकने समस्या रहिएको छ।

दोस्रो सविधानसमाको निर्वाचन पछि देशमा राजनीतिक स्थिरता कायम हुने आशा मलाएको सन्दर्भमा आजको आवश्यकता भनेको उत्पादनशील क्षेत्रपा लगानी, सार्वजनिक खरिद प्रक्रियाको सरलीकरण, सम्मान्य दुला परियोजनाहरूको खोजी, बजेट छैन प्रवृत्तिको अन्त्य तथा दुला परियोजनाहरूमा विशेषता सरकारी लगानीहालाई सुनिश्चितता गर्ने सकिन्छ ? अतः बजेट छैन नमई राष्ट्रिय महत्वका परियोजनामा सरकारी बजेटको दुला हिस्सा खर्च गर्नु पर्दछ, जसले देशको आवश्यकता पनि पूरा होसु र अर्थात्न्त्र पनि चलायमान रहिरहोसु। यसो मनिरहाँदा सीमान्तकृत समुदायको उत्थानका लागि राज्यले गर्ने लोककल्याणकारी कार्यबाट भने पञ्चन मिल्दैन। स्थानीय निकायको अनुपस्थितिमा छारिएको बजेटमा भझरहेको दुरुपयोगलाई भने तत्कालै रैक्न नपर्दछ।

दोस्रो सविधानसमाको निर्वाचन पछि देशमा राजनीतिक स्थिरता कायम हुने आशा मलाएको सन्दर्भमा आजको आवश्यकता भनेको उत्पादनशील क्षेत्रपा लगानी, सार्वजनिक खरिद प्रक्रियाको सरलीकरण, सम्मान्य दुला परियोजनाहरूमा विशेषता सरकारी लगानीहालाई सुनिश्चितता गरी पुँजिगत बजेटको अधिकतम उपयोगद्वारा राष्ट्रिय आयमा वृद्धि ल्याई वर्षौदेखि औसतमा ४ प्रतिशतमन्दा माथि जान नसकेको आर्थिक वृद्धिलाई लगातार माथिल्लो अंकमा लैजानु र यस्तो वृद्धिलाई धेरै वर्षसम्म दिगो कायम हुन, जसले गर्दा पुँजिगत खर्च लक्ष्य अनुरूप हुनसकेको छैन। खर्च गर्ने नसकदा प्रतिबद्धता अनुसारको वैदेशिक सहायतासमेत प्राप्त हुनसकेको छैन। वैदेशिक सहायता लिनु राम्रो हो वा होइन, यतातिर नजाऊँ। नेपालले वैदेशिक सहायता लिने नीति अंगीकार गरेको सन्दर्भमा

लेखकले विकास अर्थशास्त्रमा विद्यावार्थिगर्नु भएको छ। dbpaudel@gmail.com

Development Vs. Nature: Recalling Tohoku Earthquake

Dr. Damaru Ballabha Paudel

JAPAN, a country known for its highly sophisticated technology, faced an unimaginable situation on the Friday of March 11, 2011 at 2:46 pm Japan Standard Time. It was the biggest earthquake in Japan's history, measuring 9 on the Richter Scale (7 shindo on the Japanese scale).

Great Tohoku Earthquake

This terrible earthquake, which hit the northeastern part of Japan, is known as the Great Tohoku Earthquake. It was the fifth most powerful earthquake in the world since the modern system of keeping records began in 1900. The earthquake instantly triggered powerful tsunami waves that reached up to 40.5 metres high.

It was later confirmed that the earthquake had killed about 16,000 people, injured 7,000 others, while 300,000 people had gone missing across 20 prefectures. Similarly, 128,000 buildings had totally collapsed, 273,000 buildings saw partial collapse, and another 748,000 buildings were damaged.

The earthquake and tsunami also caused widespread and severe structural damage in northeastern Japan, including heavy damage to roads and railways, besides starting fires in many areas. A dam also collapsed in the aftermath. Around 4.4 million households were left without electricity and 1.5 million without water. Above all, the tsunami caused a nuclear accident in the Fukushima Daiichi Nuclear Power Plant, and radiation from it affected hundreds of thousands of residents.

At the time of the earthquake, I was in a Nepali friend's room on the second floor of the Soshigaya

International House in Setagaya-ku, Tokyo and was about to take tea. The earth shook for about two minutes, and everybody was terrified. Later on, Japanese television reported what had happened in the Tohoku region. I began to reflect on the high technological development of Japan on the one hand and the power of nature on the other. I thought, will humankind ever overcome nature?

The then Japanese Prime Minister Naoto Kan later said that it was the country's worst situation in the 65 years since World War II. As the media reported about the terrible nuclear accident in the Fukushima Daiichi power plant, people were worried. Foreigners living in Japan were talking about going back to their countries. Some fellow Nepali colleagues and friends were also planning to return to Nepal. I didn't know what to do. I asked my Japanese friends, seniors and professors, but none of them suggested anything. In the end, I decided to leave, thinking that it would be of help to the Japanese government in saving power and food in that terrible situation. Since the Japanese government and people were focused on contingency management, I felt I should not be a burden to them.

While in Nepal, we stayed tuned to the Japanese TV channel, NHK, to learn of the situation there. After 20 days, I went back to Japan, as my classes resumed from the second week of April. Still Japan was suffering from frequent aftershocks. I realised that whatever the advances made in the field of development, no one could challenge nature. Nature is the most powerful thing in this world.

This crisis forced both planners and policymakers the world over to mull over what should be the main

goal of development - people's welfare in harmony with nature or pure physical advancement. This should be a great lesson to humanity in terms of the paradigm shift in development. The earthquake was a great experience, which could change the future of the world.

The new vision for development should include philosophical ideas with ethical values integrated into them. No one will disagree with the fact that we cannot change the geography and cannot control natural disasters, but we can reduce the effect and prevent great losses by using sophisticated technology wisely. If we can control the negative impact, we should use that technology, but if the negative impact is beyond man's control, we should avoid using it.

Are high-tech constructions such as nuclear power plants compatible with nature? Can they serve humanity or will they destroy human civilisation? Do we need those structures, which may harm this earth's very existence? What is the use of technology, which harms people's wellbeing? These questions need to be answered during the reconstruction of the northeastern region of Japan. Can the living conditions of the people be restored to the period before the nuclear accident?

Nuclear plants are man-made, and if they are not under the control of the maker and if they harm human civilisation, then why build them? Why can't we ban nuclear power? Why not develop and use other clean energy?

While constructing new structures, my point is that ethical values should be given high priority. The constructions should not go against the right of man to survive in this universe. Man-made structures

should not destroy humanity in any situation. If it does so, then it is better to think before than regret later.

The Chernobyl and Fukushima Nuclear disasters have proved the essence of the old proverb: "Science is a good servant but a bad master". We must learn lessons from the past and apply them in the present context so that civilisation progresses.

While restoring the devastated region, the planners should give a thought to the following questions. Is the technology suitable to withstand many big earthquakes and tsunamis? What would be the consequences in case of another devastating natural disaster? Is technology giving emphasis to the high developmental needs or better safety measures? What is the place for human values, ethics and environment in the new construction? Is there any space to restore family values? How do we avoid a mechanical lifestyle and restore highly inspirational ones? How can new construction promote people's happiness?

Natural way of life

In the process of development, the developed countries have lost their original rural culture, social norms and family values. Local traditions and cultures are very important for the identity of the people and places. Restoring social norms and ancient family values will make a place better, with a blend of development and cultural values. Preserving the environment and nature will definitely make the place better to live in and enjoy the natural way of life in a modern setting.

(The author received his PhD in Development Economics from the University of Tokyo in 2014.)

आपनै 'मोडेल' को नवनिर्माण

डा. डमरु बल्लभ पौडेल

भूकम्पपछिको खोजी, तथा उद्धार र राहतको चरण पनि सकिएर देश पुनर्निर्माणको चरणमा प्रवेश गर्ने तर्खरमा छ। अहिले अस्थायी प्रकृतिका निर्माण भइरहेका छन् र वर्षायाम सकिएपछि स्थायी निर्माणको कार्य सुरु हुनेछ। पुनर्निर्माण भनिए पनि व्यवहारमा यसलाई नवनिर्माण नै बनाउनुपर्ने आवश्यकता छ, किनभने भूकम्प अति प्रभावित जिल्लाका क्षतिग्रस्त संरचनाको मर्मत गरेर नहने र भृत्याएरै नयाँ बनाउनुपर्ने अवस्था रहेकोले यसलाई नवनिर्माण भन्नु नै बसश हुन्छ।

अबको निर्माण पुरानै ढाँचाको हुने सकदैन र हुनु पनि हँगुदैन। भावी पुस्ताले हामीलाई सराप्ने खालको निर्माणको अब काम छैन, किनभने भूकम्पीय जोखिमका हिसाबले नेपाल विश्वमै ऐधारौं नम्बरमा पर्छ। काठमाडौं त उच्च पाँचमैं पर्ने विभिन्न अन्तर्राष्ट्रिय प्रतिवेदनहरूले देखाएका छन्। अनि फेरि पनि आउने भूकम्पीय र पराकम्पनले निर्गार्ने संरचना बनाउन सकिएन भने निर्माण गरेको औचित्य पनि रहेदैन। तसर्थ, भूकम्पबाट पाठ सिकेर भूकम्प प्रतिरोधी, आधुनिक, समयसापेक्ष र अन्तर्राष्ट्रियस्तरको निर्माण नगरी हामीलाई सुखै छैन।

नवनिर्माणका लागि सरकारले स्पष्ट नीति बनाउनु पर्छ। शहरी र ग्रामीण ईलाकामा आ-आपनै मापदण्ड बनाउन पर्छ। यस अघि पनि मापदण्ड नभएका होइनन् तर पालना नहँदा अपार्टमेण्ट, ठूला भवन तथा निजी घरहरूको के हालात भयो हामीले देखेकै छौं। थोरै पैसाको लोभ गरी कमसल प्रकारको निर्माण गर्दा, अरूले कमसल निर्माण गरेको घर खरिद गर्दा अथवा सरोकारवालाले अनुगमन गर्ने तदारुकता नदेखाउँदा यस्तो भएको हो। साठे एक आनामा निर्माण भएको काठमाडौंको कपनस्थित सात तले भवन भूकम्पमा परी भत्किंदा करिब ४० जनाको मृत्यु हुन पुगेको देखिएकै छ। कुनै एक जनाको लहडले अगलो भवन बनाउँदा र यसमा सरोकारवाला निकायले अनुगमन गर्न नसकदा यत्रो ठूलो जनधनको क्षति हुन पुगेको कुराबाट भविष्यमा पाठ सिक्नै पर्दछ।

शहरमा कत्रो बाटो आवश्यक, न्यूनतम निर्माणका लागि कति जग्गा आवश्यक र कति जग्गामा कति तले घर बनाउन पाइने तथा यसको 'स्ट्रक्चर' कस्तो हुने भन्ने स्पष्ट मापदण्ड तोकी छिमेकीको सहमति बेर निर्माण गर्न नपाइने, मापदण्ड विपरित बनाएको आशंका लागेमा छिमेकीले उजुरी दिन सक्ने, इन्जिनियरले बनाएको नक्सा अनुसार मात्र नक्सा पास हुने र पास भएको नक्सा अनुसार हबहु निर्माण हुनुपर्ने, निर्माणमा कमजोरी भएको भविष्यमा पत्ता लागेमा सम्बन्धित इन्जिनियर, ठेकेदार र अनुगमनमा जाने कम्चारीलाई समेत कारवाही हुने व्यवस्था कानुनमै गर्नु आवश्यक छ। यसरी व्यक्तिलाई जिम्मेवार नबनाई निर्माण कार्यमा गुणस्तर कायम हुनै सकदैन। अतः राम्रो मापदण्ड बनाउनेमात्र नभई यसको कडाइका साथ पालना गर्नु गराउनु अत्यावश्यक छ। यसैगरी ग्रामीण ईलाकामा पनि मापदण्ड बनाएर मात्रै नक्सा पास गराई भूकम्प प्रतिरोधी निर्माण गर्नुपर्छ।

नेपालको पुनर्निर्माणका लागि राजधानीमा हालै सम्पन्न अन्तर्राष्ट्रिय सम्मेलन विकास साझेदारहरू माझा नेपालको नवनिर्माण अभियानमा सकारात्मक प्रभाव पारेको देखियो तर हाम्रा सामु नवनिर्माण कसरी गर्ने भन्ने चुनौती छ। नवनिर्माणको लागि प्राप्त

हुने बैदेशिक सहयोगलाई उपयोग गर्ने हामीसँग ठोस योजना हुनपर्छ र यसलाई कुनै हालतमा पनि दुरुपयोग हुन नदिने कुरा सुनिश्चित गर्ने सक्नुपर्छ ।

अन्तर्राष्ट्रिय सम्मेलनमा प्रधानमन्त्री र अर्थमन्त्रीबाट भ्रष्टाचारप्रति शून्य सहनशीलता गरिने कुरा आएको छ तर साँच्चिकै व्यवहारमा यसलाई सफल पार्न चुनौतीपूर्ण देखिएको छ । विगतमा देखिएको खर्च गर्ने प्रवृत्ति, दलीय भागबण्डा र ढिलासुस्तीले अबको निर्माणमा पनि शंका गर्ने प्रशस्त ठाउँ दिएको छ । यसप्रति सजग हुनपर्दछ । साथै, छिटै निर्माण हुन लागेको पुनर्निर्माणसम्बन्धी अधिकारसम्पन्न प्राधिकरणमा दलीय आस्थाको आधारमा नभई आफ्नो क्षेत्रमा विज्ञता हासिल गरेका दक्ष व्यक्तिहरूको नियुक्ति विजको रूपमा हुनु आवश्यक छ ।

नवनिर्माणका लागि कस्तो खालको सामग्री प्रयोग गर्ने र यसको न्यनतम गुणस्तर कस्तो हुने भन्ने तय हुनपर्दछ । निर्माणका लागि आवश्यक जनशक्ति कसरी जुटाउने भन्ने योजना पनि सँगसँगै बनाउनु पर्दछ । लाखौं युवा बैदेशिक रोजगारीमा गएका बेला स्वदेशी जनशक्तिको अभाव हुने अवस्था पनि देखिएको छ । यस्तो अवस्थामा भारत वा चीनबाट मजदुर आयात गरी निर्माणमा प्रयोग गर्नुभन्दा स्वदेशमै बेरोजगार रहेका नेपाली युवालाई अधिकतम उपयोग गर्नुपर्छ । यसबाट अपुग भएमा बैदेशिक रोजगारीमा गएका युवालाई स्वदेश फर्कन आहवान गरी उनीहरूलाई तालिम दिई निर्माण कार्यमा लगाउनु पर्छ । यसका लागि खाडी मुलुकमा नेपालीले पाउने मासिक ज्यालादर बराबर सरकारले सुनिश्चित गर्नुपर्छ । यसो भएमा आफ्नो देश निर्माण गर्ने नेपाली युवाहरू स्वदेश नफर्कने अवस्था रहेदैन । आफ्नो देशको नवनिर्माण आफैले गर्दा हामीलाई एकातिर गौरवको अनभूति हुन्छ भन्ने विदेशमा बगिरहेको पसिना स्वदेशका लागि बगाउँदा आत्मसन्तुष्टि प्राप्त हुन्छ । यसका साथै स्वदेशी अर्थतन्त्रको निर्माण आफ्नै बुतामा हुने हुँदा आर्थिक बृद्धिमा समेत ठूलो सघाउ पुळ्याउँछ ।

नवनिर्माणमा स्वदेशी विजहरूको प्रयोग गर्नुपर्छ । भूगर्भविद्, इन्जिनियर, ओभरसियर, सिकर्मी, डकर्मी, इलेक्ट्रिसियन, प्लम्बर, टायल मिस्ट्री, पेण्टरजस्ता प्राविधिक कार्यमा आवश्यक जनशक्ति स्वदेशी प्रयोग गर्ने र नपुगेको अवस्थामा स्वदेशमा नै तयार पार्नुपर्छ । यसका लागि रामो जनशक्ति योजना बनाइ तालिम, प्रशिक्षण तथा रोजगारीको अवसर प्रदान गर्ने गरी सोतको व्यवस्था गरिनु आवश्यक छ ।

जापान, इण्डोनेसिया, गुजरातका अनुभवबाट सिकेर अझ परिस्कृत गर्दै भूकम्प प्रतिरोधी प्रविधिको स्वदेशी मोडल बनाउनु पर्दछ । यसमा स्थानीय सामग्री र स्थानीय उत्पादनको बढीभन्दा बढी उपयोग गर्नुपर्छ । यसका कारण बिदेशबाट आयात गर्दा लाग्ने विदेशी मुद्रा बचत गर्न सकिन्छ । स्वदेशमा निर्माणका लागि चाहिने सामग्री उत्पादन गर्ने गरी उद्योगको स्थापना गर्ने सुनौलो अवसर पनि यही बेला हो । यसमा सरकारले उद्योगीहरूलाई अधिकतम प्रोत्साहन दिनुपर्छ ।

स्थानीय सामाग्री, स्वदेशी जनशक्ति, परम्परागत संस्कृति प्रयोग गरेर मौलिक नेपाली ढाँचाको तर आधुनिक र भूकम्प प्रतिरोधी निर्माण गर्न सकिए यसले नेपाली निर्माणको मौलिक मोडेल पनि बनाउन सकिन्छ । यसका लागि पूर्णरूपमा निर्माणमा लानु अगाडि विजहरूले अध्ययन, अनुसन्धान र परीक्षण गर्ने र सफल हुने विकल्पलाई मात्र सिफारिससाथ निर्माण अनुमति प्रदान गर्नुपर्दछ । नवनिर्माणसँगै कृषिमा आधुनिकीकरण गरी यसको रूपान्तरण आवश्यक छ । सन् २०१३ मा नै निर्माण भई प्रयोगमा आउन बाँकी रहेको नेपालको भू-उपयोग नीतिलाई ऐनमा परिणत गरी कडाइका साथ लागू गर्ने उपयुक्त समय पनि यही नै हो । भू-उपयोग नीति लागू गर्न सकिए यसबाट कृषि क्षेत्रको संरक्षण मात्र नभई कृषिमा आधुनिकीकरण गर्न सकिन्छ । यसका साथै, औद्योगिकीकरण, बस्ती एकीकरण, बस्ती विकास तथा पुनर्बास गर्न सहज हुने, शहरीकरणलाई व्यवस्थित बनाउन सकिने, वनजंगल र प्राकृतिक सम्पदाको पनि संरक्षण गर्न सकिने हुन्छ ।

साथै, यो बेला हामो आफ्नै अनुभवबाट सिकेर आर्थिक विकासको नेपाली मोडल बनाउने अवसर पनि हो । यसका लागि नवनिर्माणसँगै दीर्घकालीन योजनाको आवश्यकता पर्दछ । दीर्घकालीन योजना तीस-चालीस वर्षको बनाउन सकिन्छ र यसमा नेपाल कति वर्षमा कुन तहमा पग्ने, यसका लागि आवश्यक पैँजी र श्रमशक्ति कति हो तथा यसलाई कसरी जुटाउने भन्ने योजना चाहिन्छ । पहिलो २० वर्षमा कृषिको रूपान्तरण र पछिल्लो २० वर्षमा उद्योग र सेवा क्षेत्रको विकास तथा विस्तार गर्ने गरी नेपाली मौलिक ढाँचाको विकास मोडल बनाउनु पर्छ ।

नयाँ संविधानको निर्माण हुन लागेको तथा आर्थिक वर्ष २०७२।७३ को बजेट समेत आउन लागेको पूर्वसन्द्यामा दीर्घकालीन विकास मोडेल अनुरूपको नवनिर्माण योजना ल्याउनु पर्दछ । यसका लागि नेपालको आर्थिक विकासलाई राजनीतिले अवरोध नपुळ्याउने गरी सहमतिको वातावरण बनाउने र जनताको जीवनस्तर उकास्ने दिशामा हामा हरेक कदमहरू अगाडि बढ्नु पर्दछ ।

पुनर्निर्माण वा नवनिर्माणका लागि प्राप्त हुने विदेशी सहायताभन्दा स्वदेशी धरातलमा उभिएका हामै योजना, एकता र प्रतिबद्धता महेवपूर्ण हुन्छन् । देश विकास र निर्माणका लागि साँच्चै गतिलो योजना बनाई कार्यान्वयनमा ल्याइए मात्र यसमा स्वदेशी स्वामित्व कायम हुने र जनसमर्थन प्राप्त हुने अवस्था रहन्छ । जनताले स्वामित्व नतिएका योजना सफल हुन सक्दैनन् । तसर्थ स्वदेशी मोडेलको दीर्घकालीन योजना बनाउँ र यसै योजना अनुरूपको नवनिर्माण गर्ऊ ।

परम्परागत विकास मोडल

नेपाली शैलीको आधुनिक विकासको मोडल चाहिएको छ

बजार अर्थतन्त्रका हिमायतीहरूले केन्द्रीकृत अर्थतन्त्रभित्रको विषय ठानी योजनालाई अस्वीकार गरे पनि हाम्रो जस्तो मिश्रित अर्थ व्यवस्था अगालेको अति कम विकसित राष्ट्रलाई धेरै वर्षसम्म योजना चाहिन्छ। विशेष गरी निजी क्षेत्र सबल नहुन्जेलसम्म सरकारले योजना मात्र होइन बचाउपा प्रभावकारी अनुगमन समेत गर्नुपर्ने हुन्छ।

यस मोडल अनुसार वार्षिक विकास तथा नियोग योजनाका अधिकाश काम जेठ र असार महिनामा सम्पन्न हुन्छन्। असार महिना आर्थिक वर्षको अन्तिम महिना पनि हो। साउन एक गतेटेखि नयाँ आर्थिक वर्ष सुरु गर्दै नयाँ बजेट कार्यान्वयनमा आउने र गत वर्ष स्वर्च नभाएको बजेट फिज हुने गर्दछ। तसर्थ, बजेट फिज हुन नदिन असार महिनामा जस्तै भए पनि बजेट स्वर्च गर्ने प्रचलन हाम्रो नियमित र आम प्रवृत्ति नै बनेको छ र गत आर्थिक वर्ष पनि यसमा अपवाद रहेन।

के साढ्है यस मोडल अनुसार हुने काम गुणस्तरीय हुन्छ? अनि यसरी स्वर्च गरिएको बजेटले विकास नियमित कार्यलाई सहयोग पुऱ्याएको छ। पक्कै छैन, उदाहरणका लागि हामीले देखिएको र भोगिएको सबैभन्दा चल्तीको उदाहरण लिई, असारमा गरिए पिच बाटो। गत आर्थिक वर्षको असार महिनामा सहरका विभिन्न ठाउँमा बाटो पिच भयो। पिच गर्दा पुरानो मत्केको बाटो भए यसलाई टालेको हो कि होइन छुट्याउने नमिकिने गर्ने अति पातलो पिच भएको थियो। चौचमा भएको साना खाल्डो समेत बैवास्ता गरी छाडेको र आलि आलि पोतिएको मात्र थियो। नयाँ बाटो पिच गर्दा समेत

जानकारी छ। यसैगरी कार्यान्वयन गर्ने सम्बन्धित मन्त्रालय, विभाग, कार्यालय वा एकाइहरू पनि बेस्बर नभएका होइनन्। त्यसो मए सबैको जानकारी भएर पनि स्रोतको दुरुपयोग किन भइरहेको छ त? किनकि, राजनीतिज्ञ, कर्मचारी, इन्जिनियर तथा ठेकेदारहरूमा अनावश्यक लाभ लिने प्रवृत्ति छ, जसका लागि देशले दूलो मूल्य चुकाइरहेको छ। तसर्थ यसमा तत्काल सुधार आवश्यक छ। अन्यथा सन्मुल्तमा फर्न आलिसको भूकम्पपछिको नवनिर्माण पनि यही मोडलपा जाने सम्भावना छ।

पूलतः ठेकेदारलाई जिम्मेवार बनाउने नगरेसम्म यस्तो भइरहन्छ। कामको गुणस्तर परीक्षण गरेर मात्र भुक्तानी दिने गर्नुपर्छ। यसैगरी कति वर्षको लागि मनेसम्म भएको हो, समय क्रममा त्यो अनुसार भएको नगाडापा नियोग गर्ने ठेकेदार, सहमति दिने प्रशासक, अनुगमन गर्ने इन्जिनियर तथा भुक्तानी दिने कर्मचारीलाई समेत कारबाही गर्नुपर्छ। यसबाहेक गुणस्तरीय काम गर्नेहरूलाई पुरस्कार र सम्मान गर्ने कानुनी व्यवस्था पनि आवश्यक छ। यस्तो व्यवस्था कर्मसुप्रति पढापात नगरी कडाइका साथ लागू गरिए प्रणाली बस्त गर्दै यस्ता प्रवृत्तिको अन्य निश्चित छ। तर सानोतिनो स्वार्थका लागि

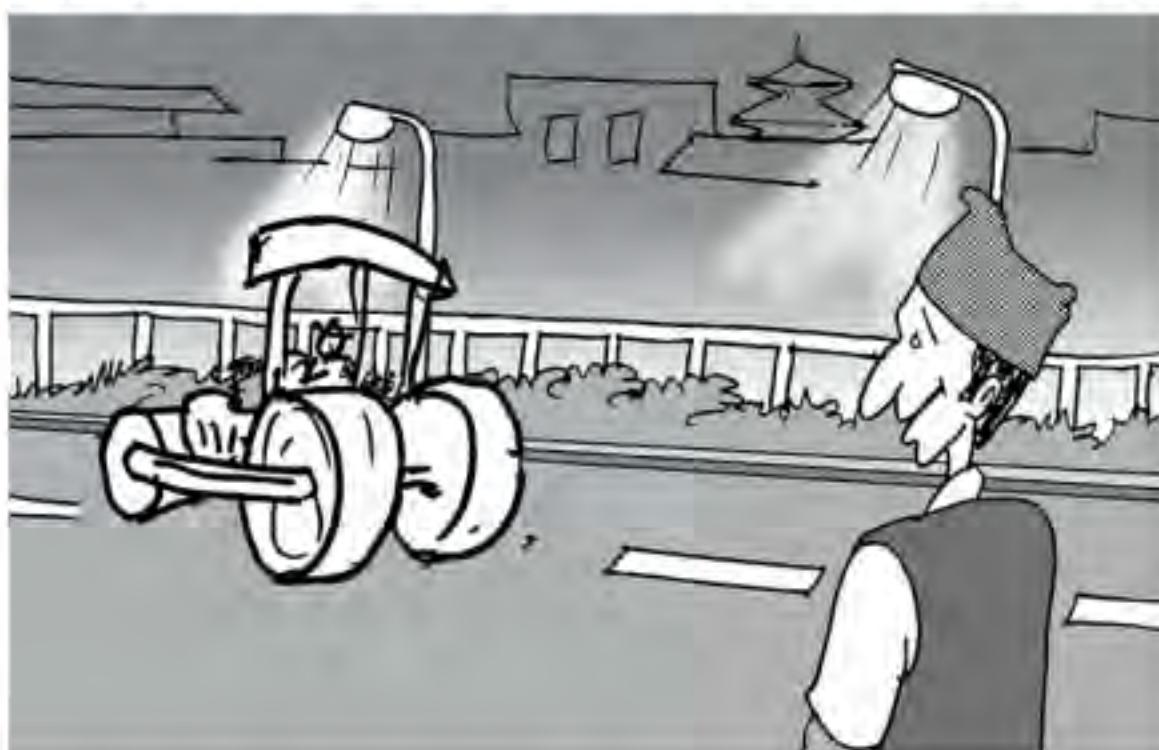
प्रश्नाउन नसकदा हामी विकासपा धेरै पछाडी गरेका मात्र छैनी, भएको स्रोतको समेत सदुपयोग गर्न नजान्दा एक तिहाई जनतालाई गरिबीबाट माथि ल्याउन पनि सकिएको छैन।

बजार अर्थतन्त्रका हिमायतीहरूले केन्द्रीकृत अर्थतन्त्रभित्रको विषय ठानी योजनालाई अस्वीकार गरे पनि हाम्रो जस्तो मिश्रित अर्थ व्यवस्था अङ्गालेको अति कम विकसित राष्ट्रलाई धेरै वर्षसम्म योजना चाहिन्छ। विशेष गरी निजी क्षेत्र सबल नहुन्जेलसम्म सरकारले योजना मात्र होइन बचाउपा प्रभावकारी अनुगमन समेत गर्नुपर्ने हुन्छ। त्यसो मए हाम्रो विकासको मोडल कस्तो हुनुपर्दछ? जापान, कोरिया, सिङ्गापुर, मलेसिया वा चीनको विकास मोडल हामीलाई मिल्नु त? सकारात्मक कुराहरू विभिन्न देशका अनुभवबाट सिक्नुपर्दछ तर हाम्रो देशको वस्तुस्थिति अनुसूचको नेपाली झैलोको आधुनिक विकासको मोडल हामीलाई चाहिएको छ।

यसका लागि स्वदेशमा रहेको सोतसाधन र जनशक्तिको अधिकतम उपयोग गर्ने कति वर्षमा, कसरी र कहाँ पुग्ने मन्ने लक्ष्यसहितको ठोस दीर्घकालीन योजना अत्यावश्यक छ। समय तोकेर आयस्तर र रोजगारीका सूचकहरू हासिल गर्ने विस्तृत कार्यक्रम बनाई विकासका कामहरू गर्दैजाँदा आफ्नै परिप्रेक्ष्यमा गरेका अनुभव र असफलताबाट शिक्षा लिई र समयानुकूल परिमार्जन गर्दै आफ्नै परिवेशमा पौलिक मोडल बनाउनु पर्दछ। नेपालको दीर्घकालीन विकासका लागि ३०/५० वर्षको योजना बनाएर त्यही अनुसूच विभिन्न चरणमा विकासको कामलाई व्यवस्थित गर्नुपर्दछ। यहिलो चरणमा देशलाई कृषिमा आधारित अर्थतन्त्रबाट औद्योगिक अर्थतन्त्रको रूपमा रूपान्तरण गर्ने, दोस्रो चरणमा उच्च प्रविधियुक्त उद्योग बन्दाको विकास गर्ने र तेस्रो चरणमा सेवा क्षेत्रको उच्च व्यावसायिक विकास गर्ने अर्थतन्त्रलाई प्राथमिक कृषि क्षेत्रबाट क्रमशः उद्योग र अन्तमा सेवाको क्षेत्रमा केन्द्रित गर्नुपर्दछ।

देश सङ्घीयताको सङ्घारमा रहेको अवस्थामा राम्रो सञ्चिकानको धोणा गरी सँगसँगी दीर्घकालीन विकासको योजना पनि ल्याउनु पर्दछ। यसेसँग तादात्पर्य हुने गरी कृषि, जलस्रोत, पर्यटन, रोजगारी, वाणिज्य, विदेशी लगानी, प्रविधि, उद्योग आदिमा पनि लक्ष्यसहितको दीर्घकालीन उपर्योजनाहरू प्रस्तरसँग सुचकाङ्क्षा तोकी धोणा गर्नुपर्छ। प्रत्येक वर्षको वार्षिक बजेटले यस्ता योजनालाई सफल बनाउने गरी कार्यक्रमहरू ल्याउनुपर्दछ। साथै बहुवर्षीय योजनाको बजेट फिज नहुने र परियोजना निर्णय तथा कार्यान्वयनमा स्पष्ट जिम्मेवारी तोकी दण्ड र पुरस्कार प्रणाली लागू गर्नुपर्छ।

दीर्घकालीन योजना अनुसूच विकासले गति समाउनसके स्वदेशमै श्रमको उचित मूल्य पाइने अवस्था रहन्छ। यसबाट भाषी सन्ततिलाई पनि आहिलेजस्तै अदक्ष श्रमिकको रूपमा विदेशी भूमिमा उच्च जीवन स्तर फालन वा बेगोजगार बस्नु नपर्ने अवस्था सिर्जना गर्न सकिन्छ। त्यसपछि राजनीति उच्च सामाजिक भावना भएका मानिसहरूले मात्र गर्ने र यसमा नैतिकता कायम हुनेछ। समाजमा ऐटा प्रणाली बसाउन सके यस्तो प्रणालीलाई उन्नत बनाउने दिशामा अन्वेषण गरिने र दिग्गो विकासको बाटोमा देश अघि बढ्ने ढोका सुलेछ। ■

माथिबाट कालो पत्रको कालो रहन्साम्म पात्र देखिने गरी पिच गरिएको थियो। यस्तो पिचले थाप्ने अवधिएक धाम र एक धानी यात्र हो। असार महिनामा हतारमा पिच गरिएको बाटो छोटो अवधिमै कतै भनिकालेको र कतै उचिकार र हिलाम्ब भएको देखन सकिन्छ।

यसैगरी, विभिन्न जिल्लामा काम गरिस्तो गर्न वा कार्य नगरी चिल भर्पाई मिलाएर गत असार मसान्तमा पूँजीगत बजेट सिध्याउन प्रयास गरेको पाइएको छ। हाम्रो परम्परागत विकास मोडल यस्तै खालको छ र यसबाट विकास कार्यमा साढ्है न त कुनै टेवा युग्मको छ न जनताको जीवनस्तर उकास्न यसले सहयोग नै गरेको छ। यसले त हाम्रो जस्तौ गरिब देशमा दुर्लभ स्रोतको दुरुपयोग भइरहेको छ, जुन जनताबाट कर सङ्कलन गरेका वा विकास साफेदारहरूबाट जहान लिएक बुटाइएको हुन्छ।

यसबाट बजेट निर्णय गर्ने अर्थ मन्त्रालय, योजना आयोग र सम्बन्धित मन्त्रालयलाई पुरापूर

निजामती सेवामा 'क्यारोट' कि 'स्टिक'

उच्च तहको सेवा प्रदान गर्ने कर्मचारीलाई पुरस्कार र न्यूनतम तहभन्दा कम गुणस्तरको सेवा प्रदान गर्नेलाई दण्डको व्यवस्था गरिनुपर्छ

राजनीतिको आडमा सर्लवा,
बदुवा तथा निर्णय प्रक्रियामा
समेत तल्लो तहका कर्मचारी बढी
हावी हुन थालेका कारण हाल
स्टिक एप्रोचको प्रयोग कमै हुने
गरेको छ भने तटस्थ कर्मचारी
भने कहिलेकाही सानो गल्तीमा
पनि कारबाहीमा पर्ने गरेका
छन्। योग्यता र कार्यक्षमताको
विश्लेषण गरी सही कर्मचारीलाई
सही ठाउँमा पदस्थापन गर्ने
सकिएको छैन।

■ डा. डमखल्लभ पौडेल

नेपालमा प्रत्येक राजनीतिक तथा संविधानिक परिवर्तनपछि जनताले सरकारसँग ठूलो अपेक्षा राख्ने गरेका छन् तर समयक्रममा अपेक्षा अनुसूच नहुँदा थिएपटक निराश बन्नु गरेको अनुभव छ। नेगालमा पटक पटक दोहोरिने यो घटनाको पुनः नयाँ अध्याय सुन् भइसकेको छ। नयाँ संविधान कार्यान्वयन मई देशमा सुधार होला, सरकारले जनतालाई प्रभावकारी सेवा देला, पायक पर्ने ठाउँबाटै सरकारी सेवा पाइएला र जनताका हितमा सरकारी सेवा सञ्चालन होला भनी आश गर्ने अवस्था रहनु नै यो अध्याय सुन् भएको लक्षण हो।

परम्परागत प्रशासनिक अवधारणा अनुसार साजनीतिक नेताहरू नीति निर्माता र कर्मचारीतन्त्र नीतिको कार्यान्वयनकर्ता हो। राष्ट्रो नीति भए पनि राष्ट्रीय कार्यान्वयन नभएप्ला प्रतिफल राष्ट्रो निस्कन नसकेहैं नीति राष्ट्रो नभएप्ला कार्यान्वयन जातिमुक्ति राष्ट्रो भए पनि प्रतिफल राष्ट्रो हुँदैन। अतः राष्ट्रो प्रतिफलका लागि नीति र कार्यान्वयन दुवै राष्ट्रो हुनु जरुरी छ। अर्थात् प्रभावकारी नीति तर्जुमा र कार्यान्वयनका लागि नेता र कर्मचारी दुवै दक्ष, असल र इमानदार हुनुपर्छ। दुवैका बोचमा समन्वय भएप्लात्र सार्वजनिक सेवा प्रवाहमा प्रभावकारिता आउँछ।

क्यारोट (पुरस्कार, प्रोत्साहन) र स्टिक (दण्ड, डर) बीचको द्विविधा प्रशासन र व्यवस्थापनमा सधैँ रहने गरेको गाइन्छ । व्यक्तिलाई सझगाठनको कामप्रति उत्तरित गर्न यी दुई औजारको प्रयोग गरिन्छ । प्रजातान्त्रिक र कुण्डल नेतृत्वले क्यारोटको माध्यमबाट सझगाठनको लक्ष्य हासिल गर्छ भने कहिलेकाहीं स्टिकको प्रयोग यनि आगरिहार्य बन्छ । निराकरण नेतृत्वले प्रायः स्टिकको प्रयोग गर्छ ।

२०४८ साल अधिको कर्मचारीतन्त्र स्थिर र बलियो देखिए पनि २०४८ सालपछिको कर्मचारीतन्त्रमा सम्झुगत आस्थरता देखा परी कर्मचारीतन्त्र राजनीतिको लाचार छाया बन्न पुग्यो। राजनीतिक उद्देश्य पूरा गर्न कर्मचारीतन्त्र तटस्थिता र निष्पक्षताजस्ता आधारमूल यान्यताचाट समेत स्वलित भयो। आफ्ना मान्छेको फाइदाका लागि धेरैपटक ऐन नियममा परिवर्तन गरियो। राणाकालको चाकरी प्रथामा ठिकेको प्रशासन पञ्चायत कालमा 'भितर'लाई तकमा र 'इतर' लाई सानो गल्तीमा पनि पर्चा स्वडा गरेर हटाउने प्रथा कायम गरी क्यासेट र स्टिक दुवै एप्रोचको प्रयोग गरियो भने प्रजातान्त्रिक कालको निजामती सेवामा स्टिक एप्रोचको प्रयोग कम होने गर्नको छ।

राणाकालदेखिको विसर्गसत बोकी समयक्रममा विकास र सुधार हुँदै आजको निजामती सेवा बनेको हो। यसमा हाल १० सेवाअन्तर्गत ६ समृद्धीकरण, ४/१ सम्पूर्ण, ५/१ उपसम्पूर्ण, करिच आठ हजारभाष्य कार्यलयहरू र असी हजार कर्मचारीहरू कार्यरत

पक्षको रूपमा परम्परागत संस्कृत र सन्तान र सन्तान व्यवस्था
छ तर कार्य कुप्रती (इफिसियन्सी) र नवीन सोच (इन्नोवेशन) को अभाव छ । सङ्घीयतामा सम्झौतिक
प्रतिस्पर्धी निजापती प्रशासनको आवश्यकता हुन्छ,
जसले मात्र स्थानीय तहमा प्रभावकारी रोबा प्रवाह
गर्न सक्छ । यसका लागि कर्मचारीहरूलाई स्थानीय
भाषा र सम्झौतिको ज्ञान, यथोष्ट तात्पर्य, अध्ययनका
अवसर र चूनि विकासको प्रस्तु पथको आवश्यकता
छ । कर्मचारीहरूलाई जीवन निर्वाह गर्न पुर्ने
तलब र सुविधा दिएर काममा लगाउनु जरुरी छ ।
कार्यसम्पादन सुचकहरूको व्यवस्था गरी प्रोत्साहन
वा निरुत्साहन प्रणालीको व्यवस्था गर्न सकिन्छ ।
जसमा परिमूचक अनुसार नतिजा प्राप्त गरी उच्च
तहको सेवा प्रदान गर्ने कर्मचारीलाई पुरस्कार
र न्यूनतम तहभन्दा कम मुण्डस्तरको सेवा प्रदान
गर्नेलाई दण्डको व्यवस्था गरिनपर्छ ।

२०६३ सालदेस्ति राजस्व प्रशासन अन्तर्गत
राजस्व कार्यालयहरूमा जिम्मेवारी, जबाकर्तेहिता,
पारदृष्टिता र सुशासन कायम गरी राजस्व
संटकलनमा खृद्धि गर्न कार्य सम्पादनमा आधारित

प्रोत्साहन प्रणाली केन्द्रित गणिएको र यसले सेवा प्रवाहमा त्याएको नतिजा मूल्याङ्कन नभएको गुनासो कर्मचारीहरूले नै गर्ने गरेको देखिएको छ। कामको चाप बढी भएका अधिकाश कार्यालयमा यो प्रणाली लागू हुन नसकदा कर्मचारीबीच विपेद यएको गुनासो पनि त्यक्तिको छ। यसैगरी प्रत्येक वर्ष प्रोत्साहन भजालाई कायम राख्ने, अफ घटाउने वा हटाउने भन्ने सन्दर्भमा पनि अन्योल उत्पन्न हुने गरेको देखिएको छ। बजारको मूल्यस्तरको अनुपातमा तलब भत्ता न्यून रहेको, प्रत्येक वर्ष हुने मूल्य धृटिको अनुपातमा तलब भत्ता समाझेजन गर्ने नगरिएको र विद्यमान तलबबाट निम्न स्तरको जीवन निर्बाह गर्नसमेत अपुग हुने भएकोले प्रोत्साहन भत्ता पाइने कार्यालयमा जान कर्मचारीको चाप बढी हुने वा अपारदर्शी कियाकलापमा सलग्न हुने प्रवृत्ति निजामती सेवामा देखिएको छ।

देउ युनियनहरूमा आचहु भई राजनीतिको आहमा सकवा, बदुवा तथा निर्णय प्रक्रियामा समेत तल्लो तहका कर्मचारी बढी हाबी हुन थालेका कारण हाल स्टक एप्रोचको प्रयोग कर्मे हुने गरेको छ भने तटस्थ कर्मचारीहरू भने कहिलेकाही सानो गल्तीमा पनि कारबाहीमा धर्ने गरेका छन्। योग्यता र कार्य क्षमताको विश्लेषण गरी सही कर्मचारीलाई सही छाउँमा पदस्थापन गर्न सकिएको छैन। धेरै वर्षसम्प बदुवा नपाइ एउटै पदमा बस्नुपर्ने विहम्बनापूर्ण अवस्थाको अन्त्यका लागि लोक सेवा पास गर्ने दौडमा अधिकाश कर्मचारीहरू सामेल हुँदा सेवा प्रवाहमा नकारात्मक असर पर्ने गरी परीक्षाको तयारीमा लाग्नुपर्ने अवस्थाको भिज्ञनासमेत भएको छ। बदुवा र वृत्ति विकासलाई अनुमान योग्य बनाउन नसकेसम्प यो अवस्थामा सुधार आउन सक्ने अवस्था पनि छैन।

अन्तर्राष्ट्रीय स्तरको सेवा प्रदान गर्न सक्ने बनाउन निजामती सेवामा अरुलाई काम लगाएर आफूले उपलब्धि देखाउने प्रशासकको होइन मौगल्यमौगल्यको गर्न सक्ने गतिशील प्रशासनिक नेतृत्वको आधश्यकता छ। प्रक्रियामुखी होइन परिणाममुखी, अन्तमुखी होइन बाह्यमुखी, शासकमुखी होइन जनमुखी, गुपनाम होइन उत्तरदायी, साँधुरो घेरबाट प्रतिनिधिमूलक, केन्द्रीकृतबाट विकेन्द्रित, पक्षधरबाट निषेध, एकात्मकबाट सङ्घात्मक, सम्भान्तमुखीबाट समावेशी, अपारदर्शीबाट पारदर्शी, सस्थागत अस्थिस्ताबाट स्थिरता, अन्तर्क्रियाविहीनबाट अन्तर्क्रियातर्फ, रुद्ध होइन लचकदार, सख्तो होइन विनम्र, कर्मकाण्डी होइन नवीन सोच भएको, कुशासन होइन सुशासन प्रदान गर्न सक्ने र प्रष्ट होइन स्वच्छ कर्मचारीतन्त्र आजको आवश्यकता हो।

निजामती सेवा र राजनीति दुवै अस्थिर र कमजोर हुँदा देशमा भद्रगोलको अवस्था देखापर्छ । यी दुवैलाई स्थिर र बलियो बनाउन सके प्रभावकारी शासन प्रणाली कायम हुन सक्छ । नयाँ परिवेशमा पुराने ढराको निजामती सेवाले जनताको अपेक्षा अनुसूगको सेवा दिन सक्दैन । यसका लागि निजामती सेवाको सञ्चना, संस्थागत व्यवस्था र आचरणमा धेरै सुधारको खाँची छ । अबको कर्मचारीतन्त्र विगतको विरासत थाएपात्र नभई समयानुसार गतिशील हुन अपरिहार्य छ । चाकरी र नोकरीको तहबाट मात्र उन्मुखीतिको लागि जगाउन चिनाएली मोतापा याउँ

स्वेच्छे आएको निजामती संवादमा समयानुकूल परिवर्तन व्यवस्थापन गरी सस्थागत गर्न नसकदा प्रभावकारी बन्न नसकेकोले अझ पनि सुधारको ठूलो स्तरीयो दृश्येष्टको छ । सदृशीयताले कर्मचारीतन्त्रमा सुधारका लागि अवसर प्रदान गरेको छ । यस अवसरलाई उपयोग गरी जनताको अपेक्षा अनुसंपत्को कर्मचारीतन्त्र निर्माणको बेला आएको छ ।

नयाँ संविधानको कार्यान्वयनसँगै नेपालको निजापती सेवा पनि सदृशीयस्वरूप अनुरूपको बनाउनु पर्ने हुन्छ । संविधानको अनुसूची ५ देखि २ सम्म मात्रका सदृश, प्रदेश र स्थानीय तहको एकलौटी र सामाजिकास्तको सूचीलाई प्रभावकारी कार्यान्वयन गर्न सक्ने तीन तह र यी तीन तहलाई संयोजन गर्ने सामाजिक पुलको रूपमा रहने राष्ट्रिय निजापती सेवा आजको आवश्यकता हो । कुनै प्रदेशमा पूथकतावादी सरकार बन्न्यो भने केन्द्रमा यसका गतिविधि सूचित गरी विस्तृणनबाट रोकन राष्ट्रिय निजापती सेवाको आवश्यकता पर्छ । यसतार्फ हाप्रो ध्यान चेलैमा जान् आवश्यक छ ।

प्रौद्योगिकी लागू गरी क्यारोट एंसेच प्रयोग सुरु भएको थियो । २०७० मालदेखि यो प्रणाली प्रधानमन्त्री तथा मन्त्रिपरिषद् कार्यालय, राष्ट्रपतिको कार्यालय, न्यायपालिका, अस्तित्वार दुरुपयोग अनुसन्धान आयोग, कोष तथा लेस्ट्रा नियन्त्रक कार्यालय, महालेस्ट्रापरीक्षकको कार्यालय, निजामती किताबखाना, निर्वाचन आयोग, राष्ट्रिय सतर्कता

केन्द्र र स्थानीय निकायमा समेत लागू गरियो । हाल राजस्व प्रशासनमा दिने गरिएको दुई सय प्रतिशत भन्ना घटाएर अधिकतम एक सय प्रतिशतसम्मात्र दिने गरिएको छ भन्ने अन्य निकायमा पनि अधिकतम एक सय प्रतिशतसम्म दिने गरिएको छ । यसका साथै उत्कृष्ट कार्य गर्ने निजामती कर्मचारीहरूलाई प्रत्येक वर्ष भद्रो २२ गते निजामती पुरस्कारद्वारा विभूषित गरिन्छ तर उत्कृष्ट कार्यको मापदण्ड नबनेकोले सिफारिसकर्ता तथा प्रदानकर्ताको बुझाइको आधारमा यस्तो पुरस्कार दिइने गरिएको छ ।

जनतालाई सेवा प्रदान गर्ने प्रत्यक्ष रूपमा संलग्न हुने र कामको चाप अत्यधिक भएका अधिकांश निकायहरूमा भन्दा धनि शक्तिशाली निकायमा पात्र

**डा. डम्स्त्रवल्लभ
पौडेल**

**डा. लोकनाथ
भुसाल**

विभेदकारी निजामती सेवा ऐन

पढेर फर्केपछि सम्मानजनक सुविधा दिने वा बढुवा गरिदिने गरेका छन्। नेपाल सरकारले सरकारी ढुकुटी खर्च गरी वैदेशिक अध्ययनमा पठाउने गरेको छैन। तथापि आफैन प्रयासमा विश्वविद्यालयहरूबाट उच्चशिक्षा आर्जनको अवसर प्रदान गर्ने व्यवस्था गर्नु आवश्यक छ। यसबाट बजारमा रहेको सक्षम जनशक्तिलाई निजामती सेवातर्फ आकर्षित गर्न सहयोग पुग्छ। अनुसन्धानको निचोडमा टेकेर गरिएको सुधारमात्र दिगो हुने भएकाले सार्वजनिक नीतिहरूमा निरन्तर निजामती सेवामा दक्ष जनशक्ति निर्माणका लागि यो राष्ट्रो अवसर हो। यस्तै अवसरको खोजीवाट आफैनो क्षमताको सदृप्योग गरी विगतदेखि नै निजामती सेवामा रहेको प्राविधिक तथा अप्राविधिक कर्मचारीहरूले अध्ययन विद्या लिई विदेशी विश्वविद्यालयबाट विद्यावारिधि गरी स्वदेश फर्की सेवारत छन्। अध्ययन पश्चात् विभिन्न देशको अनुभवलाई नेपालमा लागू गरी सार्वजनिक नीति निर्माण, कार्यान्वयन र सेवा प्रवाहलाई सुधार गर्न तत्परता देखाउने यस्तो जनशक्तिको व्यवस्थापन गरी राष्ट्रले यथेष्ट फाइदा लिनसकेको छैन।

सुधार गर्दा सरकारी स्थायी संयन्त्रबाटे अनुसन्धानलाई बढुवा दिन यस्तो जनशक्तिलाई सामान्य प्रकृतिका प्रशासनिक कार्यमन्दा नीतिगत अध्ययन, अनुसन्धानमूलक कार्यमा लगाउनुपर्छ। यसो गर्दा एकातिर बाह्य परामर्शदाताको नियुक्तिमा लाग्ने खर्च बचाउन सकिन्छ, भने अर्कोतिर प्रकाशन गरेबापत बढुवामा विशेष अंक प्रशन गर्न उदार व्यवस्था हुनुपर्छ। विकसित देशहरूमा प्रचलित विद्यावारिधि गरेका कर्मचारीहरूलाई देशभित्रका प्रतिष्ठित विश्वविद्यालयहरूमा अध्यापन तथा अनुसन्धान गर्न काजमा पठाउन सम्भव एवं विश्वविद्यालयहरूका प्राप्तिकर्त्ता गर्न सरकारी सेवामा काजमा ल्याई अनुसन्धान कार्यमा लगाउने तथा विशेषज्ञताको आदान-प्रदान गर्नसक्ने व्यवस्था नेपालमा पनि गर्नुपर्छ।

सार्वजनिक प्रशासनले प्रतिस्थिरी र योग्य व्यक्तिलाई सही कायका लागि छनोट गरेमात्र सेवाप्रवाह प्रभावकारी हुने मान्यता राख्छ। निजामती सेवा ऐन- २०४९ मा सही क्राको परिकल्पना गरी जनमुखी निजामती सेवा सुनिश्चित गर्ने करा उल्लेख गरिएको छ। भारत, पाकिस्तान, भुटान, इन्डोनेशिया र बांगलादेशजस्ता मुलुकहरूले कर्मचारीतन्त्रको क्षमता विकासका लागि सरकारी खर्चमा विदेशी विश्वविद्यालयमा पढन पठाउने र

उच्चस्तरीय मानव पुँजी निर्माणका लागि विभिन्न मुलुकले

गरेकै नेपालले पनि सरकारी ढुकुटीबाट केही रकम खर्च गरी प्रतिस्थिरपूर्ण छनोटको माध्यमबाट कर्मचारीहरूलाई विश्वविद्यालयहरूबाट उच्चशिक्षा आर्जनको अवसर प्रदान गर्ने व्यवस्था गर्नु आवश्यक छ। यसबाट बजारमा रहेको सक्षम जनशक्तिलाई निजामती सेवातर्फ आकर्षित गर्न सहयोग पुग्छ। अनुसन्धानको निचोडमा टेकेर गरिएको सुधारमात्र दिगो हुने भएकाले सार्वजनिक नीतिहरूमा निरन्तर निजामती सेवामा दक्ष जनशक्ति निर्माणका लागि यो राष्ट्रो अवसर हो। यस्तै अवसरको खोजीवाट आफैनो क्षमताको सदृप्योग गरी विगतदेखि नै निजामती सेवामा रहेको प्राविधिक तथा अप्राविधिक कर्मचारीहरूले अध्ययन विद्या लिई विदेशी विश्वविद्यालयबाट विद्यावारिधि गरी स्वदेश फर्की सेवारत छन्। अध्ययन पश्चात् विभिन्न देशको अनुभवलाई नेपालमा लागू गरी सार्वजनिक नीति निर्माण, कार्यान्वयन र सेवा प्रवाहलाई सुधार गर्न तत्परता देखाउने यस्तो जनशक्तिको व्यवस्थापन गरी राष्ट्रले यथेष्ट फाइदा लिनसकेको छैन।

विदेशमा अध्ययन तथा तालिम गरी आउने निजामती कर्मचारीलाई बढुवामा प्राथमिकता

दिनुपर्नेमा अंक घटाउनु संकीर्णता हो ।

सुधार गर्दा सरकारी स्थायी संयन्त्रबाटे अनुसन्धानलाई बढुवा दिन यस्तो जनशक्तिलाई सामान्य प्रकृतिका प्रशासनिक कार्यमन्दा नीतिगत अध्ययन, अनुसन्धानमूलक कार्यमा लगाउनुपर्छ। यसो गर्दा एकातिर बाह्य परामर्शदाताको नियुक्तिमा लाग्ने खर्च बचाउन सकिन्छ, भने अर्कोतिर प्रकाशन गरेबापत बढुवामा विशेष अंक प्रशन गर्न उदार व्यवस्था हुनुपर्छ। विकसित देशहरूमा प्रचलित विद्यावारिधि गरेका कर्मचारीहरूलाई देशभित्रका प्रतिष्ठित विश्वविद्यालयहरूमा अध्यापन तथा अनुसन्धान गर्न काजमा पठाउन सम्भव एवं विश्वविद्यालयहरूका प्राप्तिकर्त्ता गर्न सरकारी सेवामा काजमा ल्याई अनुसन्धान कार्यमा लगाउने तथा विशेषज्ञताको आदान-प्रदान गर्नसक्ने व्यवस्था नेपालमा पनि गर्नुपर्छ।

यदि माथि उल्लेख गरे बमोजिमको योग्यता अनुसारको उचित जिम्मेवारी दिई सरकारले उपयोग गर्न सक्दैन भने अध्ययन विदा लिई विद्यावारिधि प्राप्त गरेका विशेषज्ञ कर्मचारीहरूलाई बिनाकाम वा उनीहरूको क्षमताभन्दा तल्लो स्तरको काम दिई निराश बनाएर रालुको सद्गु सहज अवकाश दिने व्यवस्था गरे सरकार र कर्मचारी दुवैको भलाइ हुन्छ। यसका लागि कर्मचारीले अवकाश लिनाचाहेमा अध्ययन अवधिभर कर्मचारीले विदेशी राष्ट्रबाट प्राप्त गरेको छात्रवृत्ति रकम असुलउपर गर्नेगारी कवुलियतनामा गराउने वर्तमान व्यवस्था (ऐनको बुँदा ४०, ८, २) कैनु पनि दिई त्यायोग्यत होइन। कर्मचारीले अध्ययन अवधिमा लिएको तलब-भत्ता व्याजसहित तिराएर अवकाश दिनुसम्म चाहिँ त्यायोग्यत नै हो।

निजामती सेवामा नरहका जोसुकै नेपाली नागरिकले पनि विश्वविद्याप्रतिस्थिरबाट छानिएर छात्रवृत्तिमा अध्ययन गर्न सक्छ, र निज नेपाल फर्के पनि वा फर्के नआए पनि निजले प्राप्त गरेको छात्रवृत्ति रकम सरकारले असुलउपर गर्ने व्यवस्था कैतै छैन। यदि निजामती सेवामा नरहको नेपालीले विदेशी राष्ट्र वा संस्थाबाट पाएको छात्रवृत्ति कैतै तिर्नु पर्दैन भने उही तरिकाले विश्वविद्याप्रतिस्थिरबाट छात्रवृत्तिमा छानिएर अध्ययन गर्ने निजामती कर्मचारीलाई चाहिँ कि सरकारले दिई नदिएको सुविधा तिराउने? यसो गर्नु प्राकृतिक न्यायको सिद्धान्त र संविधानप्रदत्त समानताको हक्कविरुद्ध हुनजान्छ। अतः अवकाश लिनपर्ने वा दिनपर्ने वाध्यता सिर्जना भएपा नेपाल सरकारले नरगरको लगानी पनि तिराउने तर्कीन र हास्यास्पद देखिएको वर्तमान व्यवस्थामा सुधार आवश्यक छ।

अन्त्यमा, निजामती सेवा ऐन र नियमावलीको आगामी संशोधनमा यी विषयहरूलाई सम्बोधन गरी अध्ययन विदा लिई विद्यावारिधि गरेका कर्मचारीहरूलाई सम्मानपर्वक सेवा गर्ने मौका दिने वा सहज वर्हागमन हुने व्यवस्था हुनुपर्ने देखिन्छ।

नेपाली अर्थतन्त्र: बर्तमान अवस्था र भविष्यको योजना

डमरुबल्लभ पौडेल,

हाल: टोकियो विश्वविद्यालय, जापानमा विकास अर्थशास्त्रमा विद्यावारिधि गर्दै ।

राष्ट्र सम्पन्न बन्न तथा नागरिकहरुको स्वाभिमान कायम राख्न आर्थिक विकासको ठूलो भूमिका रहन्छ । यो लामो समयको अन्तरालमा गरिने प्रतिबद्ध प्रयासहरुको उपज हो । उच्चदरको आर्थिक वृद्धि दीर्घकालसम्म टिकाउ रहे यसले विकास ल्याउँछ । यसकालागि स्थीर नीति र प्रतिबद्ध सरकारको आवश्यकता हुन्छ । नागरिकहरुको जीवनस्तर माथि उठाउन अर्थतन्त्रको विस्तार र विकास हुनैपर्ने भएकाले हामीले आज नभए भोलि र भोलि नभए पर्सि आर्थिक मुद्दाहरुमा प्रवेश गरेर सघन योजनाबद्ध विकास गर्नेपर्छ । नेपालमा कुनै “महाथिर मोहम्मद” नजन्मेला तर युगले महशुस गरिसकेको हुनाले जनताको एकता र दबावबाट भएपनि नेपाली अर्थतन्त्र निर्माणको दीर्घकालीन कार्यक्रमको माध्यमबाट स्पष्ट लक्ष्यसहित यति वर्षमा नेपाललाई विकसित मुलुक बनाइनेछ भन्ने घोषणा हुनु आवश्यक भइसकेको छ । यसो नगरी नेपाली अर्थतन्त्र अन्य अर्थतन्त्रहरुसँग केन्द्रीकृत हुनसक्दैन । अर्थशास्त्रको अभिकेन्द्रीत सिद्धान्त अनुसार दशकौपछि वा शदीआौपछि भएपनि विश्वमा एकैखालका स्रोत र साधन भएका विकासशील अर्थतन्त्रहरु उस्तै तरीकाबाट विकास गरेका अन्य अर्थतन्त्रसँग केन्द्रीकृत हुनैपर्छ । तसर्थ, छिमेकी दुई ठूला अर्थतन्त्रहरु द्रुत गतिमा अगाडि बढिरहेको अवस्थामा नेपाली अर्थतन्त्र निर्माणको लागि हामीलाई सुस्पष्ट दिशासहितको दीर्घकालीन विकास कार्यक्रमको आवश्यकता रहेकाले यसको बारेमा राष्ट्रिय बहससमेत हुनु जरुरी भैसकेकोछ ।

राजनीति मीयो भएकाले यसकै वरिपरि अन्य प्रशासनिक तथा सामाजिक अवयवहरू घुम्ने गर्दैन् र यसले आर्थिक, सामाजिक तथा सर्वाङ्गिण विकासको लागि अहम् भूमिका निर्वाहगर्दै । सामाजिक विकासको क्रममा राजनीतिले विभिन्न मोड लिएको हुन्छ । यो जनताको चाहाना र राष्ट्रलाई दिशा दिने दल तथा यसका नेताहरुको दूरदर्शितामा भरपर्छ । इतिहासबाट सिकेको पाठ, देशको विशिष्ट अवस्था र भविष्यको सही आकलन गर्नसक्ने देशभक्त दूरदर्शी नेतालेमात्र देशलाई सही राजनीतिक दिशा दिनसक्छ । जनताको उत्कट चाहना हुँदाहुँदै पनि देशले दूरदर्शी नेता पाउन नसकिरहेको बर्तमान परिप्रेक्ष्यमा सधैंको राजनीतिक अस्थिरता र अकर्मण्यताको प्रतिफल देशको अधोगति हुने कम जारी छ । अतः देशको माया गर्ने र आर्थिक विकासको चाहना राख्ने नेपाल आमाका सच्चा सन्तानहरुले देश विकासको लागि ठण्डा दिमागले सोच्ने बेला भैसकेको छ । अब देशमा कुनै तिलस्मी व्यक्ति जन्मेला र उसले देशका तमाम विकृति र विसंगतिलाई निर्मूल गरी सम्बद्ध तथा स्वाभिमानी राष्ट्र बनाउला भन्ने कोरा कल्पना गर्नुको सट्टा हामीले आ-आफ्नो ठाउँबाट देशलाई के गर्नसक्छौं भन्ने सवाल महत्वपूर्ण भैसकेकोछ । अहिले शुरु नगरे हाम्रा भावी पुस्ताले पनि अध्यारोमै बस्नुपर्ने, नेपाली पासपोर्ट बोक्दा विभिन्न मूलकमा कडा चेकजाँचका कारण मानमर्दन गरिएको पीडा खेज्नुपर्ने र विकसित मुलुकमा कसरी छिर्ने र लुकेर काम गरी भएपनि कसरी आर्थिकस्तर उकास्ने भन्ने बाहेक

अन्य रचनात्मक कुराहरु सोच्न पाउने अवस्था रहनेछैन । अतः हामीले दीर्घकालीन आर्थिक योजनाको बारेमा सोच्न ढिलो हुन थालिसकेको छ ।

आर्थिक विकासका लागि उत्पादनशील क्षेत्रमा ठूलो लगानीको आवश्यकता हुन्छ, जुन स्वदेशी बचत परिचालनको माध्यमबाट गर्ने गरिन्छ र यसको अभाव भएको अवस्थामा विदेशी बचत परिचालनबाट पनि गर्नसकिन्छ । लगानीकर्ताहरुले लगानीको प्रतिफल कस्तो हुनसक्छ भनी विश्लेषण गरेपछिमात्र लगानी गर्ने भएकाले लामो समयसम्म निर्वाध प्रतिफल पाउने वातावरण भएमात्र लगानीकर्ताहरु उत्साहित हुन्छन् । लगानीमैत्री सरकारी नीतिहरुले लगानीको वातावरण सृजना र दीर्घकालसम्म रहने स्थीर नीतिहरुले लगानीकर्तालाई आकर्षित गर्न्छन् । नीतिको स्थीरताको लागि स्थीर सरकारको आवश्यकता पर्छ । राजनीतिक स्थीरता भएमात्र स्थीर सरकार हुनसक्छ र स्थीर सरकार भएको अवस्थामात्र आर्थिक विकासले स्वाभाविकरूपले गति लिनथाल्छ । अतः राजनीतिक स्थीरतासहितको दीर्घकालीन कार्यक्रमलेमात्र देशको आर्थिक विकासको ढोका खोल्छ ।

माथिको पृष्ठभूमीमा नेपालको राजनीतिक व्यवस्था तथा आर्थिक विकासको हालसम्मको ऐतिहासिक अवस्थाको संक्षेपमा पुनरावलोकन गरौं । राणाकालमा शासकहरुले देश विकासको आर्थिक मुद्दालाई कहिल्यै पनि प्राथमिकतामा राखेनन् । आफू र परिवारको सेरोफेरोमामात्र देशको साधन र स्रोतको दुरुपयोग गरियो । शक्ति हात पार्ने र आफ्ना सन्तानहरुलाई उत्तराधिकारी बनाउने तर्फमात्र शासकले ध्यान दिँदा विकासको खासै पर्वाह गरिएन । आफ्नै भोग विलासका लागि बनाएका केही युरोपेली शैलीका निजी भवन हाल सरकारी कार्यालय राख्न कामलाग्नु शिवाय राणाकालमा आर्थिक विकास हुनसकेन । प्रजातन्त्रको उदयपश्चात् राजनीतिक अस्थिरता पनि शुरु भैसकेकाले २००८ सालमा बजेटको शुरुवात हुनुवाहेक यस अवधिमा पनि उल्लेख्य कार्यहरु हुन सकेनन् । टंकप्रसाद आचार्य प्रधानमन्त्री भएपछि देशमा दीर्घकालीन आर्थिक प्रभाव पार्ने खालका केही काम भएका छन् । २०१३ सालमा पहिलो पञ्च वर्षीय योजनाको शुरुवात हुनु, केन्द्रीय बैंककोरुपमा नेपाल राष्ट्र बैंकको स्थापना गरिनु, चीन लगायतका देशसँग कुट्टनीतिक सम्बन्ध कायम गरिनु आदि आर्थिक दृष्टिले महत्वपूर्ण रहको मान्नुपर्दछ । यसपछि २०१५ सालको नेपाली कांग्रेसको निर्वाचित सरकार दुई वर्षमानै विघटन गरी राजा महेन्द्रले एकदलीय पंचायती व्यवस्था लागू गरेपछिका ३० वर्ष देशमा केही राजनीतिक स्थीरता कायम रहेको देखिन्छ । यस अवधिमा राजा महेन्द्रले २०२१ सालको भूमीसूधार व्यवस्था लागूगरी जग्गामाथिको स्वामित्व विवादको अन्त्य गर्न खोजेका भएपनि व्यवहारमा यो सफल देखिएन । विकेन्द्रीकरण, तराईमा बस्ती विकास तथा गाउँफर्क राष्ट्रिय अभियानजस्ता पहलहरु पंचायतलाई निर्विवाद टिकाउने ध्याउन्नाले गरिएकाले तथा प्रभावकारी कार्यान्वयनकोसमेत अभावका कारण असफल भएका देखिन्छन् । २०३१ सालमा राजा वीरेन्द्रले नेपाललाई शान्तिक्षेत्र घोषणा गरियोस् भनी राखेको प्रस्ताव अधिकांश मित्रराष्ट्रहरुले समर्थन गरेपनि अति निकट छिमेकी भारतले समर्थन नगरेकाले कालान्तरमा सफल हुनसकेन । राजा वीरेन्द्रकैपालामा आएका विभिन्न योजनाहरुमा कृषि र ग्रामीण विकासलाई प्राथिमिकतामा राखी गरीबी निवारणका लागि प्रयासहरु भए तर उल्लेख्य प्रगति भने भएन । नेपाललाई एसियाली मापदण्डमा पुऱ्याउने भनिएपनि सोही अनुरुपका कार्यक्रम सफलतापूर्वक संचालन हुननसक्दा यो नारामा मात्र सिमीत रहन गएको देखिन्छ ।

२०४६ सालको राजनीतिक परिवर्तनले आर्थिक विकासलाई जोडिन खोजेको देखिन्छ । देश आर्थिक उदारिकरणको युगमा प्रवेश गरेको र सोही अनुरुपका उदार तथा लगानीमैत्री नीतिहरु बन्नाले नीतिगतरूपमा नेपाल उदार र दक्षिण एसियामा नै लगानीमैत्री राष्ट्र हुन पुगेको देखिन्छ । यस अवधिमा देशको बैंक तथा वित्तीय क्षेत्रमा उल्लेख्य प्रगति देखिएको, करका दरहरु घटाई दायरा बढाइएको र संयुक्त लगानीकोरुपमा विदेशी पूँजीसमेत भित्रिएको छ । यसैगरी शिक्षा र स्वास्थ्यमा निजी लगानी तथा पत्रपत्रिका र विद्युतीय मिडियाहरु र दूरसंचारको क्षेत्रमा परिमाणात्मकरूपमा रास्तो प्रगति भएको छ र गुणात्मकरूपमा हुने क्रममा रहेको छ । यी क्षेत्र तुलनात्मकरूपले परिवर्तनको आभाष दिन सफल रहेपनि अन्य क्षेत्रमा खासै प्रगति हुनसकेन । विशेष गरी ठूलो मात्रामा रोजगारी सृजना

गरी आर्थिक विकासमा नै दीर्घकालीन टेवा पुऱ्याउनसक्ने उत्पादनमूलक कलकारखाना र उद्योगधन्दाहरुको स्थापना यस अवधिमासमेत हुनसकेन । २०४७ सालको संविधानपछि २०४८ सालमा बनेको गिरिजाप्रसाद कोइरालाले नेतृत्व गरेको नेपाली कांग्रेसको सरकार विभिन्न खालका विवादमा फँसेर पूर्णकालसम्म चलनसकी मध्यावधी चुनावमा गएपश्चात् देश राजनीतिक अस्थिरताको भूमरीमा नराम्री फँसेको देखिन्छ । यसपछि कसैको पनि बहुमत नभएको अवस्थाका गठबन्धन सरकारहरु र पुनः नेपाली कांग्रेसको बहुमतप्राप्त सरकारमा दल विभाजनपछि सिर्जित परिस्थिति र माओवादी जनयुद्ध शुरुवातभएपछि विकसित अवस्था तथा राजा ज्ञानेन्द्रको प्रतिगामी कदमबाट सिर्जित परिस्थिति र त्यसपछि दोस्रो जनआन्दोलन हुँदै संविधान सभाको निर्वाचनपछिको अस्थिर राजनीतिक अवस्थासम्म आइपुरदा हाम्रो देशका आर्थिक मुद्दाहरु साच्चैकै ओझेलमा परिरहेको कटु यथार्थ हाम्रो सामु रहेको छ । आफ्नो अधिकार प्राप्तिको लागि अरुको अधिकारको बेवास्ता गर्दै गरिने पटक पटकका बन्द हड्डताल आदिले अर्थिकक्षेत्रलाई तहस नहस बनाउने र आर्थिकक्षेत्रको लगानी विथोल्ने कामहरु पनि राष्ट्रिय राजनीतिका अभिन्न अंग बनिसकेको हालको अवस्थामा आर्थिक मुद्दाहरुको सही ढंगले उठान गर्नु अत्यावश्यक भइसकेको छ ।

बर्तमान अवस्थाका केही जल्दाबल्दा तथ्यांकले नेपालको आर्थिक विकासको सही प्रतिविम्ब दिने भएकाले तथ्यांकका आधारमा यथार्थ विश्लेषण हुनु आवश्यक देखिन्छ । यस सन्दर्भमा, मानव विकास प्रतिवेदन २०११ ले नेपालमा औसत आयु, चेतनाको स्तर, महिला सशक्तिकरण आदिमा तुलनात्मकरूपमा राम्रै प्रगति भएको देखाएपनि आर्थिकबृद्धि र आयस्तरमा हामी धैरै पछाडि पर्न थालिसकेको तथ्य प्रष्ट छ । संस्कृति, सभ्यता, भाषिक तथा जातीय विविधता आदिमा अति धनी भएर पनि जीवनस्तर माथि उठन नसकेको कारणले नेपाल सधैं गरीव मूलुक रहिरहेको र विश्वका अधिकांश विकसित मूलुकमात्र नभएर विकासको तिब्र गतिमा रहेका मलेसिया, कतार, साउदी अरेयिबाजस्ता राष्ट्रहरुलेसमेत नेपालको अदक्ष श्रम शक्तिको हैदैसम्म शोषण गर्दै आफ्नो विकास गरिरहेको तथ्य हाम्रा सामु छर्लंग छ । देशमा रोजगारीका पर्याप्त अवसरहरु सृजना भएको भए विदेशमा आत्मसम्मान धरोटीमा राखेर अति दयनीय अवस्थामा जीवन बिताउने रहर शायदै कसैलाई नहोला । नेपालीहरुको जीवनस्तरको कुरागर्दा अन्य केही तथ्यांकलाई पनि गहिराएर हेनुपर्ने हुन्छ । यस सन्दर्भमा विश्व बैंकको विश्व विकास प्रतिवेदन २०११ अनुसार नेपालको प्रतिव्यक्ति आय ४४० अमेरिकी डलर रहेको र यो दक्षिण एसियामा अफगानस्तान (३७० डलर) भन्दा केही माथि र अरु सबै देशभन्दा तल रहेको छ । जस अनुसार बंगलादेशको प्रतिव्यक्ति आय ५९० डलर, भारतको ११८० डलर, पाकिस्तानको १०२० डलर र श्रीलंकाको १९९० डलर रहेको छ । भुटानको आधिकारिक तथ्यांक उपलब्ध नभएपनि भुटान कुल राष्ट्रिय खुसी नाराकासाथ हामीभन्दा धेरैमाथि पुगिसकेछ भने युद्धग्रस्त केही अफ्रिकी मुलुकलाई अपबादको रूपमा लिँदा अन्य विकासशील देशहरुको विकासको गतिपनि हाम्रो भन्दा राम्रो रहेको यथार्थ संसारसामु छर्लङ्ग भैसकेको छ । नेपालको यस वर्षको आर्थिक बृद्धिदर पछिल्ला ३ वर्षमा सबैभन्दा कम (३.५ प्रतिशत) रहने अनुमान गरिएपनि हालका केही वर्षहरुको औसत आर्थिक बृद्धिदर करीब ४ प्रतिशतको हाराहारीमा रहेबाट गणना गर्नेहोभने नेपालको प्रतिव्यक्ति आय दोब्बर (८८० अमेरिकी डलर) बनाउँन करीब अठार वर्ष लाग्छ । यसरी हेर्दा यही बृद्धिदरबाट नेपाललाई बंगलादेशको अहिलेको अवस्थामा पुग्न ६ वर्ष, पाकिस्तानको अहिलेको आयस्तरमा पुग्न २४ वर्ष, भारतको अहिलेको आयस्तरमा पुग्न ३० वर्ष र श्रीलंकाको अहिलेको आयस्तरमा पुग्न ४१ वर्ष लाग्दछ । करीब १५ वर्ष पहिलेको दक्षिण एसियाका अन्य देशहरुको र हाम्रो अवस्था उस्तै थियो भने अफगानस्तान त अहिले पनि भीषण युद्धबाटे गुजिरहेकाले नेपालको तुलना अफगानस्तानसँग गर्न सान्दर्भिक नहोला । यस मानेमा आर्थिक विकासमा हामी निकै पछाडि पर्न थालिसकेका छौं र हामीले आफ्नोलागि नभएपनि भावी पुस्ताको लागि सोच्न ढिलो हुन थालिसकेको छ ।

आर्थिक विकासको सवालमा प्राकृतिक स्रोत, मानवस्रोत र प्रविधिको महत्वपूर्ण भूमिका रहन्छ । स्रोतले सम्पन्न मूलुकको विकास सहजहुने र यसले दीगोपन त्याउने गरेको देखिन्छ । यस सन्दर्भमा नेपाललाई हामी स्रोतसाधन र सम्पदाले अति धनी देशकोरूपमा पाउछौ । हामीसँग समुन्द्रसँगको निकासबाहेक सबथोक छ । प्रकृतिले दिएकी छन्, हामीमा जाँगर छ । रह्यो सीप र प्रविधि, यो हामी बाहिरबाट भित्र्याउन सक्छौ । समुन्द्रसँगको निकास नहुनुलाई

चुनौतिमात्र नभएर अबसरकोरुपमा पनि उपयोग गर्नसकिन्छ, जस्तै: नेपालमा सुनामीजस्ता सामुद्रिक आँधीले क्षति गर्ने सम्भावना छैन, साथै अन्तर्राष्ट्रिय कानून अनुसार भूपरिवेष्ठित देशले पाउने सुविधाको डटेर माग गर्नसक्छै । मनकामनाजस्तै हाम्रा रमणीय पहाडी डाँडाहरुमा हामी केबलकार गुडाउँन सक्छै । त्रियासी हजार मेघावाट क्षमता रहेको हाम्रो अपार जलस्रोतलाई उत्पादन गरेर औद्योगिककरणका लागि उपयोग गर्नसकिन्छ । हिमाल, पहाड, ताल, खोला, नाला, भीर, पाखा, पखेरा, बन, जंगल, चिस्यान, सिमसार आदिलाई पर्यटकीय दृष्टीले विकास गर्नुपर्छ । विभिन्न जात, जाती, भाषा, धर्म तथा संस्कृतिको विविधतालाई हामीले चुनौतीकोरुपमा नभएर संभावनाकोरुपमा लिनुपर्छ । विविधतामा भएका सकारात्मक कुराहरुको सदुपयोगबाट फाइदा उठाउनु पर्छ भने भिन्नता कम गर्नुपर्छ र यसलाई सांस्कृतिक पर्यटन प्रबर्द्धन गर्न उपयोग गर्नुपर्छ । पर्यटकहरुलाई आरामदायी होटल र विश्रामस्थलहरु बनाइदिएर पैसा खर्च गर्ने ठाउँ बनाइदिनुपर्छ । साहसिक पर्यटन, धार्मिक पर्यटन, दृष्य अवलोकन, जैविक विविधता अवलोकन, विश्व सम्पदासूचीमा परेका ठाउँको अवलोकन तथा विदा मनाउने ठाउँकोरुपमा पर्यटकीय स्थलहरुमा पर्यटकहरूलाई सुविधाजनकरुपमा सेवादिनुपर्छ । तराईलाई आधुनिक व्यवसायिक कृषिको केन्द्र, पहाडलाई फलफूल र तरकारी खेतीको केन्द्र र हिमाललाई पर्यटनको आकर्षण केन्द्रकोरुपमा विकास गर्नुपर्छ । शहरीकरणलाई व्यवस्थित बनाई गाउँ र शहरकावीचको अर्ध शहरी क्षेत्रलाई औद्योगिक केन्द्र बनाउनुपर्छ । सरकारले पूर्वाधारमा लगानी गर्ने र निजीक्षेत्रलाई उत्पादनशील तथा रोजगारी प्रबर्द्धन गर्ने खालका उद्योगमा लगानी गर्ने बातावरण बनाइदिनुपर्छ ।

हामीसँग भएको स्रोत साधन र जनशक्तिको अधिकतम उपयोग गर्दै दीर्घकालीन विकास गर्नको लागि यति वर्षमा यसरी यहाँपुग्ने भन्ने लक्ष्यसहितको ठोस योजना चाहिन्छ, जसले समय तोकेर आयस्तर तथा रोजगारीस्तरका सूचकहरु हासिल गर्ने विस्तृत कार्यक्रम प्रष्ट पारोस् र हाम्रा सबै प्रयासहरु तीनै लक्ष्य हासिल गर्न तल्लीन होउन् । सुपरिवेक्षण, निरीक्षण, मूल्यांकन गर्ने तथा अखित्यारी हेर्ने निकायहरुले तदारुकतापूर्वक काम गरुन् ता कि स्रोत साधनको चुहावट र दुरुपयोग हुन नपाओस् । विकासका कामहरु गर्दै जाँदा हाम्रो आफ्नै परिप्रेक्ष्यमा गरेका अनुभव र असफलताबाट शिक्षा लिई र यिनलाई समयानुकूल परिमार्जन गर्दै आफ्नै परिवेशका मोडलहरु बनाउन सकिने भएपनि यसलाई दीर्घकालीन विकासको प्रष्ट अवधारणका आधारमा अगाडि लैजानु आवश्यक छ ।

नेपालको दीर्घकालीन विकासको ४० वर्षे, ५० वर्षे वा ६० वर्षे मोडेल बनाएर त्यही अनुरूप देशका सम्पूर्ण साधनस्रोत र सम्पदाको उपयोग गर्दै विभिन्न चरणमा विकासको कामलाई व्यवस्थितरूपमा अगाडि बढाउदै देशको आयस्तर र रोजगारीकोस्तरको लक्ष्य किटान गर्न सकिन्छ । यहाँ ६० वर्षे विकास मोडेलको विस्तृत अवधारणका कुरा गरौं । पहिलोचरणको २५ वर्षमा देशलाई कृषिमा आधारित अर्थतन्त्रबाट औद्योगिक अर्थतन्त्रकोरुपमा रूपान्तरण गर्ने दोस्रोचरणको २० वर्षमा उच्च प्रविधियुक्त उद्योगधन्दाको विकास र सेवाक्षेत्रको विकास गर्ने र तेस्रोचरणको १५ वर्षमा सेवाक्षेत्रको उच्च व्यवसायिक विकास गर्ने । यस सन्दर्भमा विकासको कममा अर्थतन्त्र प्राथमिक कृषिक्षेत्रबाट दोस्रोक्षेत्र उद्योग र अन्तमा सेवाको क्षेत्रमा प्रवेश गर्ने कुरालाई मनन गर्नुपर्दछ । कृषिभन्दा उद्योग र उद्योगभन्दा सेवाका क्षेत्रमा मूल्य अभिवृद्धि बढी हुने भएकाले अति विकसित अर्थतन्त्रले आयस्तरको वृद्धिका लागि आफ्ना स्रोत साधन पनि उच्च मूल्य अभिवृद्धि हुने क्षेत्रमा लगाउँछन् । हालको २ वर्षभित्रमा राम्रो संविधान र स्थीर सरकार बनाउँने र त्यसपछिका ६० वर्षको दीर्घकालीन विकासको कार्यक्रम व्यापक राजनीतिक सहमति बनाएर घोषणा गर्ने । आर्थिक विकासको मूल कार्यक्रमसँग तादात्म्य हुने गरी कृषि, जलस्रोत, पर्यटन, रोजगारी, बाणिज्य, विदेशी लगानी, प्रविधि र औद्योगिक क्षेत्र आदिमा पनि लक्ष्यसहितका दीर्घकालीन नीतिहरु प्रष्टसँग सूचकाङ्क तोकी घोषणा गर्ने र प्रत्येक वर्षको आर्थिक बजेटले यस योजनालाई सफल बनाउने गरी कार्यक्रमहरु त्याउने । यसरी नीति तथा कार्यक्रम घोषणा गर्दा सँगसँगै आर्थिक विकास सम्बन्धी राजनीतिक प्रतिबद्धतासमेत जारीगर्नु आवश्यक छ । जसमा कसैले पनि कुनैपनि बहानामा आर्थिक विकासको कार्यक्रमलाई अवरुद्ध पार्ने खालका कुनै काम गर्न नपाउने र गरेमा कारबाही हुने कानूनी व्यवस्था हुनुपर्छ । राजनीतिक कार्यक्रम र विरोध जनाउँने काम तोकिएका निश्चित ठाउँहरुमामात्र गर्नुपर्छ । अब यी प्रत्येक चरणमा कस्ता आर्थिक कार्यक्रम हुनुपर्दछ भन्ने सन्दर्भमा केही चर्चा गरौं ।

(२०७० - २०९५) सालसम्मको पहिलोचरणमा कृषिमा आधारित अर्थतन्त्रलाई व्यापक संरचनात्मक परिवर्तनको दिशामा लैजाने। सरकारले विकासका पूर्वाधारमा व्यापक लगानी गर्ने र निजीक्षेत्रले उच्च मूल्य अभिवृद्धि हुने क्षेत्रमा लगानी गर्ने। यसका लागि देशको भौगोलिक आधारलाई ध्यानमा राखेर उच्च मूल्य दिने र बजारमा तुरन्त भाउ पाउनसक्ने कृषि उपजको उत्पादन गर्ने, अन्तर्राष्ट्रिय बजारमा प्रतिस्पर्धा गर्नसक्ने बस्तुहरुको उत्पादन गर्ने तथा कृषिमा आधारित उद्योगमा जोड दिने। अर्ध शहरी इलाकाहरुलाई गाउँ र शहरको मिलन विन्दुकोरुपमा औद्योगिक इलाकाकोरुपमा विकास गर्ने। अहिलेकोजस्तो अव्यवस्थित शहरीकरण कायम राखेर नेपाल विकसित राष्ट्र बन्नैसक्दैन। अतः पूर्वाधारसहितको व्यवस्थित शहरीकरण हाम्रो लागि अत्यावश्यक छ। साथै, छारिएर रहेका ग्रामिण बस्तीलाई पूर्वाधारयुक्त नगरहरु बनाई बस्ती एकीकृत गर्ने र खाली भएका क्षेत्रहरुलाई राष्ट्रिय निकुञ्ज, बन-जंगलक्षेत्र, पर्यटकीयक्षेत्र तथा प्राकृतिक विविधतायुक्त संरक्षितक्षेत्रकोरुपमा विकास गर्ने। ग्रामीण पर्यटनमा जोड दिई पर्यटकीयस्थलहरुको खोजी गरी विकास गर्ने। साथसाथै भइरहेका उद्योगहरुको स्तरोन्नति र थप उत्पादनमूलक तथा रोजगारी सृजना गर्ने उद्योगहरुको स्थापना गर्ने। व्यापक रोजगारीको सृजना गरी नेपालीले कामको लागि विदेशिनुपर्ने अवस्थाको अन्त गर्ने। यसचरणमा स्वदेशी बचत, विदेशी अनुदान तथा विदेशी ऋणलाईसमेत परिचालन गर्ने। लगानी व्यापक बनाउने र यसचरणका शुरुका वर्षहरुमा आर्थिक बढ्दिदर ५६ प्रतिशत तथा अन्तसम्ममा १० प्रतिशत पुऱ्याउने लक्ष्य राख्नुपर्छ। यसचरणमा नेपालीको प्रतिव्यक्ति आय कम्तीमा ३,५०० डलर पुऱ्याउनुपर्छ। यसचरणमा हामी अहिलेको चीन, थाइल्याण्ड आदिको आयस्तरमा पुग्नसक्छौ। यसचरणको अन्तबाट नेपालले विदेशीहरुबाट अनुदान नलिने घोषणा गर्ने तर ऋण आवश्यकता अनुसार लिन सकिन्छ। अनुदान भनेको गरीबलाई दिइने भएकाले यस चरणको अन्तबाट एकातिर हामीले आर्थिकरुपमा अब हामी मारने नै अवस्थामा चै छैनौ है भन्ने सन्देश अन्तर्राष्ट्रिय समुदायलाई दिन सक्नुपर्छ भने अर्कोतर्फ स्वाधीन अर्थतन्त्र निर्माणको लागि यसले उर्जा थप्ने काम पनि गर्दछ।

(२०९५ - २११५) सालसम्मको दोस्रोचरणमा उच्च प्रविधियुक्त उद्योगधन्दा र सेवाक्षेत्रको विकास गर्ने र उच्च सीपयुक्त प्राविधिक जनशक्तिको पनि साथसाथै विकास गर्ने। कृषि क्षेत्रमा आधुनिक प्रविधिको प्रयोगको कारणबाट जनशक्ति बढी हुने भएकाले यस्तो जनशक्तिलाई उचित तालिमकासाथ औद्योगिक क्षेत्रमा ल्याउने र अत्याधुनिक उद्योगको विकास गर्ने। पहिलो चरणमा देखिएको आर्थिक उन्नति र लगानीमैत्री वातावरणले यसचरणमा स्वदेशी तथा विदेशी पूँजीलाई उद्योगमा लगानी गर्ने वातावरण बन्ने र यसले देशलाई औद्योगिकीकरणतर्फ स्वतः डोऱ्याउन मद्दत गर्दछ। यसबाट तुलनात्मक लाभ भएका क्षेत्रहरुमा लगानी बढ्ने र देशमा श्रमशक्ति सस्तो रहेसम्म बहुराष्ट्रिय लगानी पनि स्वतः आउने हुन्छ र नेपाली उद्योगले विश्वस्तरीय बस्तुहरुको उत्पादन गर्नसक्ने अवस्था रहन्छ। उदाहरणको लागि यसचरणमा नेपालले आफै कारखानाबाट नेपाली ब्राण्डका सुविधाजनक कम्युटर, क्यामेरा तथा गाडीहरु उत्पादन गरेर स्वदेशी आवश्यकता पुरागर्ने र अन्तर्राष्ट्रिय बजारमा जानसक्ने हैसियत बनाउने। रोजगारीको स्तर उच्च राख्दै आर्थिक बढ्दिदर ८ प्रतिशत वा यसभन्दामाथि कायम राख्ने र यसचरणको अन्तसम्ममा नेपालीको प्रतिव्यक्ति आय कम्तीमा १६,००० डलर पुऱ्याउने। यो चरणमा नेपाल हालको साउदी अरेबिया र चेक रिपब्लिकको जस्तो आयस्तरमा पुग्नेछ।

(२०१५ - २०३०) सालसम्मको तेस्रोचरणमा उद्योगधन्दाको परिपक्वतातर्फ जोड दिई सेवाक्षेत्रमा व्यवसायिक सफलता हासिल गर्नुपर्छ। पर्यटन, होटल, यातायात, स्वास्थ्य तथा अन्य सेवाहरुमा उच्च गुणस्तर कायम राखी विदेशी बजारमा पहुँच बनाउनेसम्मको व्यवसायिकता बनाउनु पर्दछ। उदाहरणको लागि नेपाली एयरलाइन्सहरूले अमेरिका युरोपसम्मको उडान भर्ने र विदेशी पर्यटकहरुले नेपाली एयरलाइन्सहरूको सेवा उच्चस्तरको मान्ने र नेपाली होटलहरु विश्वका अन्य उच्चस्तरीय होटलसरहको सुविधा दिनसक्ने हुनेछन्। सेवाक्षेत्रको मूल्य अभिवृद्धि सबैभन्दा बढी हुने भएकाले यसको विकास तथा विस्तारले नेपालीको आयस्तरमा उल्लेख्य बढ्दि ल्याउने छ। अर्थिक बढ्दिदर ७ प्रतिशत वा यसभन्दामाथि कायमराख्ने र यसचरणको अन्तसम्ममा नेपालीको प्रतिव्यक्ति आय कम्तीमा ३०,००० डलर पुऱ्याउने। यसो भएमा नेपाल अहिलेका अधिकांश विकसित देशहरुको आयस्तरमा ६० वर्षमा पुनेछ भने लक्जम्बर्ग,

स्वीजरल्याण्ड, तथा नर्वेजस्ता सबैभन्दा उच्च आयस्तर भएका देशको हाराहारीमा पनि ६५-७० वर्षमा पुग्न सकिने छ। यी गणना नेपालको विकासको तेस्रो चरणबाट पनि करीब ७ प्रतिशतको उच्च आर्थिक वृद्धिदर कायम हुने आधारबाट गरिएका छन्। अर्थतन्त्रमा एकपल्ट उच्च आर्थिक वृद्धिदर हासिल भएपछि धेरै वर्षसम्म यसलाई कायम गर्न नसकिने अवस्था आउनसक्छ। यदि यस्तो भएमा माथि उल्लेख गरिए अनुसार गणना गरिएका वर्षहरु अभ्य बढ्ने अवस्था रहन्छ। यस्तो अनुमान गर्दा कल्पना गरौं हामी अहिलेको जापान, अमेरिका, लक्जम्वर्ग, स्वीजरल्याण्ड, तथा नर्वेजस्ता देशहरुको आयस्तरमा पुग्दा उनीहरुको आयस्तर धेरैमाथि पुगिसकेको हुनेछ, भने महंगी त्यही अनुपातमा वृद्धि भैरहेको हुनेछ।। प्रस्तुत योजना महत्वकांक्षी जस्तो लागेपनि प्रतिबद्धताकासाथ गरिएमा असम्भव भने छैन।

यसरी योजनाबद्धरूपमा आर्थिक विकासलाई पहिलो प्राथमिकतामा राखेर त्यस अनुरूप देशको अर्थतन्त्रको निर्माण भएमा हाम्रो जीवन रहेदा शुरुवातमात्र भएपनि हाम्रा दरसन्तानहरुले यसको प्रतिफल पाउनसक्छन् भने दीर्घकालीन सोचको अभाव रहिरहे देशको अवस्थामा धेरैवर्षसम्म पनि सुधार हुने अपेक्षा गर्न किमार्थ सकिन्न। देश धनी भएमामात्र आउँदो पुस्ताले कामको खोजीमा अदक्ष श्रमिककोरुपमा विदेशी भूमिमा उर्वर जीवन खेर फाल्नुपर्दैन र स्वदेशमै श्रमको उचित मूल्य पाउने अवस्थाको सृजना हुनेछ। उनीहरुले चाहेको पेशा व्यवसाय स्वेच्छाले रोजन पाउनेछन्। त्यतिखेर उनीहरुको समयको अवसर लागतको महत्व ठूलो हुने भएकाले अनावश्यकरूपमा अन्य काममा लाग्ने समय हुनेछैन। राजनीति उच्च सामाजिक भावना भएका मानिसहरुको मात्र कार्य हुनेछ र यसमा सँगसगै नैतिकता पनि कायम हुनेछ, भन्ने अनुमान गर्न सकिन्छ। अहिलेको जस्तो शिक्षामा, स्वास्थ्यमा, कारखानामा, कर्मचारीतन्त्रमा, विकास कार्यमा तथा जताततै राजनीति गरिहाल्तुपर्ने आवश्यकतासमेत रहेनेछैन। समाज एउटा प्रणालीद्वारा संचालितहुनेतर्फ मोडिन्छ र व्यक्तिले एउटा अवयवकोरुपमा त्यसलाई पछ्याउनेछ। लामो समयको अन्तरालमा बनाएको प्रणालीलाई अभ्य उन्नत बनाउने दिशामा नागरिकहरुले अन्वेषण गर्नेछन् र दीगो विकासको बाटोमा देशले गति लिनेछ।

संघीय संरचनामा कसरी जाने र राष्ट्रको स्रोत तथा साधनको बाँडफाँड कसरी गर्ने भन्ने अहम् सवालहरु अहिले हाम्रा सामु विद्यमान छन्। देश संक्रमणकालमा छ र जनता सबैलाई मान्य हुने संविधानको पर्खाईमा आफ्नो ठाउँबाट दबाव दिई बसेका छन्। संविधानको निर्माण समयमै भई देशले निकास पाओस् र चुनावमार्फत् स्थीर सरकार बनोस् तथा यसरी बन्ने सरकारले आर्थिक मुद्दाहरुलाई पहिलो प्राथमिकतामा राखोस् भन्ने हाम्रो कामना छ। संघीयतामा जाने वा नजाने जे निष्कर्ष नयाँ संविधानमा आएपनि राष्ट्रिय अर्थतन्त्र निर्माणको दीर्घकालीन महान् लक्ष्यमा व्यवधान हुने परिस्थितिको सृजना नहोस्। अनि, बहुमतको सरकार नबन्ने अवस्था आईपरेमापनि सरकारमा जाने र विपक्षमा बस्ने दलहरुले आर्थिक विकासमा व्यवधान हुननदिने कुरामा सचेत होउन्। नेपाली दाजुभाइ तथा दिदीबहिनीहरुले विदेशी भूमिमा रगत र पसिना बगाएर भित्र्याएको विप्रेषणमा सरकार र सरकारमा बस्ने जिम्मेवार व्यक्तिहरु मख्ख परेर देश चलिरहेकोमा श्री पशुपतिनाथको कृपा सम्भन्ने परिस्थिति नबनोस्। संविधान बनाउनु अधिसम्म आफ्नो अधिकारको लागि बन्द, हड्डताल, चक्काजाम आदि गरेपनि राम्रो संविधान बनाएर त्यसपछिका वर्षहरुमा शान्ति सुरक्षाको स्थिति सुदृढ पाई लगानीमैत्री वाताबरण बनाउन सकियोस्। देशमै रोजगारीका अवसरहरु सृजना गर्ने र विदेशी भूमिमा बगिरहेको नेपाली श्रम र सीपले आफै मातृभूमीको कायाकल्प गर्ने अवसर प्राप्तहोस्। नेपाली स्वाभिमान अभ्य उच्च बनोस् र संसारका जुन कुनामा गए पनि नेपालीको शीर गर्बले उठोस्। यस्तो अवसर आर्थिक विकासलेमात्र ल्याउने भएकाले आर्थिक मुद्दा राष्ट्रको पहिलो प्राथमिकता बनोस्।

प्रतिक्रियाको लागि : dbpaudel@gmail.com

समाप्त ।

डॉ.रुबल्लभ बौदेल

नेपालमा पनि छायाँ अर्थतन्त्र

धेरै अर्थशास्त्रीहरूले कालोधनलाई छायाँ अर्थतन्त्रका रूपमा परिभाषित गरेका छन्। भूमिगत अर्थतन्त्र, दोस्रो अर्थतन्त्र, कालो अर्थतन्त्र, अनौपचारिक अर्थतन्त्र, नगद अर्थतन्त्र वा समानान्तर अर्थतन्त्र यिनले दिने गरेका नाम हुन्। जे भए पनि अभिलेखमा नआएका तथा राष्ट्रिय आयको अनुमानभन्दा बाहिर परेका आर्थिक क्रियाकलापहरू (जो वैध अथवा अवैध दुवै प्रकारका हुन सक्छन्)बाट छायाँ अर्थतन्त्रको निर्माण भएको हुन्छ। वैध क्रियाकलापहरू जस्तै : कर नतिरी आर्जन गरिएको आय, ज्याला, तलब, सम्पत्ति वा सट्टापटावाट प्राप्त वस्तु तथा सेवाहरू जसलाई कर प्रयोजनका लागि अभिलेखीकरण गरिएन तथा अवैध क्रियाकलापहरू जस्तै : चोरीका सामानको व्यापार, लागूपदार्थको कारोबार तथा उत्पादन, वेश्यावृत्ति (कानुनी मान्यता नपाएको हकमा), तस्करी तथा अन्य ठगी कारोबारहरू सबै छायाँ अर्थतन्त्रका आधारभूत पक्षहरू हुन्।

मान्छे किन छायाँ अर्थतन्त्रमा क्रियाकलाप गर्ने प्रोत्साहित हुन्छन् भन्ने सन्दर्भमा केही कारणहरू छन्। कर र सामाजिक सुरक्षाका लागि तिरिने रकमको अत्यधिक बोझ, सरकारी नियम-कानूनबाट सिर्जना हुने भमेला, सरकारले जनताका लागि दिने सेवाको स्तरीयताको कमी, करको सदुपयोग हुने कुराप्रति विश्वासको अभाव रहनु तथा सरकारको कार्यक्रमतामा कमी भई करको दायरामा ल्याउन नसक्नु आदि कारणहरूले छायाँ अर्थतन्त्रको आकार बढाउन तिनले महत्वपूर्ण भूमिका निर्वाह गरिरहेका हुन्छन्। परिणामस्वरूप राष्ट्रिय आयको आकार सानो हुने, करको ठूलो हिस्सा दायरामा नआई राजस्वको आकार सानो हुने, कर छल्ने प्रवृत्तिको विकास हुने र सरकारले जनताका लागि गर्नुपर्ने विकास तथा कल्याणकारी कार्यहरूका लागि स्रोतको अभाव हुन जान्छ। लागूपदार्थको सबाल अझै डरलाग्दो र भयंकर हुन्छ। किनभने, लागूपदार्थको खरिदका लागि हाम्रो पैसा विदेशिन्छ। यसले मुद्रास्फीतिमा पहिलो आक्रमण गर्छ। सञ्चित रकम घट्छ। यसले जनतामा ठूलो हाहाकार ल्याउन सक्छ।

राष्ट्रिय आयको गणनामा नपरेको वा आधिकारिक अभिलेखमा नआएको अर्थतन्त्रको त्यो भागले छायाँ अर्थतन्त्रको प्रतिनिधित्व गर्छ, जसले करको दायरामा नआएका आयहरूको कारोबार हुने वैध तथा अवैध क्रियाकलापहरूबाट निर्माण भई आधिकारिक गाहस्थ उत्पादनको तुलनामा उल्लेख्य आकारमा रहेको हुन्छ। विश्वका विकसित र अविकसित सबै देशमा छायाँ अर्थतन्त्रलाई नियन्त्रण गर्न सकेको देखिएन। कमबेसी भए पनि यसको अस्तित्व सर्वत्र रहेको कुरा अध्ययनहरूले देखाउँछ। यसै प्रसंगमा अस्त्रियाको जोहान्स केप्लर विश्वविद्यालयका प्रोफेसर फ्रेडरिक स्नेडरको अध्ययनले निकालेको निष्कर्ष उल्लेखनीय छ।

२००४ डिसेम्बरमा १ सय ४५ देशका अर्थतन्त्रको अध्ययन गर्दा अति विकसित, संकमणकालीन तथा विकासशील तीननवै देशको अर्थतन्त्रमा छायाँ अर्थतन्त्रको आकार उल्लेख्य रहेको पाइएको थियो। अमेरिका, जापान, बेलायत आदि राष्ट्रहरू छायाँ अर्थतन्त्रको आकार १४-१६ प्रतिशत (आधिकारिक कुल गाहस्थ उत्पादन) रहेकामा रसिया, जर्जिया, बुल्गारियाजस्ता संकमणकालीन अर्थतन्त्रमा यसको आकार २१-३० प्रतिशत तथा अन्य विकासशील देशहरूको सन्दर्भमा ३४-४४ प्रतिशतको हाराहारीमा रहेको देखिएको छ। उक्त अध्ययनमा २७ वटा विकासशील एसियाली राष्ट्रहरूमा थाइल्यान्डमा यसको आकार सबैभन्दा ठूलो ५४.१ प्रतिशत र सिंगापुरमा १३.७ प्रतिशत रहेको पाइयो। सार्क राष्ट्रहरूमध्ये यसको आकार श्रीलंकामा सबैभन्दा ठूलो (४७.२ प्रतिशत) र भारतमा सबैभन्दा सानो (२५.६ प्रतिशत) पाइयो। नेपालमा भन्ने यसको आकार २००१/०२ मा ३९.७ प्रतिशत र २००२/०३ मा ४०.८ प्रतिशत रहेको अध्ययनले देखाएको छ। अझै यो आकार कमसः बढिरहेको छ। सायद यसरी बढनुका पछाडि लागूपदार्थको ठूलो योगदान हुन सक्छ। छायाँ अर्थतन्त्र फस्टाउने कारण हाम्रो सामाजिक मान्यता पनि हो। जस्तो : धनी हुनेलाई समाजमा राम्रो र ठूलो मानिन्छ। यस प्रकारका मान्यताले पनि कालोधन कमाउन प्रेरित गर्छ।

(छायाँ अर्थतन्त्रको प्रभाव विषयमा विद्यावारिधि गरिरहेका पौडेल अर्थ मन्त्रालयमा कार्यरत छन्।)

Foreign Aid and Economic Development in Nepal: A Revisit

Dr. Damaru Ballabha Paudel*

Introduction

The revenue surplus, domestic debt and foreign aid are the tools to finance the development of a developing country. Foreign aid is the receipt from savings of the foreign citizens. In particular, foreign aid is the transfer of free or heavily discounted economic resources by a donor government to a recipient government either directly or via an international organization, for the purpose of assisting the recipient in improving its economic and social welfare (Arase, 2010). Foreign aid is necessary to meet the domestic resource gap. Moreover, aid is said to fulfill the import-export gap, investment-saving gap and technology gap faced by developing countries.

Foreign aid can be in the form of grants or concession loans or both. It also can be in the form of cash, commodity, reimbursable or direct payment from the donor. It can be bilateral or multilateral. The military aid is not considered as foreign aid. However, aid can be received as technical assistance to build the capacity of recipient country. The modality of aid can be program support, project support, sector wide approach (SWAP), humanitarian assistance and budget Support. The most common form of aid is known as official development assistance (ODA). The loans in the form of ODA also contains compulsory grants component of 25 percent.

From Foreign Aid to Development Cooperation

Going through the history of foreign aid, it is mainly a artifact of the ideological confrontation between the US and the Soviet Union in the time of cold war which

---

* Mr. Paudel is Section Officer in Ministry of Finance.

dominated international politics for 45 years (1945-1990). After the end of the Second World War, aid was started as a program to assist the short-term economic recovery of Western Europe which was known as the Marshall Plan. The broad aim of the Marshall Plan was to stop the spread of communism to France and Italy and stabilize conditions in West Germany.

In January 20, 1949, United States President Harry S. Truman in his inaugural address announced The Point Four Program which was a technical assistance program for developing countries. The main motive of this technical assistance was to win the hearts and minds of the developing world and make US ties strong. Since Marshall Plan, the aid architecture has changed many times and even shifted towards new paradigm. The last two decades have witnessed various important changes which have pushed the aid agenda in new and interesting directions. In the recent years, new aid issues have emerged which are quite influential in policy circles.

In 2002, the UN conference named as Financing for Development, held in Monterrey. In the context of the Millennium Development Goals (MDGs) to be met by 2015, this conference had widespread consensus among bilateral donors and multilateral agencies which could successfully take a major step forward in redecorating the aid agenda. Afterwards, various initiatives towards aid dynamics aimed at improvement of whole coordination effort in the donor community. The most important ones include the Declaration on Aid Harmonization in Rome in 2003 and the Paris Declaration on Aid Effectiveness in 2005, which emphasized that donors should move fast towards aid coordination to accelerate progress with aid effectiveness and MDG attainment. The declaration clearly emphasized five indicators of aid effectiveness as- ownership, harmonization, alignment, mutual accountability and financing for development results.

The Third High-Level Meeting on Aid Effectiveness held in Accra reviewed the progress made in implementing the Paris Declaration. Further the Accra Forum was closely followed by the Follow-up International Conference on Financing for

Development to review the implementation of the Monterrey Consensus in Doha at the end 2008. In Busan, the Fourth High Level Forum on Aid Effectiveness held in 2011 and reviewed the progress of implementation of the principles of the Paris Declaration and reached to a consensus of Busan Partnership Agreement for Effective Development Co-operation. In 2014, the first High-Level Meeting of the Global Partnership for Effective Development Co-operation held in Mexico which marked a major milestone in the global fight against poverty and also reaffirmed the importance of effective development co-operation in meeting the MDGs and as a key part of the next global development framework.

From Marshal Plan to Mexico conference, the paradigm of aid architecture has changed from foreign aid to development cooperation. The relationship between the donors and recipients is not only as the lenders and borrowers but as the development partners to get the mutual benefit and shared prosperity of development in this globalized world.

Foreign aid in Nepal

Nepal received the first foreign aid from the US government under the Point Four Program in 23 January 1951. It was a technical assistance of 2000 American Dollars. Since then, Nepal has been a recipient of foreign assistance since when it joined the Colombo Plan for Cooperative, Economic, and Social Development in Asia and the Pacific in 1952. The plan was established in 1951 under Commonwealth of Nations. During the 1950s, many Nepalese student received scholarships through the Colombo Plan for higher study in the technical and professional fields.

In 2002, Nepal formulated the first foreign aid policy. Due to the gradual development in the principles and the best practices widely adopted in global aid architecture, the policy needed to be updated. Therefore, the Government of Nepal launched its new Development Cooperation Policy (DCP) in 26 June 2014 which internalized all the principles and practices of aid effectiveness such as global commitments reflected in the Paris Declaration and Busan Outcome Documents, South-South Cooperation and so on.

The main goal of DCP 2014 is to build a self-reliant economy and transform Nepal into a prosperous country through effective mobilization of development cooperation. According to Development Cooperation Policy (MOF, 2014), the main features of this policy are - it emphasizes to the use of country system, mobilizes aid in priority areas, introduces thresholds for development cooperation aiming at reduced aid fragmentation and focused aid operations. The threshold allowed by this policy is US\$ 5 million for Grant, US\$ 10 million for Concessional Loan and US\$ 20 million for hard term Loan. Moreover, this policy was a major shift in the foreign aid policy of Nepal from foreign aid to development cooperation.

A glimpse of foreign aid in Nepal is shown in the table. The table has revealed the different aspects of foreign aid in Nepal for 14 years since 2000/01. It shows the Gross Domestic Product (GDP) of Nepal, total budget, total disbursed aid, disbursed aid as percentage of GDP, aid as percentage of budget, disbursed aid as percentage of committed aid, share of loans and grants in foreign aid and share of bilateral and multilateral aid in total aid. Looking at the table we confine that in the period of 14 years (2000/01-2013/14), the disbursed aid to GDP ratio ranges from 2.8 to 4.3 percent. In 2000/01 it was 4.3 percent and in 2013/14 it reached to 3.1 percent.

Table: A Glimpse of Foreign Aid in Nepal

Year	Nepalese Rupees in Ten Millions					Loans as % of Total Aid	Grants as % of Total Aid	Bilateral as % of Total Aid	Multilateral as % of Total Aid			
	GDP (at Producers Price)	Total Budget	Total Disbursed Aid									
			Amount	as % of GDP	as % of Budget	as % of Commitments						
2000/1	44151.9	7983.5	1879.7	4.3	23.5	60.1	64.1	35.9	14.7	85.3		
2001/2	45944.3	8007.2	1438.5	3.1	18.0	43.3	53.5	46.5	32.5	67.5		
2002/3	49223.1	8400.6	1588.6	3.2	18.9	36.8	28.6	71.4	63.2	36.8		
2003/4	53674.9	8944.3	1891.2	3.5	21.1	79.7	40.3	59.7	47.7	52.3		
2004/5	58941.2	10256.0	2365.7	4.0	23.1	62.0	39.2	60.8	39.0	61.0		
2005/6	65408.4	11088.9	2204.2	3.4	19.9	105.3	37.3	62.7	34.7	65.3		
2006/7	72782.7	13360.5	2585.4	3.6	19.4	69.8	38.9	61.1	63.5	36.5		

2007/8	81565.8	16135.0	2930.1	3.6	18.2	59.6	30.6	69.4	34.8	65.2
2008/9	98827.2	21966.2	3635.2	3.7	16.5	75.8	27.4	72.6	25.7	74.3
2009/10	119277.4	22710.7	4976.9	4.2	21.9	51.5	22.6	77.4	46.0	54.0
2010/11	136695.4	25749.5	5799.8	4.2	22.5	54.7	20.8	79.2	44.6	55.4
2011/12	152734.4	29485.1	5189.3	3.4	17.6	52.9	21.4	78.6	61.8	38.2
2012/13	169501.1	30205.4	4719.9	2.8	15.6	41.0	25.4	74.6	55.1	44.9
2013/14	194162.4	37022.7	6020.5	3.1	16.3	45.1	29.9	70.1	48.2	51.8

Source: Prepared based on Ministry of Finance, Economic Surveys, Various Issues

Regarding the share of foreign aid in financing the budget expenditure, we see that it ranges from minimum of 15.6 percent in 2012/13 to maximum of 23.5 percent in 2000/01. In the recent year (2013/14) it was 16.3 percent. The data shows the low absorption capacity of foreign aid in Nepal. The disbursement to commitment ratio was 60.1 percent in 2000/01 and 45.1 percent in 2013/14. The highest disbursement to commitment ratio was seen in 2005/06 as 105.3 percent. This is because of the reason that this might be the final year of disbursement of the aid for many foreign aid funded projects.

While analyzing the share of loans and grants in foreign aid, we see that loans are decreasing and grants are increasing. Share of loans and grants were 64.1 percent and 35.9 percent in 2000/01 but they were 29.9 percent and 70.1 percent in 2013/14. Similarly, bilateral aid is increasing while multilateral is decreasing. Bilateral aid was 14.7 percent in 2000/01 but increased to 48.2 percent in 2013/14. In contrary, multilateral aid was 85.3 percent of total aid in 2000/01 but decreased to 51.8 percent in 2013/14.

In recent years, it is said that the aid servicing capacity of Nepal has increased and the multilateral development partners have already announced the curtailment of grants for Nepal. This implies that Nepal will only receive loans from multilateral development partners like the World Bank and the Asian Development Banks in future though loans also contains 25 percent of compulsory grants component as the part of ODA.

According to Development Cooperation Report 2013/14 (MOF, 2015a), Nepal received total of US \$ 1.112 billion as development cooperation in 2013/14. Among which 52% was multilateral and 48% was bilateral. Similarly 71% was on budget and 29% was off budget cooperation. While going through the development cooperation according to financial instrument, 60% was project support, 19% was sector wide approach (SWAp), 13% was program support, 5% was budget support, 1% was humanitarian assistance and 2% was others.

Role of Foreign Aid in Economic Development

Does foreign aid works for economic development of a developing country is a long debated issue in the field of development economics. There are various arguments regarding the aid-development relationship. Some researchers argued that aid has stopped local initiation, increased the size of government, enlarged the number of elite increasing corruption and created bad governance in developing world (Moyo, 2010, Easterly, 2006). But their counterpart (Sachs, 2005) stated that foreign aid has positive relation with economic development and has success to reduce the poverty.

Regarding the positive view Jeffrey Sachs in his popular book “The End of Poverty” argues that if the rich world had committed \$ 195 billion in foreign aid per year between 2005 and 2025, poverty could have been entirely eliminated by the end of this period (Sachs, 2005). In contrary, regarding the negative view, Dambisa Moyo in her book “Dead Aid” and William Easterly in his book “The White Man’s Burden” argue that aid does more bad than good for economic development (Moyo, 2010, Easterly, 2006). They further opined that aid prevents people of developing countries from searching for their own solutions, while undermining and corrupting local institutions. In addition, foreign aid also creates self-perpetuating lobby of aid agencies and more dependency in developing countries. Easterly clearly favors homegrown development rather than the development funded by foreign aid.

The evaluation of aid effectiveness in Nepal has shown mixed results (MOF, 2011). Due to the low absorption capacity, lack of fully aligned aid with the country

system, lack of mutual accountability and dearth of result based projects and donor driven syndrome are the major causes for the hindrance of aid effectiveness in Nepal. In summary, aid effectiveness is a controversial issue of debate. It appears that aid has been successful in some countries like in Rwanda but not many others and the hot issue for empirical research in identifying the relationship between aid and economic development of the developing countries.

The figure of outstanding foreign debt is gradually increasing in Nepal. Since, the total cumulative outstanding foreign debt is Rs. 346.8 billion in 2013/14 (MOF, 2015b), even a newly boomed Nepali baby bears almost 20,000 rupees as outstanding debt among which 12,574 is the outstanding foreign debt per capita. Since the burden of foreign debt is increasing and the growth rate is sluggish, it is a quite debatable issue - Is foreign aid fruitful for development or just increasing the burden? Is foreign aid helping to reduce poverty? What is the role of foreign aid in economic growth? These questions are almost unanswered in Nepalese context. There is no any evidence based study to find the answers to these questions.

Conclusion

It has been more than six decades that Nepal is receiving foreign aid for financing development in Nepal. However, the economic growth rate of the last decade is less than four percent and still one fifth of the population is under absolute poverty. If foreign aid had played a crucial role, it would have had higher growth rate and less poverty. Lack of evidence based research shows that we need an empirical study to know the impact of foreign aid in the economic development of Nepal which would certainly help the planners and policy makers to make better policies regarding the foreign aid in Nepal.

References

- Arase, D. (2010). "Foreign Aid." *The International Studies Encyclopedia*. Blackwell Reference Online. 01 October 2015

- Easterly, W. (2006). *The White Man's Burden: Why the West's Efforts to Aid the Rest Have Done so Much Ill and so Little Good*. New York: Penguin Press.
- MOF. (2011). *Nepal Country Report: 2011 Survey on Monitoring the Paris Declaration*. Kathmandu, Nepal: Ministry of Finance, Govt. of Nepal.
- MOF. (2014). *Development Cooperation Policy 2014*. Kathmandu: Ministry of Finance.
- MOF. (2015a). *Development Cooperation Report 2013/14*. Kathmandu: Ministry of Finance.
- MOF. (2015b). *Economic Survey, Fiscal Year 2014/15*. Kathmandu: Ministry of Finance.
- MOF. (Various Years). *Economic Survey, Various Issues*. Kathmandu: Ministry of Finance.
- Moyo, D. (2010). *Dead aid: Why Aid Makes Things Worse and How There is Another Way for Africa*. London: Penguin.
- Sachs, J. (2005). *The End of Poverty: Economic Possibilities for Our Time*. New York: Penguin Press.

जापानमा सिकेका केही कुरा

डमरूवल्लभ पौडेल

२०६१ साल चैत्र १८ देखि २०६३ साल चैत्र १७ सम्मको असाधारण विदा लिएर जापान सरकारको लगानी तथा विश्व वैंकको प्रशासनद्वारा सञ्चालित Joint Japan World Bank Graduate Scholarship Program अन्तर्गत जापानको चुकुवा विश्वविद्यालयमा २ वर्षको लागि अन्तर्राष्ट्रिय राजनीतिक अर्थशास्त्रको अध्ययन गर्ने सुअवसर पाएको थिएँ । देश छोडेर कहिल्यै विदेश नगएको मेरा लागि जापानजस्तो अतिविकसित राष्ट्रमा अध्ययन गर्न जानु नितान्त नौलो अनुभव थियो । जापानको वसाइ अत्यन्त सुखद रह्यो । आफ्नो विषयको गहन अध्ययनका अतिरिक्त जापानको सामाजिक तथा सांस्कृतिक पक्ष र जापानी नागरिकहरूको जीवनपद्धतिवाट सिकेका केही कुराहरू बाँड्न पाउँदा मलाई अत्यन्त खुसीको अनुभूति भइहेको छ । जापानवाट फर्केको समेत ३ वर्ष हुन लागिसकेको छ । यही परिप्रेक्ष्यमा मैले जापानवाट सिकेका कुरा स्मृतिका अन्तरकुन्तरवाट तानतुन पारेर पाठकबृन्दमा पस्कने जमर्को गरेको छु :

- जापानी समाज अत्यन्त औपचारिक किसिमको रहेको मैले अनुभूत गरेँ । जापानी समाजमा बोलिने वाक्यहरू, शिष्टाचारका लागि प्रयोग गरिने शब्दहरू, स्तरअनुसार टाउको भुकाएर गरिने अभिवादन, एकले अर्काको स्वतन्त्रतामा दखल नदिने र सम्मानपूर्वक गरिने व्यवहार नम्रताका पर्याय लाग्ने खालका भएकाले मलाई अत्यन्तै नौलो लाग्यो । जापानको जुनसुकै ठाउँमा पुगे पनि एउटै खालको बानीव्यवहार देखिने र एउटै मैसिनवाट निस्किएका उस्तै सामानजस्ता लाग्ने मान्छेहरू देखेर मलाई आश्चर्य लाग्यो । मैले हाम्रो समाज र जापानी समाजबीच तुलना गर्ने प्रयत्न गर्दा आकाशजमिनको फरक पाएँ । जापानको समाजमा समान प्रकृतिका मानिसहरू वस्ने गरेको देखेँ । अनुहार उस्तै, बोली उस्तै, बानी उस्तै, व्यवहार उस्तै, चालचलन उस्तै, रूपरङ्ग र ढङ्गसमेत उस्तै लाग्यो । ओकिनावामा बस्नेहरूको मात्र बोली र अनुहार केही फरक । हाम्रोतिरको समाजको संरचना भने वहुजातीय, वहुभाषिक, वहुसांस्कृतिक, रूपरङ्ग र ढङ्ग फरक भएकाहरूको संयोजन । अनेकतामा एकता हुनु अति राम्रो हो तर अनेकताले धेरै खालका विवाद, वहस र दुन्दुको स्थिति सिर्जना गर्नु भने राम्रो होइन । म ठूलो तँ सानो, उचनीच, कालोगोरो, चुच्चेथेष्वे आदि विशेषण बोकेर विवादका गुथुरी गुथ्ने हाम्रो समाज जापानी समाजस्तो हुन त सम्भव नहोला तर के हामीले अनेक जाति र भाषाका बीच एउटै राष्ट्रिय उद्देश्यमा एक भएर देशका लागि प्रतिवद्ध हुन साँच्चिकै असम्भव होला त ?
- जापानीहरू कडा मेहनत गर्ने र काममा मात्र विश्वास गर्ने प्रकृतिका हुँदा रहेछन् । जापानमा कामलाई पूजा गर्ने प्रचलन रहेछ । कामका आधारमा कोही ठूलो र कोही सानो हुने अवस्था मैले जापानमा अनुभूत गर्न पाइनँ । पढेको मान्छेले सानो काम गर्नु हुैन भन्ने नेपाली मानसिकतालाई मुखभरिको जवाफ जापानी समाजले दिँदो रहेछ । सन् २००५ मार्च ३१ मा म मेरो युनिभर्सिटी चुकुवा युनिभर्सिटीमा प्रवेश गरेको पहिलो दिन हाम्रो शैक्षिक कार्यक्रममा निर्देशक प्रो. नियान्तो साभेद्रा रिभानो (चिलेका नागरिक) ले नयाँ विद्यार्थीहरूका लागि रिसेप्शन २ घन्टाको पार्टीको आयोजना गरिएको थियो । पार्टी एकदम ठीक समयमा सुरु भएर ठीक समयमा अन्त्य भयो ।

- १ मिनेट पनि तलमाथि भएन। जापानमा समयको कत्रो महत्व! समयको पालना गरेर नै जापान अगाडि बढेको भन्ने मलाई जानकारी भयो। पार्टी सकिएपछि सरसफाइ गर्ने कार्य देखदा भन्नै अचम्म लाग्यो। सफाइ गर्ने ('गोमी' सङ्गलन) काममा प्रोफेसर सामेद्रा, यामादा, नाइटो र हानाकी अग्रपञ्चक्तिमा देखिए भने हामी भखैरै विकासशील देशबाट पदार्पण गरेका छात्रछात्राहरू अलमल्ल पन्यौं। वास्तवमा ठूला मान्छे नै आदर्श हुन्, उनीहरूले नै अगाडि लागेर सिकाउनुपर्ने रहेछ। काम गर्दा कोही सानो हुदैन भन्ने पाठ मैले त्यहाँ सिकें। यस्तो क्रियाकलापलाई मैले हाम्रो देशको प्रचलनसँग तुलनै गर्न सकिनँ। कहाँ हाम्रो देशका ठूला मान्छेले देखाउने मपाईंत्व र घमन्डीपन अनि कहाँ जापानका ठूला मान्छेले देखाउने विनम्रता।
२. बोलेको कुरा पुऱ्याएरै छोड्ने वानी जापानीहरूमा हुँदो रहेछ। गफ हानिदऊँ जे होलाहोला, भए होला नभए जाओस् खोलैखोला भन्ने प्रवृत्ति हाम्रो समाजमा रहेको छ। मुखले एक थोक बोल्ने र मनमा अकै योजना बुन्ने वानी हाम्रो समाजमा छ, भने जापानीहरूले बोलेको कुरा अकाट्य हुँदो रहेछ। यस्तो गर्दू भनेर गर्न नसकेमा उनीहरूलाई निकै ठूलो ग्लानि हुने रहेछ। भावुक मन भएको मान्छेले त बोलेको कुरा पुऱ्याउन नसकेको कारण आफ्नो वारेमा अरूले के सोच्ने हुन् भनी आत्मघाती गलत कदम उठाउने सोचसमेत राखेको देखियो। यो प्रवृत्ति राम्रो होइन तर वचनको पक्का हुने प्रचलन जापानीहरूमा हुँदो रहेछ।
३. जापानीहरूको अति व्यस्त र नितान्त वैयक्तिक जीवन हुँदो रहेछ। आफ्नो लागि आफैले सोच्ने, आफैले कमाउने, आफ्नो भविष्यको लेखाजोखा आफैले गर्ने र आफै ध्रयासमा अगाडि बढ्न खोज्ने परिपक्व प्रवृत्ति। १८ वर्ष पुगिसकेको केटाकेटीहरू आफ्ना वावुआमाभन्दा भिन्नै वसेर आफ्नो व्यवस्था आफै गरेको देखेँ। सुखदुख भनेका जीवनका दुई पाटा हुन्। जापान भन्दैमा सबैलाई सुख हुदैन। अनुभूत गर्ने तौरतरिकामा सुखदुख निर्भर हुन्छ। यस सन्दर्भमा जापानमा एक्लो जीवनमा दुख पर्दा, कसैलाई मनको वह बाँड्न नपाउँदा किशोरकिशोरीहरू निकै भावुक वन्ने र आवश्यक परामर्श नपाउँदा गलत कदम उठाउने गरेको समेत देखेँ। असफल हुनेहरूले आत्महत्याजस्तो

जघन्य अपराध गर्दा रहेछन् । विश्वमै जापानको आत्महत्या गर्ने दर सबैभन्दा उच्च रहेको तथ्याङ्कले यस कुराको पुष्टि गरेको छ । मैले यस्तो प्रवृत्तिलाई पनि हाम्रो समाजसँग दाँजेँ । हाम्रोमा ठूलो परिवार हुने, परिवारमा एक जनाले कमाए पनि सबैलाई उसले बाँझनुपर्ने र परिवारकै बोझ बोक्नुपर्ने अवस्था छ भने कामै नगरी वसीवरी खाने प्रवृत्ति पनि देखिन्छ । हाम्रो समाजको यो नकारात्मक पक्ष हो तर जापानी समाजमा नभएको हाम्रो समाजको एउटा राम्रो पक्ष भनेको हाम्रो समाजमा सामाजिकता, पारिवारिक मायाममता र मूल्यहरू जीवित रहिरहनु हो । जापानी समाजमा पारिवारिक मूल्यहरू भौतिक विकासले खाइदियो । यदि हाम्रो समाजमा भएका राम्रा कुरा जापानी समाजमा पनि हुँदो हो त त्याँको समाज जीवन्त आदर्श समाज हुँदो हो ।

५. जापानी संस्कृति र सांस्कृतिक पक्षलाई विश्लेषण गर्दा नेपाली संस्कृति र सांस्कृतिक पक्षसँग मेल खाने खालको लाग्यो । मुख्य धर्म सिन्तोइज्म र बुद्धिज्म मान्ने जापानीहरू धर्मप्रति खासै आसक्त लागेनन् । अधिकांश युवा पुस्ता कुनै पनि धर्मप्रति प्रतिबद्ध नभएको पाइयो । एउटै घरमा सिन्तो र बुद्धिस्ट पनि देखिए । जुनसुकै धर्म मान्न पनि छुट भएको र लिवरल समाज भएकोले आजभोलि क्रिस्चियानिटी, मुस्लिम आदि धर्मको प्रभाव पनि देखियो । क्रिस्चियानिटीमा धर्मप्रचारका निम्नि जहोवाका साक्षीहरू विदेशीहरू वसेका छात्रवासका कोठाकोठा चहार्ने र उनीहरूकै भाषा जानेको मान्छे गएर सम्बन्ध बढाउने गर्दा रहेछन् । म वसेको कोठामा पनि नोमिसान, मिउरासान, सच्चिकोसान आदिजस्ता जहोवाका साक्षीहरू साप्ताहिक रूपमा आउने र मेरी श्रीमती राधिकासँग गफगाफ गरेर फर्कने गर्दथे । उनीहरूले हामी नेपाल फर्केपछि पनि यहाँ रहेका उनीहरूको सम्प्रदायका मान्छेसँग सम्पर्क गराउने प्रयत्न गरे । अधिकांश जापानी मन्दिर र मूर्तिहरूको स्वरूप नेपाली मन्दिर र हिन्दू देवीदेवताहरूका मूर्तिसँग मिल्दाजुल्दा थिए । नाम र केही स्वरूप मात्र फरक लाग्यो । तेरा र सिंजा नाम गरेका मन्दिर हुँदा रहेछन् । पूजा गर्दा हात जोडी प्रणाम नै गरे पनि अन्य अभिवादन गर्दा टाउको भुकाउने गर्दा रहेछन् । हाम्रो देशमा हुने इन्द्रजात्रा, लाखेजात्रा, विस्केटजात्रा, भोटोजात्राजस्ता जात्राहरू पनि समयसमयमा जापानको चुकुवा सेन्टरमा मैले देख्ल पाएँ । जापानी भाषामा माचुरी नाम दिइएका

- यस्ता जात्रामा सहभागी हुँदा आफै देशमा भएको भान भएको थियो ।
६. जापानको विकासले शिखर चुम्लेको छ । यही अवस्था कसरी कायम राख्ने भन्ने ठूलो चिन्ता छ । जापानको अर्थतन्त्र अमेरिकी अर्थतन्त्रपछि विश्वमै दोस्रो ठूलो अर्थतन्त्र मानिँदो रहेछ । विज्ञान र प्रविधिका आधारमा अडेको यसलाई जानमा आधारित अर्थतन्त्र (Knowledge based Economy) भनिँदो रहेछ । मुद्रास्फीति दर एकदम न्यून रहेको, आर्थिक वृद्धिदर करिब २ प्रतिशतको हाराहारीमा स्थिर रहेको, जनसङ्ख्या वृद्धिदर कृष्णात्मक रहेको र अर्थतन्त्र निर्यातमा आधारित रहेको देखियो । जापानमा भएको प्रविधि विकासको कारणबाट, देशमा कच्चा पदार्थ र प्राकृतिक स्रोत नभए पनि, आयतित कच्चा पदार्थको प्रयोग गरी जापानी वस्तुले विश्वबजारमा ठूलो विश्वास कमाएको छ । सवारी साधन, इलेक्ट्रोनिक्स, इलेक्ट्रिकल सामान आदिमा विश्वविद्यात ब्रान्डहरूको रचना गर्ने जापानीहरूले संसारको पैसा आफ्नो देशमा भित्र्याएका छन् । सोचै नभ्याउने गरी जापानले विकास गरेको छ । मैले व्यक्तिगत प्रयासले गर्न सक्ने काम नेपालमा आएपछि, पनि गर्न पछि, परेको छैन तर प्रविधि भित्र्याउने कुरा व्यक्तिगत प्रयासबाट सम्भव हुने कुरा होइन । यसमा त सरकारको प्रतिबद्धता र प्रयासको खाँचो छ ।
७. मलाई राम्रो लागेको जापानको अर्को पक्ष हो— प्रणाली । जसरी हाम्रो शरीरमा भएका नौ वटा प्रणालीहरूले सुचारू रूपले काम गरेमा मान्छे स्वस्थ रहन्छ, र कुनै समस्या आउदैन, त्यसै गरी जापानमा रेलवेमा बसमा, विश्वविद्यालयमा, स्कुलमा, सपिङ्गमा तथा जहाँतहाँ उन्नत खालको आन्तरिक प्रणाली रहेछ । प्रणालीले नियन्त्रण गर्ने भएकोले मान्छेको ठूलो महत्व छैन तर प्रणाली मान्नु त्यहाँका मान्छेको अपरिहार्य दायित्व रहेछ । श्रम कटौती नीतिअन्तर्गत मेसिनको बढी प्रयोग गरिने रहेछ । हाम्रो देशमा भने जतातै अस्तव्यस्तता, निर्णयहीनता, केही नहुनु नै सिस्टमजस्तो भएको छ । जापानजस्तै उन्नत तरिकाको सिस्टमेटिक देश कसरी बनाउन सकिएला नेपाललाई, सबैले चिन्तन गर्ने बेला भएको छ ।

जापानको २ वर्षको बसाइपछि एयरलाइन्सको ओसाका-सांघाई-काठमाडौं फ्लाइटबाट मेरो प्यारो देश फर्किएँ । साथमा मिच्युयो नोमी नाम गरेकी एक जना जापानी महिला (जो जहोबाको साक्षी सम्प्रदायकी प्रचारिका र मेरी

जापानको सम्भन्नाका लागि मैले त्यहाँ वस्दा धेरै फोटो खिचें र मुभी बनाएँ। मेरी एक वर्षकी छोरी अपेक्षा तीन वर्षकी भएपछि नेपाल फर्केकी थिई। जापानको सुव्यवस्था र नेपालको अस्तव्यस्तता देखेर होला उसले धेरै पल्ट मलाई ‘जापान जाऊँ न बाबा’ भनी आग्रह गर्ने गरेकी छ। जापानको फोटो र मुभी हेदा अनि जापानको सम्भन्नाका कुरा गर्दा विचरा नावालक छोरी धेरै पटक हर्षले फुरुङ्ग भएको मैले देखेको छु। ‘जापान लगेर राख्न्तु’ भनेर मैले उसलाई आश्वासन दिन सकेको छैन किनकि २ वर्षको मिसन सिध्याएर म मेरो पेसामा फर्किसकेको छु। म आफ्नो जिम्मेवारी वहन गर्दा र नीतिगत टिप्पणी लेख्दा निकै मेहेनत गर्ने गरेको छु र रातदिन नभनी काममा खट्ने गरेको छु। कार्यालयमा गर्न बाँकी रहेको काम घरमा लगेर पनि फत्ते गर्ने गरेको छु, किनकि मैले मेरी सानी अपेक्षालाई हामी केही वर्षमा नेपाललाई जापानजस्तै बनाउन सक्छौं अनि तिमीले जापान जानुपर्दैन भन्ने आश्वासन बाँडेको छु। समयको महत्व बुझ्दै राष्ट्रनिर्माणको महान् अभियानमा प्रत्येक नेपाली पाइला अधि बढे जापानजस्तो समुन्नत नहोला त नेपाल ?

(लेखक पौडेल अर्थ मन्त्रालयका शाखा अधिकृत हुनुहुन्छ)

हिताची सहरस्थित एक परम्परागत जापानी घरमा श्रीमती र छोरीकासाथ लेखक।

चुक्या विश्वविद्यालयको भवनमा कार्यक्रमप्रमुख प्रो. सामेदाका साथ स्नातक उपाधिप्राप्त विद्यार्थीहरू।

जवाइन्ट जापानका वल्ड बैंक स्नातक छात्रवृत्ति कार्यक्रमका विद्यार्थीहरूसित लेखक।

इन्टरनेशनल इकोनमी विभागका शिक्षाध्यक्ष प्रो. हेराल्ड क्लेनस्मिथ र केन्याली साथीका साथ लेखक।

Nepali Immigrants in Japan

- Damaru Ballabha Paudel*

Japan is an advanced country with high per capita income. The high living standard with disciplined life and well-cultured society are the main essences of Japan. Highly technical human resource is the main resource of this country, which is responsible for popularity of Japanese brands in the world. Furthermore, Japanese economy is also known as knowledge based economy. Good quality education and possibility of getting well-paid job opportunities have always attracted the outsiders in this country. Every year many people from developing world coming Japan either to study or to work. Among them, significant presence of Nepali is also reported. Recent data shows that Nepali immigrants in Japan rank eleventh among the alien population (Statistics Bureau of Japan, 2013). They are living in the status of students, workers (professional jobholders, skilled and non-skilled workers), dependents and permanent residents etc. In 2013, the number of Nepali immigrants reached to 28,005. Among them 9,551 are females. The number of students reached 6, 466 in the same year. The three fourth of Nepali immigrants living in Japan are either students or dependents or skilled labors.

Nepali immigrants are either acquiring knowledge and skills or earning remittances in Japan. Together with they are also learning systematic manner and hardworking culture. These learnings provide easy access to good life style in Japan. A study conducted by Yamanaka (2000) states that on an average a Nepali full time male factory worker earns 265 thousands yen per month while that of female earns 201 thousands yen per month. Moreover, highly educated Nepali immigrants working as professor, researcher or consultants earn about 400-700 thousands yen per month. The dependents earn around 70-150 thousands yen per month. Therefore, earning varies with nature of job and qualification. However, there are some problems too. The most common problem is the barrier of lack of Japanese language skill. The other problems are assimilation in the society and sometimes difficulty to survive if layoff from job for long time.

After study, the technical subjects' graduates have general tendency to work in Japan or find job in other advanced countries. Non-technical subjects' graduates have general tendency of returning to Nepal. Most of the Nepali immigrants are affiliated

* Former MEXT Scholarship Fellow

with the sister organizations of major political parties and in other regional, ethnic and community based organizations together with professional organizations. Nevertheless, all of them unite in some of the cultural as well as national events such as Nepal festival etc. Moreover, the immigrants have deep patriotism and want to return and use their knowledge and skill for the betterment of motherland if provided a comfortable environment for employment or self-employment in Nepal.

जापानमा नेपाली आप्रवासीहरू

-डमरुबल्लभ पौडेल

विषय प्रवेश

जापान विश्वको मानचित्रमा क्षेत्रफलको हिसावले ६२ औं ठूलो स्थानमा आउँछ । जनसंख्याको हिसावले दसौं ठूलो मानिने यस देशको स्थान अर्थतन्त्रको आकारको हिसावले तेस्रो छ । नेपालसँग तुलना गर्दा जापान क्षेत्रफलमा २.५७ गुणा, जनसंख्यामा ४.७८ गुणा र अर्थतन्त्रको आकारमा २९९.१८ गुणा ठूलो रहेको छ । उच्चस्तरीय मानव संशाधन, उन्नत प्रविधि, कठीन परिश्रम, कामप्रीतिको लगाव, सांस्कृतिकरूपले धनी तथा अनुशासित सामाजिक व्यवहारका लागि जापानले विश्वमै प्रसिद्धि कमाएको छ । जापानी उत्पादनले संसारमै गुणस्तरको पर्याय बनेका उदाहरणहरू छन् । आर्थिक हिसावले समुन्नत रहेको, शिक्षा र रोजगारीका अवसरका लागि पनि रास्तो कोटीमा गनिने भएकोले विदेशी आप्रवासीहरूका लागि जापान आकर्षणको केन्द्र बनेको छ ।

जापानको सन् २०१३ को अनुमानित जनसंख्या १२ करोड ७३ लाख ३७ हजार रहेकोमा विदेशी आप्रवासीहरूको संख्या २२ लाख ८९ हजार ७ सय ९७ रहेको छ (Statistics Bureau of Japan, 2013) । विदेशी आप्रवासीको संख्या जापानी जनसंख्याको १.८० प्रतिशत रहेको छ । कुल आप्रवासी विदेशीहरूमध्ये नेपालीहरूको संख्या २८ हजार पाँच अर्थात् १.२२ प्रतिशत रहेको छ । जापानमा नेपालीहरूको संख्या कुल विदेशीहरूमध्ये ११ औं स्थानमा पर्न आउँछ । जनसंख्याको हिसावले जापानमा रहेका विदेशीहरूमध्ये कमशः चिनीयाँ, कोरियन, फिलिपिनी, ब्राजिलियन, अमेरिकन, ताइवानी, भियतनामी, पेरुभियन, थाई तथा इण्डोनेसियनहरू पछि नेपाली पर्दछन् । नेपालीहरू पछि कमशः भारतीय, बेलायती र अष्ट्रेलियनहरूको संख्या आउँछ (हेन्होस् तालीका १, बाँयाखण्ड) ।

तालिका १: सन् २०१३ मा जापानमा कुल विदेशी आप्रवासी र आप्रवासी विद्यार्थीहरू

विदेशी आप्रवासी				विदेशी विद्यार्थी			
क्र.सं.	राष्ट्रियता	संख्या	प्रतिशत	क्र.सं.	राष्ट्रियता	संख्या	प्रतिशत
१	चिनियाँ	७,००,५८५	३०.६०	१	चिनियाँ	१,०३,६६५	५८.०४
२	कोरियन	५,५८,३४८	२४.३८	२	कोरियन	१७,८८७	१०.०२
३	फिलिपिनी	२,१४,२८१	९.३६	३	भियतनामी	१४,९२०	८.३५
४	ब्राजिलियन	१,८६,७७१	८.९६	४	नेपाली	६,४६६	३.६२
५	अमेरिकन	७९,५६५	३.४७	५	ताइवानी	५,६५९	३.१७
६	ताइवानी	७५,६८२	३.३१	६	थाई	३,२८५	१.८४
७	भियतनामी	६४,३३२	२.८१	७	इण्डोनेसियन	२,९००	१.६२
८	पेरुभियन	४९,१४२	२.९५	८	अमेरिकन	२,५३९	१.४२
९	थाई	४६,६४८	२.०४	९	मलेसियन	२,४४४	१.३७
१०	इण्डोनेसियन	३२,५८५	१.४२	१०	बर्मिज	१,६९८	०.९५
११	नेपाली	२८,००५	१.२२	११	मंगोलियन	१,५५२	०.८७
१२	भारतीय	२४,६४४	१.०८	१२	श्रीलंकन	१,०९८	०.६१
१३	बेलायती	१८,८८७	०.८२	१३	फेझ	१५७	०.५४

१४	अष्ट्रेलियन	१५,२४४	०.६७		१४	बंगलादेशी	९२२	०.५२
१५	अन्य	१,९५,०७८	८.५२		१५	अन्य	१२,६०४	७.०६
१६	कुल	२२,८९,७९७	१००.००		१६	कुल	१,७८,५९६	१००.००

तथ्यांक स्रोत: *Statistics Bureau of Japan (2013)*

नोट: प्रस्तुत तथ्यांक २०१३ जुन ३० सम्म अद्यावधिक गरिएको आंकडामा आधारित छ ।

जापानमा रहेका कुल विदेशी आप्रवासी संख्याको ७.८० प्रतिशत विद्यार्थी रहेका छन् । सन् २०१३ को जुनसम्ममा जम्मा १ लाख ७८ हजार ५ सय ९६ जना विदेशी विद्यार्थीहरू अध्ययनरत रहेको आधिकारिक तथ्यांकले देखाएको छ । कुल विदेशी विद्यार्थीहरूमध्ये आधाभन्दा बढी (४८.०४ प्रतिशत) विद्यार्थीहरू त चिनीयाँ छन् । यसैगरी कमशः १०.०२ प्रतिशत कोरीयन, ८.३५ प्रतिशत भियतनामी रहेका छन् भने नेपाली विद्यार्थीहरूको संख्या चौथो स्थानमा आउँछ र कुल विदेशी विद्यार्थीको ३.६२ प्रतिशत अर्थात् ६ हजार ४ सय ६६ जना रहेको छ । नेपाली विद्यार्थीहरूको संख्या पछि कमशः ताइवानी, थाई, इण्डोनेसियन, अमेरिकन, मलेसियन, वर्मिज, मंगोलियन, श्रीलंकन, फेझ्च तथा बंगलादेशी विद्यार्थीहरू रहेका छन् (हेन्होस् तालीका १, दाँयाखण्ड) । जापान स्टुडेण्ट सर्भिस अर्गनाइजेसन (JASSO) को तथ्यांक अनुसार विभिन्न राष्ट्रिय, स्थानीय तथा निजी विश्वविद्यालय तथा कलेजहरूमा विभिन्न देशका ग्राजुएट, अण्डरग्राजुएट, जुनियर कलेज, प्राविधिक कलेज, व्यवसायिक तालीम कलेज, विश्वविद्यालय तयारी कोर्स आदिसमेतमा गरी होकाइडो क्षेत्रमा २ प्रतिशत, तोहोकुमा ३ प्रतिशत, कान्तोमा ४७ प्रतिशत, चुबुमा ११ प्रतिशत, किन्कीमा १८ प्रतिशत, चुगोकुमा ५ प्रतिशत, सिकोकुमा १ प्रतिशत र क्युसुमा १३ प्रतिशत विदेशी विद्यार्थीहरू अध्ययनरत रहेका छन् (JASSO, 2014) ।

आप्रवासी नेपालीहरूको स्थिति

तथ्यांकले के देखाउँछ भने आप्रवासी नेपालीहरूको संख्या जापानमा प्रतिवर्ष बढौदै गइरहेको छ । सन् २००६ मा ७ हजार ८ सय ४४ को संख्यामा रहेका नेपालीहरूको संख्या प्रत्येक वर्ष बढेर सन् २०१३ जुनसम्ममा २८ हजार ५ पुगेको छ भने यसै अवधिमा नेपाली आप्रवासी विद्यार्थीको संख्या १ हजार १ सय ३८ बाट बढेर ६ हजार ४ सय ६६ पुगेको छ । सन् २००८ मा नेपाली आप्रवासीको संख्या ३०.९२ प्रतिशतको उच्च दरमा बढेको थियो भने सन् २०१० मा नेपाली आप्रवासी विद्यार्थीको संख्या ७९.७७ प्रतिशतले व्यातौ बढेको देखिन्छ (हेन्होस् तालीका २) । यसैगरी लैंगिक संरचनाको विश्लेषण गर्ने हो भने सन् २००६ तिर दुई तिहाई भन्दा बढी पुरुष र एक तिहाई भन्दा कम महिला रहेकोमा पछिल्ला वर्षहरूमा महिलाको संख्या एक तिहाई भन्दा बढी पुरुषको देखिन्छ ।

तालिका २: जापानमा रहेका आप्रवासी नेपाली जनसंख्याको लैगिक संरचना र वृद्धिदर

वर्ष	कुल नेपाली आप्रवासी						नेपाली आप्रवासी विद्यार्थी	
	कुल संख्या	वृद्धि प्रतिशत	पुरुष	प्रतिशत	महिला	प्रतिशत	संख्या	वृद्धि प्रतिशत
२००६	७,८४४	-	५,५२८	७०.४७	२,३१६	२९.५३	१,१३८	-
२००७	९,३८४	१९.६३	६,६५७	७०.१४	२,७२७	२९.०६	१,३९८	२२.८५
२००८	१२,२८६	३०.९२	८,८१४	६९.७४	३,४७२	२८.२६	१,५५४	११.१६
२००९	१५,२५५	२४.१७	१०,७७९	७०.६६	४,४७६	२९.३४	१,६८१	८.१७
२०१०	१७,५२५	१४.८८	१२,०१३	६८.५५	५,५१२	३१.४५	३,०२२	७९.७७
२०११	२०,३८३	१६.३१	१३,६४७	६६.९५	६,७३६	३३.०५	३,५८९	१८.७६
२०१२	२४,४६५	२०.०३	१६,०८०	६५.७३	८,३८५	३४.२७	४,७९३	३३.५५
२०१३	२८,००५	१४.४७	१८,४५४	६५.९०	९,५५१	३४.१०	६,४६६	३४.९१

तथ्यांक स्रोत: Statistics Bureau of Japan (2013)

भिसाको प्रकार र अवस्था

जापानमा नेपालीहरूको संख्या किन बढिरहेको छ त ? जापानमा आप्रवासी नेपालीहरू आउनुको उद्देश्य के हो ? उनीहरूको बसोबास र भिसाको प्रकार कस्तो छ ? भन्ने जिज्ञासाहरू हुनु स्वाभाविक छ । सन् २०१३ को तथ्यांक अनुसार नेपालीहरूको भिसाको प्रकार तालीका ३ मा उल्लेख गरे अनुसार रहेको छ । जापानले विदेशी आप्रवासीहरूलाई साधारणतया छ, प्रकारका भिसा दिने गरेको पाइएको छ । जसमा कुटनीतिक भिसा, अफिसियल भिसा, कामका लागि भिसा (प्राध्यापक, धार्मिक कार्य, लगानीकर्ता/व्यवसायी, उपचार सेवा, अनुसन्धानकर्ता, प्रशिक्षक, इञ्जिनियर, विषेशज्ञ, कम्पनी भित्रको सरुवा र सीपयुक्त श्रमिक), साधारण भिसा (सांस्कृतिक कार्य, विद्यार्थी, तालीम, आश्रित परिवार), भ्रमण भिसा र विषेश भिसा (तोकिएका कार्यहरू, जापानी नागरिकका परिवार, लामो बसोबास) पर्दछन् । यसको अलवा भिसाको अवधि थप्नु नपर्ने गरी स्थायी बसोबासका लागि स्थायी बसोबास कार्डसमेत जारी गर्ने गरेको पाइन्छ । जापानमा बस्ने कुल नेपालीहरूमध्ये आधाभन्दा बढी अर्थात् ५९.९२ प्रतिशत साधारण भिसामा बसेका छन् । जसमा २३.०९ प्रतिशत विद्यार्थी र २७.८४ प्रतिशत आश्रित भिसामा बसेको पाइन्छ । त्यसैगरी ३१.३६ प्रतिशतले कामका लागि भिसा लिएका छन् र यसमा सीपयुक्त श्रमिकको संख्या कुल नेपाली जनसंख्याको २४.५० प्रतिशत रहेको तथ्यांकले देखाउँछ । कुक भिसामा आउनेहरूलाई सीपयुक्त श्रमिकमा गणना गरिएकोले यस्ता श्रमिकको संख्या बढी देखिएको हो । जापानमा स्थायी बसोबास गरेका नेपालीको संख्या सन् २०१३ मा २ हजार ६ सय ६४ पुगेको छ, जुन कुल नेपाली आप्रवासी संख्याको ९.५१ प्रतिशत हो । यसैगरी ६.७५ प्रतिशत नेपालीहरू विषेश भिसामा बसेका छन् भने कुटनीतिक भिसा, अफिसियल भिसा र भ्रमण भिसामा रहेका नेपालीको संख्या अन्यको तुलनामा ज्यादै थोरै रहेको छ । कुल नेपाली आप्रवासी जनसंख्याको तीन चौथाइभन्दा बढी अर्थात् ७५.४३ प्रतिशत हिस्सा आश्रित परिवार, सीपयुक्त श्रमिक र विद्यार्थीको रहेको छ ।

तालिका ३ः सन् २०१३ मा जापानमा रहेका नेपालीहरुको बसोवास तथा भिसाको प्रकार

क्र.सं.	बसोवास तथा भिसाको प्रकार	संख्या	प्रतिशत	भिसाको अवधि
१	कुर्टनीतिक भिसा (Diplomatic)	२४	०.०९	मिसनको अवधिभर
२	अफिसियल भिसा (Official)	२७	०.१०	
३	कामकालागि भिसा (Working Visa)	८,७८२	३१.३६	
३.१	प्राच्यापक (Professor)	६५	०.२३	
३.२	धार्मिक कार्य (Religious activities)	१	०.००४	
३.३	लगानीकर्ता/व्यवसायी (Investor/Business Manager)	५५९	२.००	
३.४	उपचार सेवा (Medical Services)	४	०.०१	
३.५	अनुसन्धानकर्ता (Researcher)	२१	०.०७	
३.६	प्रशिक्षक (Instructor)	११	०.०४	
३.७	इंजिनियर (Engineer)	४१८	१.४९	
३.८	विषेशज्ञ (Specialist in Humanities/International Services)	८०६	२.८८	एक पटकमा १ वर्षसम्म
३.९	कम्पनीभित्रको सरुवा (Intracompany Transferee)	३७	०.१३	
३.१०	सीपयुक्त श्रमिक (Skilled Labor)	६,८६०	२४.५०	
४	साधारण भिसा (General Visa)	१४,३१६	५१.१२	
४.१	सांस्कृतिक कार्य (Cultural activities)	२४	०.०९	
४.२	विद्यार्थी (College Student)	६,४६६	२३.०९	
४.३	तालीम (Training)	३०	०.११	
४.४	आश्रित परिवार (Dependent /family stays)	७,७९६	२७.८४	
५	भ्रमण भिसा (Temporary Visitor)	३०२	१.०८	
६	विषेश भिसा (Specified Visa)	१,८०	६.७५	एक पटकमा ३ वर्षसम्म
६.१	तोकिएका कार्यहरु (Designated activities)	८३३	२.९७	
६.२	जापानी नागरिकका परिवार (Spouse or Child of Japanese)	५१२	१.८३	
६.३	लामो बसोवास (Long-term Resident)	५४५	१.९५	असीमित, भिसा थप्नु नपर्ने
७	स्थायी बसोवास (Permanent Resident)	२,६६४	९.५१	
८	कुल	२८,००५	१००.००	

तथांक स्रोतः Statistics Bureau of Japan (2013)

यसवाट के प्रष्ट हुन्छ भने जापान आउने बहुसंख्यक नेपालीहरु कित ज्ञानको खोजीमा आएका छन् कित अवसरको खोजीमा आएका छन्। खासगरी जापान सरकार प्रदत्त मोम्बुकागाकुस्यो, जोइण्ट जापान वर्ल्ड बैंक, जोइण्ट जापान आइएमएफ, एडिबी, जाइका, जापान फाउण्डेसनले प्रदान गर्नेजस्ता निर्धारित प्रकृतिका छात्रवृत्ति र प्रोफेसरद्वारा सिफारिस गरिने र स्थानीय फाउण्डेसनहरुवाट प्रदान गरिने छात्रवृत्तिको आकर्षणको कारण नेपाली विद्यार्थीहरु जापानलाई अध्ययनका लागि राम्रो गन्तव्य मान्छन्। छात्रवृत्ति नभए पार्टटायम काममा खटनुपर्ने भएकोले पढाइमा असर पुग्नसक्छ तर छात्रवृत्तिका कारण विद्यार्थीहरुलाई सहज भएको देखिएको छ। कुनै पनि छात्रवृत्ति नपाउने विद्यार्थीहरुको जीवन कठीन रहेको सहजै अनुमान गर्न सकिन्छ। जापानमा न्यूनतम् ज्यालादर औद्योगिक प्रतिष्ठान

र प्रान्त अनुसार प्रतिघण्टा ६६४ देखि ८६९ येनसम्म रहेको छ । नेपालको तुलनामा यो करीब वीस गुना बढी हो । यसरी प्रतिघण्टा अवसर मूल्य (Opportunity Cost) उच्च रहेको जापानमा आप्रवासीहरूका बयस्क (Adult) आश्रित सदस्यहरूले पनि हप्ताको २८ घण्टासम्म काम गर्न अनुमति पाउँछन् । यसैगरी विद्यार्थीहरूले समेत हप्ताको २८ घण्टासम्म काम गर्न अनुमति पाउँछन् । भ्रमण भिसामा आउनेहरूलाई काम गर्न बर्जित छ ।

अध्ययनकार्यमा संलग्न हुने नेपालीहरूमा जापानी भाषास्कूलमा अध्ययन गर्ने, विश्व विद्यालयमा अण्डरग्राजुएट तहमा अध्ययन गर्नेदेखि मास्टर र पिएच. डी. गर्नेहरूसमेत रहेका छन् । उच्च तहमा अध्ययन गर्ने नेपालीहरूको राम्रो प्रगति देखिएको छ । विशेष गरी इञ्जिनियरिंग अध्ययन गर्ने नेपाली विद्यार्थीहरूले जापानमा नै योग्यता अनुसारको काम पाउने गरेका छन् । यसरी काम पाउनेहरूले विशेष गरी अध्यापन, अनुसन्धान, कन्सल्टेन्सी सेवा तथा विभिन्न कम्पनीहरूमा काम गर्ने गरेको देखिएको छ । यसको अलवा भाषा अध्ययन गरी विश्वविद्यालयमा प्रवेश गर्न नसकेका विद्यार्थीहरूले जापानको बसाइ लम्बाउन रोजगारी तथा व्यवसाय गर्ने गरेको समेत पाइएको छ । यसरी रोजगारी गर्नेहरूले औद्योगिक प्रतिष्ठानमा काम गर्ने गरेको देखिन्छ भने व्यवसाय गर्नेहरू यदाकदा बाहेक रेष्टरेण्ट व्यवसायमा हात हालेको पाइएको छ ।

आध्ययनपछिको द्विविधा

अध्ययनपछि, नेपाल फर्कने वा जापानमा काम खोज्ने भन्ने द्विविधा रहने गरेको देखिन्छ । नेपालमा भरपर्दो जागीर नभएकाहरूमा फर्कने बाध्यता नभएकोले अध्ययनपछि, जापानमानै काम गरेर बस्ने प्रवृत्ति देखिएको छ । नेपालमा सरकारी जागिर भएर अध्ययनमा जानेहरूमध्ये प्रायः सबै नेपाल फर्कने गरेको पाइएको छ । तथापि सरकार अन्तरगत प्राविधिक क्षेत्रमा काम गरिरहेका (जस्तै: इञ्जिनियर) हरू भने यदाकदा नेपाल नफर्किङ जापानमै काम गरेर बसेको पनि पाइएको छ । किन नेपाल फर्कन उत्प्रेरणा भएन त भन्ने प्रश्नमा अधिकांश नेपालीहरूको एउटै जवाफ सुन्न पाइन्छ; देशको अवस्था राम्रो छैन, योग्यता अनुसारको जागीर पाइदैन, पाएपनि तलबभत्ताले खान पुदैन, जीवन धान्नमा कठिनाइ छ, शान्ति सुरक्षा छैन आदि । उच्च शिक्षा हासिल गरेका केही नेपालीहरूले भने जापानको अध्ययन पछि अमेरिका, अष्ट्रेलिया, बेलायत, न्यूजिल्याण्डजस्ता अंग्रेजी भाषा बोलिने देशहरूलाई गन्तव्य बनाउने गरेको पाइन्छ । यस्ता देशमा अध्यापन, अनुसन्धान वा अन्य काम पाउनेहरू ती देशहरूमा जाने गरेको र तत्काल काम नपाउनेहरू जापानमा बसेर ती देशहरूमा अवसरको पर्खाइमा रहेको पनि देखिएको छ । तर सबैको मुटुमा नेपालप्रति अगाध माया रहेको र सधैभरि देशकै चिन्तनमा रहेको सहजै अनुमान लगाउन सकिन्छ । नेपालमा योग्यता अनुसारको काम पाउन्ने र देशमा बसेर गरी खाने वातावरण भएमा जहिले पनि नेपाल फर्कन सकिने भन्ने मानसिकता अधिकांश शिक्षित नेपालीहरूमा रहेको पाइएको छ ।

आय आर्जन र रेमिटेन्स

जापान धेरै बिकसित देश भएकोले यहाँको मूल्यस्तर तथा ज्यालादर पनि धेरै उच्च रहेको पाइन्छ । ज्याला आर्जन सँगै खर्च अनुपात पनि बढी हुने गर्दछ । विश्वकै सबैभन्दा महांगा शहरहरू जापानमै रहेका हुनाले कमाएको पैसाको ठूलो हिस्सा खर्च भई जाने गरेको पाइन्छ । डेराभाडा, यातायात, खानपिन, युटिलिटि, संचार आदिमा हुने खर्च शहर र मान्देको खर्च गर्ने प्रवृत्ति अनुसार फरक फरक हुने गरेको देखिन्छ । कोठा शेयर गरेर बस्नेहरूले बढी बचाउने गराको छन् भने परिवारसहित बसोबास गर्नेहरूको खर्च बढी हुने गरेको देखिन्छ । जापानमा कमाइ गरेर बस्ने नेपालीहरूले औसतमा कति बचाउँछन् र कति रकम रेमिटेन्सकोरुपमा नेपाल पठाउँछन् भन्ने जिज्ञासा उठ्ने गरेको

छ। अर्थ मन्त्रालयको तथ्यांक अनुसार सन् २०१२/१३ मा नेपालले कुल नेपाली रुपैयाँ चार खर्बभन्दा माथि रेमिटेन्स प्राप्त गरेको छ (Ministry of Finance, 2013) जुन सन् २०११/१२ मा रु. तीन खर्ब साठी अर्ब तथा कुल गार्हस्थ उत्पादनको २३.१ प्रतिशत थियो। वर्षेनी रेमिटेन्सको मात्रा बढिरहेको छ र यसमा जापानबाट प्राप्त हुने रेमिट्यान्स पनि उल्लेख्य छ। केइको यामानाकाले सन् २००० मा गरेको एक अध्ययनले जापानी औद्योगिक प्रतिष्ठानमा पूर्ण समय काम गर्ने नेपाली पुरुषले औसतमा महिनाको २४० घण्टा काम गर्ने र प्रतिघण्टा एक हजार एक सय आठ येन कमाउने र महिनामा औसत दुई लाख पैसाथी हजार नौ सय बीस तथा नेपाली महिलाले महिनाको उती नै घण्टा काम गर्दा प्रतिघण्टा आठ सय उनान्चालीस येनको दरले महिनामा औसत दुई लाख एक हजार तीन सय साठी कमाउँने कुरा देखाएको छ (Yamanaka, 2000)।

माथिको अध्ययनलाई मापदण्डको रूपमा लिंदा मास्टर, पिएच.डी. गरी काममा लाग्ने नेपालीहरूले कामको प्रकृति अनुसार मासिक चार लाख देखि सातलाख येनसम्म कमाउने गरेको पाइन्छ भने सीपयुक्त श्रमिकहरूले दुई लाखदेखि चारलाखसम्म कमाउँछन्। यसैगरी आश्रितहरूले सतरी हजारदेखि एक लाख पचास हजारसम्म कमाउने गरेको पाइएको छ। जापानी भाषा अध्ययन गर्न आउने विद्यार्थीहरूले भाषास्कूलमा अध्ययन गर्ने समय अगाडि वा पछाडि काम गरेर अध्ययन शुल्क र खानेवस्ते खर्चको जोहो गर्ने गरेका छन्। विभिन्न एजेण्टहरूलाई मोटो रकम बुझाएर जापान आएको गुनासो गर्ने यस्ता विद्यार्थीहरूले आफ्नो अपेक्षा अनुरूपको कमाइ नभएको र स्कूल फि र खाने वस्ते खर्च कटाएर ऋणसमेत तिर्नुपर्ने भएकोले धेरै मिहिनेत गर्दा पनि धान्न धौधौ हुने गरेको गुनासो गर्ने गरेको पाइन्छ। यसैगरी नेपालीहरूले गर्ने व्यवसाय भनेको रेष्टुरेण्ट व्यवसाय देखिएको छ। इण्डियन वा इण्डो नेपाली वा नेपाली रेष्टुरेण्टको रूपमा रेष्टुरेण्ट व्यवसाय गर्ने व्यवसायीहरूको संख्या दिनानु दिन बढिरहेको देखिएको छ। टोकियो, ओसाकाजस्ता ठूला शहरहरूका हरेकजस्तो स्टेशनहरूले रेष्टुरेण्ट संचालन गरेको देखिएको छ। यसरी रेष्टुरेण्ट व्यवसाय गर्नेहरूले मोटो रकम लिएर नेपालबाट कुक भिसामा मान्छे ल्याउने गरेको गुनासो अक्सर सुनिएको छ। जे होस् नेपालीहरूले कमाएर बचाएको पैसा रेमिटेन्सकोरुपमा नेपाल भित्र्याउने गरेका छन्।

सन् २०१२ मा गैर आवासीय नेपाली (Non Resident Nepali-NRN) हरूले संगठितरूपमा नै नेपालमा लगानी गर्ने उद्देश्यले NRN Investment Company स्थापना गरी लगानी गर्न शुरू गरेका छन्। प्रारम्भमा ८२७ संस्थापक शेयर होल्डरहरू रहेको यस कम्पनीले पहिलो चरणमा लमजुङ जिल्लामा अवस्थित २७ मेघावाट क्षमताको दोर्दीखोला जलस्रोत आयोजनामा लगानी गरिसकेको छ। NRN Investment Company मा जापानमा वस्ते आप्रवासी नेपालीहरूले करीब २० करोड बराबरको लगानी गर्ने प्रतिबद्धता जाहेर गरिसकेका छन् भने दुई चरण (सन् २०१२ र २०१३) मा गरी करीब ९० करोड लगानी गरीसकेका छन्। यसरी जापानका आप्रवासी नेपालीहरूले रेमिटेन्सको माध्यमबाट देश विकासमा लगानी गर्न थालिसकेको देखिएको छ।

राजनीतिक, सामुदायिक संगठनमा आवद्धता

जापानका आप्रवासी नेपालीहरू साधारणतया कुनै न कुनै राजनीतिक दलहरूसँग संलग्न रहेको र प्रवासस्थित दलका भातृ संगठनहरूमा आबद्ध भएको पाइन्छ। यसैगरी पेशागत संगठन, क्षेत्रीय संगठन तथा जातीय संगठनमा आवद्ध भएर काम गरिरहेका नेपालीहरू पनि विभिन्न जमघटमा भेटिने गरेका छन्। वर्षमा यदाकदा एक दुई पटक हुने नेपाल फेस्टिवल बाहेक जापानमा रहेको नेपाली डायस्पोरा विभाजित नै रहेको देखिन्छ। गैर आवासीय नेपाली संगठन जापान शाखामा पनि केही वर्ष अधिसम्म गुटगत गतिविधिहरू देखा परेका थिए। केही संगठनहरूलाई छोडेर नेपालीहरू विभाजनमा नै रमाउने गरेको देखिन्छ भने अझ गाउस्तरका संगठन बनाएर कुनै न कुनै पदमा बसी ठूलो स्टाटस

देखाउने आम प्रवृत्ति पनि भाँगिदै गएको छ । तर यस्ता संस्था र संगठनहरूमार्फत नेपालको आफ्नो गाउँ ठाउँका स्थानीयस्तरमा विद्यालय, पुस्तकालय, बाटो निर्माण आदिजस्ता विकास निर्माणका काममा सहयोग गर्ने गरेको जस्ता सकारात्मक कामहरू पनि यदाकदा भएका देखिन्छन् । यसै गरी यस्ता संस्थाहरूले नेपाली कलाकारहरूलाई तीज, दशैं, तिहार, ल्होसार वा अन्य यस्तै पर्वको बेला जापानमा आमन्त्रण गरेर नेपाली कला र संस्कृतिको संरक्षण गर्न सहयोग गर्ने पनि गरेका छन् ।

समस्याहरू

नेपाली आप्रवासीहरूले नेपालको तुलनामा जापानमा राम्रो कमाइ गरेका छन् । स्थापित प्रणाली भएको मुलुकको बसाइ सहज हुने भएता पनि यहाँ समस्याहरू पनि त्यक्तिकै छन् । नेपालीहरूलाई सबैभन्दा ठूलो समस्या भनेको भाषाको समस्या हो । यहाँका स्थानीय वासिन्दाले अंग्रेजी नवुभन्ने र बुझ्नेले पनि बोल्न खोज्ने भएकोले बोलचालको माध्यम भाषाकोरुपमा जापानीज नै बोल्नुपर्दछ । बोलचाल र दैनिक व्यवहारमा साधारण जापानी भाषाले पनि काम चलाउन सकिने भएतापनि सरकारी निकाय, स्थानीय निकाय, विश्वविद्यालय तथा औद्योगिक प्रतिस्थानहरूमा प्रयोग हुने लिखित भाषा जापानीमात्र हुने गरेबाट र कतिपय अवस्थामा उल्था गरिदिने व्यक्तिको अभावमा उच्च शिक्षा हासिल गरेर पनि निरक्षर समान हनुपर्ने बाध्यता पटक पटक आइपर्ने गुनासो प्रायः सबैजसो नेपालीहरूले गर्ने गरेको पाइन्छ । यसैगरी अल्पकालीन बसोबास गरी फर्कनेहरूका पढाइको भाषा नमिल्ने कारणबाट कठिनाई भोनु परेको देखिन्छ । यसको अलबा समाजमा घुलमिल हुन नसक्दा एकांकी जीवन, मेसिनजस्तो जोतिएर काम गर्नुपर्ने, मान्देका भावनामा कसैले ध्यान नदिने, पैसाको अभाव रहदाँ सापटी लिन गाहो हुने आदिजस्ता समस्याहरू पनि रहने गरेका छन् । यस्ता समस्यामा सल्लाह र सुझाव दिने तथा सहयोग गर्ने र मनको भावना साट्ने मान्दै नपाएको अवस्थामा केही नेपालीहरूले निराशाको शिकार भई आत्महत्या जस्तो जघन्य अपराधको बाटो रोजेको पनि हालै यदाकदा घट्ने गरेका घटनाहरूले पुष्टि गरेका छन् । यस अतिरिक्त नेपालीले नेपालीलाई काम लगाइदिने नाममा, नेपालबाट जापानसम्म ल्याउने नाममा मोटो रकम असुलेका गुनासा पनि सुन्नमा आएका छन् ।

निष्कर्ष

जे उद्देश्यले आएपनि हामी नेपालीहरूले जापानमा धेरै कुराहरू सिक्ने गरेका छौं । विद्यार्थीले विकसित देशको शिक्षा प्रणलीसँग साक्षत्कार गर्न पाएर धेरै राम्रा ज्ञानहरू सिकेका छन् । यसैगरी कामका लागि आउनेहरूले यहाँको काम गर्ने तौर तरीका, कामलाई पूजा मान्ने संस्कृति, काम गर्दा गर्दै मर्न पाए भाग्यमानी ठान्ने प्रवृत्ति देखेर आफूलाई पनि कर्मशील बनाउने प्रेरणा लिने गरेका छन् । यसैगरी उच्च शिक्षा हासिल गरी प्राविधिक काम गर्नेहरूले यहाँको प्रविधिको ज्ञान र उच्चस्तरको सीप हासिल गरेका छन् । प्रायः सबैले यहाँको अनुशासन, कडा मिहिनेत, समयको पालना, अरुको समान, गल्ती गरेमा आत्मालोचना, अरुको कुरा ध्यान दिएर सुन्ने बानी, इमान्दारिता, आफ्नो संकृतिको माया र राष्ट्रप्रति आफूले गर्नुपर्ने दायित्वका बारेमा केही न केही सिकेकै हुन्छन् । अल्पकालमा जापानमा बस्ने आप्रवासी नेपालीहरूले रेमिटेन्सको माध्यमबाट देशको विकासमा टेवा पुर्याए पनि दीर्घकालमा आफूले जानेको ज्ञान र सीपलाई देशकै लागि लगाउने प्रण गर्नु आवश्यक छ, र नेपाल सरकारले पनि सक्षम जनशक्तिको पलायनलाई रोकी स्वदेश फर्कन आकर्षित गर्ने नीतिहरू बनाउनेतर्फ पहल गर्न अपरिहार्य छ ।

सन्दर्भ सामग्रीहरू (References)

- Ministry of Finance (2013). Economic Survey 2012/2013. Government of Nepal, Kathmandu: Ministry of Finance.
- Statistics Bureau of Japan (2013). Alien Statistics June 2013. Available on 16 January 2014 from: <http://www.e-stat.go.jp/SG1/estat>List.do?lid=000001116310>.
- Yamanaka, Keiko (2000). Nepalese Labour Migration to Japan: From Global Warriors to Global Workers. *Ethnic and Racial Studies*, 23:1, 62-93
- JASSO- Japan Student Services Organization (2014). Available on 15 January 2014 from: http://www.jasso.go.jp/statistics/intl_student/data12_e.html.

भन्सार राजस्व तथा अन्य राजस्वको प्रवृत्ति विश्लेषण तथा अनुमान विधि

■ डमरु बल्लभ पौडेल ■

१. बिषय प्रवेश

नेपालको आर्थिक विकासका लागि आन्तरिक राजस्व परिचालन नै प्रमुख स्रोत हो । जनताका असिमित आकांक्षा परिपूर्ति गर्दै समावेशी आर्थिक विकास गर्नका लागि स्रोतको ठूलो आवश्यकता रहेको छ । भविष्यमा आवश्यक पर्ने स्रोतको जोहो गर्न समयमै सजग हुनुपर्दछ । यसका लागि विगतको राजस्वको प्रवृत्ति विश्लेषण गरी वर्तमानको लक्ष्य प्राप्तीमा सहयोग हुने तथा भविष्यको योजना गर्न सजिलो पर्दछ । हाम्रो देशको राजस्वको संरचना कस्तो छ ? कूल राजस्वमा कुन राजस्वको योगदान कस्तो छ ? समयकममा कुन राजस्व कसरी घटबढ भइरहेको छ ? राजस्व नीति निर्माण गर्दा नीति निर्माताहरूले कुन क्षेत्रलाई प्राथमिकता दिनु आवश्यक छ ? भनी निक्यौल गर्न राजस्व असुलीको विभिन्न कोणबाट विश्लेषण गर्नु जरुरी हुन्छ । समय प्रवृत्ति विश्लेषण (Time Trend Analysis) बाट विगतको राजस्वको उतार चढावका आधारमा अन्य कुराहरु यथावत् रहेको स्थितिमा भावी राजस्वको बढ़ि कसरी हुनसक्छ भनी अनुमान लगाउन सकिन्छ । यसैगरी करको लचकता (Tax Buyoncy), प्रभावकारी करको दर (Effective Tax Rate) तथा समष्टिगत मोडेलिङ (Macro Modeling) का आधारमा पनि राजस्वको अनुमान गर्ने गरिएको देखिन्छ । प्रवृत्ति विश्लेषण र प्रभावकारी करको दरको आधारमा गरिने विश्लेषण सबैले बुझ्ने सरल तरिका हो भने अन्य विधिहरु प्रयोग गर्ने केही विशेष ज्ञानको जरुरी पर्दछ । करको लचकता निकालेर गरिने विश्लेषण वा समष्टिगत मोडेलका आधारमा गरिने विश्लेषण गर्न Econometrics को ज्ञान हुनु जरुरी छ । जे होस्, नेपालको राजस्वको विगतको स्थिति, कर तथा गैरकर राजस्वको प्रवृत्ति, कर राजस्वको संरचना र विशेष गरी भन्सार महसुलको विगतको स्थिति, वर्तमानको लक्ष्य तथा भविष्यमा कसरी अनुमान गर्ने भन्ने सन्दर्भमा यहाँ चर्चा गर्न खोजिएको हो ।

२. आयब्ययको संरचना

नेपालको सालबसाली बजेटमा चालु तथा पूँजिगत खर्च र साँवा तथा ब्याज भुक्तानी गर्दा हुने कूल खर्च जुटाउन राजस्व, बैदेशिक अनुदान, बैदेशिक ऋण तथा आन्तरिक ऋणलाई स्रोतकोरूपमा लिने गरिएको छ । आन्तरिक ऋण तथा बैदेशिक ऋणको साँवा तथा ब्याज प्रत्येक वर्षको बजेटमा नै व्यवस्था गरी तिर्नुपर्ने र यिनीहरूको बोझ दीर्घकालीन हुने हुँदा तथा बैदेशिक अनुदान दाताहरूको स्वेच्छामा भरपर्ने भएकोले यी स्रोतहरु आर्थिक आत्मनिर्भरताको लागि भरपर्दा स्रोत होइनन् । तसर्थ, राष्ट्रको लागि सबैभन्दा भरपर्दो स्रोत भनेको राजस्व परिचालन नै हो । विगतका केही वर्षहरूको नेपाल सरकारको आयब्ययको स्थितिको यहाँ चर्चा गर्नु सान्दर्भिक देखिन्छ ।

* शाखा अधिकृत, अर्थ मन्त्रालय

तालिका १: नेपाल सरकारको ५ वर्षको आय व्ययको विवरण (रु. करोडमा)

विभाग	आर्थिक वर्ष २०६१/६२	आर्थिक वर्ष २०६२/६३	आर्थिक वर्ष २०६३/६४	आर्थिक वर्ष २०६४/६५*	आर्थिक वर्ष २०६५/६६**
कुल खर्च	१०२५६.०५	११०८८.९२	१३३६०.४६	१६३३१.३०	२३६०९.५९
राजस्व	७०१२.२७	७२२८.२१	८७४.२१	१०७५४.६५	१४१७२.२९
कुल खर्चमा राजस्वको अंश (%)	६८.३७	६५.९८	६५.६५	६५.८५	६०.०५
बैदेशिक अनुदान	१४३९.१२	१३८२.७५	१५८०.०८	२२७३.५३	४७०९.३२
कुल खर्चमा बैदेशिक अनुदानको अंश (%)	१४.०३	१२.४७	११.८३	१३.९२	१९.९५
बैदेशिक ऋण	९२६.६१	८२१.४३	१००५.३५	११३२.५५	१८७०.०६
कुल खर्चमा बैदेशिक ऋणको अंश (%)	९.०३	७.४१	७.५२	६.९३	७.९२
आन्तरिक ऋण	८९३.८१	९१८३.४२	१७८९.२३	२०५०.००	२५००.००
कुल खर्चमा आन्तरिक ऋणको अंश (%)	८.७१	९.०७	९.३९	९.२५	९.०९
नगद मौज्दातमा परिवर्तन	१५.७६	-४७३.११	-२१४.५९	-१२०.५७	-३५०.००

* संशोधित अनुमान, ** प्रारम्भिक अनुमान, स्रोत विभिन्न वर्षका बजेट बकाव्यहरू, अर्थमन्त्रालय

तालिका १ मा प्रस्तुत विगत वर्षहरूको तथ्यांक अनुसार कुल खर्चमा राजस्वको अंश सबैभन्दा भारी छ। आन्तरिक स्रोतले पूरै खर्च धानेको नदेखिएता पनि खर्चको ६५ देखि ६८ प्रतिशत भाग राजस्वले पूर्ती गरेको छ। चालु वर्षको अनुमानमा खर्चमा राजस्वको अंश ६० प्रतिशत रहेको छ। विगतका ४ वर्षमा बैदेशिक अनुदानले ११ देखि १४ प्रतिशत खर्च धान्ने गरेकोमा चालु आर्थिक वर्षमा यसले २० प्रतिशत खर्च बेहोर्नुपर्ने गरी अनुमान गरिएको छ। यसैगरी, कुल खर्चमा बैदेशिक ऋणको अंश ६ देखि ९ प्रतिशत तथा आन्तरिक ऋणको अंश ८ देखि १३ प्रतिशत रहेको छ।

३. कर र गैरकर राजस्वको संरचना

आर्थिक वर्ष २०५१/५२ देखि आर्थिक वर्ष २०६१/६२ सम्म ५/५ वर्ष र त्यसपछिका २ वर्षको कर तथा गैरकरको स्थिति हेर्दा कुल राजस्वमा कर राजस्वको अंश ७७ देखि ८३ प्रतिशतसम्म रहेको छ भने गैरकर राजस्वको अंश १७ प्रतिशत देखि २३ प्रतिशतसम्म रहेको देखिन्छ। यसको विवरण तालिका २ मा प्रस्तुत छ।

तालिका २ : विभिन्न आर्थिक वर्षमा कर र गैरकर राजस्वको स्थिति

(रु. करोडमा)

आर्थिक वर्ष	कुल राजस्व	कर राजस्व	गैर कर राजस्व	कुल राजस्वमा कर राजस्वको अंश (प्रतिशतमा)	कुल राजस्वमा गैरकर राजस्वको अंश (प्रतिशतमा)
२०५१/५२	२४५७.५२	१९६६.००	४९१.५२	८०.०	२०.०
२०५६/५७	४२८९.३८	३३१५.२१	१७४.१७	७७.३	२२.७
२०६१/६२	७०१२.२७	५४९०.४७	१६०९.८०	७७.२	२२.८
२०६३/६४	८७७९.२१	७१९७.३४	१५३८.०६	८२.४	१७.६
२०६४/६५	१०७५४.६५	८५०२.५३	२२५२.११	७९.१	२०.९

स्रोत विभिन्न वर्षका आर्थिक सर्वेक्षणहरू, अर्थमन्त्रालय

आर्थिक वर्ष २०६४/६५ को मात्र स्थिति हेर्दा कुल राजस्वमा कर राजस्वको अंश ७९.१ प्रतिशत तथा गैरकर राजस्वको अंक २०.९ प्रतिशत रहेको छ (तालिकां २)। आर्थिक वर्ष २०५१/५२ मा पनि यो अनुपात ८०:२० रहेको थियो भने आर्थिक वर्ष २०६१/६२ मा कर राजस्वको अंश ७७.२ प्रतिशत र गैरकर राजस्वका अंश २२.८ प्रतिशत रहेको थियो।

४. प्रत्यक्षकर र अप्रत्यक्षकरको स्थिति

नेपालको सन्दर्भमा प्रत्यक्षकरतर्फ आयकर, घरजग्गावहालकर, व्याजकर, रजिष्ट्रेशन दस्तुर र सवारी साधनकर रहेका छन् भने अप्रत्यक्ष करतर्फ भन्सार महशुल, मूल्य अभिवृद्धि कर र अन्तःशुल्क रहेका छन्। आर्थिक वर्ष २०५१/५२ देखि २०६४/६५ सम्म विभिन्न वर्षहरूको कुल कर राजस्वमा प्रत्यक्ष र अप्रत्यक्ष कर राजस्वका अंश नियाल्दा अधिल्ला वर्षहरूमाझन्दा पछिल्ला वर्षहरूमा प्रत्यक्षकरको अंश बढ्दै गएको देखिन्छ भने अप्रत्यक्षकरको अंश घट्दै गएको देखिन्छ। आर्थिक वर्ष २०५१/५२ मा कुल कर राजस्वमा प्रत्यक्ष करको अंश १४.५० प्रतिशत रहेकोमा आर्थिक वर्ष २०५६/५७ मा २७.०० प्रतिशत, आर्थिक वर्ष २०६३/६४ मा २६.७० प्रतिशत तथा आर्थिक वर्ष २०६४/६५ मा २७.१० प्रतिशत रहेको देखिन्छ। त्यसैगरी कर राजस्वमा अप्रत्यक्षकरको अंश आर्थिक वर्ष २०५१/५२ मा ८५.५० प्रतिशत रहेकोमा आर्थिक वर्ष २०५६/५७ र २०६३/६४ मा ७३.०० प्रतिशत तथा आर्थिक वर्ष २०६४/६५ मा ७२.९० प्रतिशत रहेको छ (तालिका: ३)।

तालिका ३: विभिन्न आर्थिक वर्षमा प्रत्यक्षकर र अप्रत्यक्षकरको स्थिति

(रु. करोडमा)

आर्थिक वर्ष	कुल कर राजस्व	प्रत्यक्षकर	अप्रत्यक्षकर	कर राजस्वमा प्रत्यक्षकरको अंश (प्रतिशतमा)	कर राजस्वमा अप्रत्यक्षकरको अंश (प्रतिशतमा)
२०५१/५२	१९६६.००	२८५.५३	१६८०.४७	१४.५	८५.५
२०५६/५७	३३५.२१	८९५.९५	२४२०.०६	२७.०	७३.०
२०६१/६२	५४१०.४७	१३०७.९८	४१०३.२९	२४.२	७५.८
२०६३/६४	७११२.६७	१८९८.०२	५२१४.६४	२६.७	७३.३
२०६४/६५	८५०२.५३	२३००.६५	६२०१.८८	२७.१	७२.९

झोत: विभिन्न वर्षका आर्थिक सर्वेक्षणहरू, अर्थमन्त्रालय

५. राजस्वको प्रबृत्ति विश्लेषण

आर्थिक वर्ष २०६१/६२ देखि आर्थिक वर्ष २०६४/६५ सम्मको कर र गैरकर, विभिन्न शीर्षक अनुसारको राजस्व र ती शीर्षक अन्तरगत पर्ने उपशीर्षकहरूको राजस्व असुलीको प्रबृत्ति प्रस्तुत गरिएको छ।

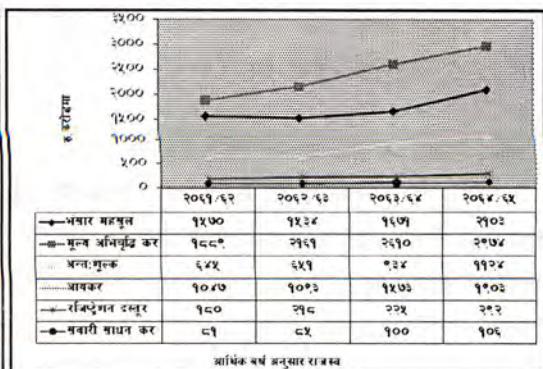
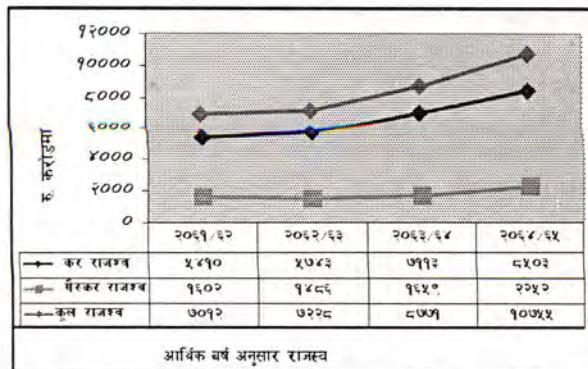
(क) कर र गैरकर राजस्व असुलीको प्रबृत्ति

कर र गैरकर राजस्वतर्फको ४ वर्षको प्रबृत्ति चित्र नं. १ मा प्रस्तुत गरिएको छ। विगत ४ वर्षको प्रबृत्ति नियाल्दा कर राजस्व बढ्दो प्रबृत्तिमा रहेको देखिन्छ भने गैरकर राजस्व आर्थिक वर्ष २०६१/६२ भन्दा आर्थिक वर्ष २०६४/६५ मा केही घटेको र त्यसपछिका आर्थिक वर्षहरूमा बढेको देखिएको छ। आर्थिक वर्ष २०६२/६३ मा ७.२ प्रतिशतले घटेको गैरकर राजस्व आर्थिक वर्ष २०६३/६४ मा ११.६ प्रतिशतले बढेको तथा आर्थिक वर्ष २०६४/६५ मा ३५.८ प्रतिशतले बढेको देखिएको छ। कर राजस्वतर्फ आर्थिक वर्ष २०६२/६३ मा ६.१ प्रतिशत, आर्थिक वर्ष २०६३/६४ मा २३.९ प्रतिशत र आर्थिक वर्ष २०६४/६५ मा १९.५ प्रतिशतले वृद्धि भई आर्थिक वर्ष

२०६१/६२ को ५४ अर्ब १० करोडबाट द५ अर्ब ३ करोड पुगेको छ।

चित्र १: कर र गैरकर राजस्व असुलीको प्रवृत्ति

चित्र २: कर राजस्व अन्तररागतका विभिन्न राजस्व असुलीको प्रवृत्ति

स्रोत: विभिन्न वर्षका आर्थिक सर्वेक्षणहरु, अर्थमन्त्रालय

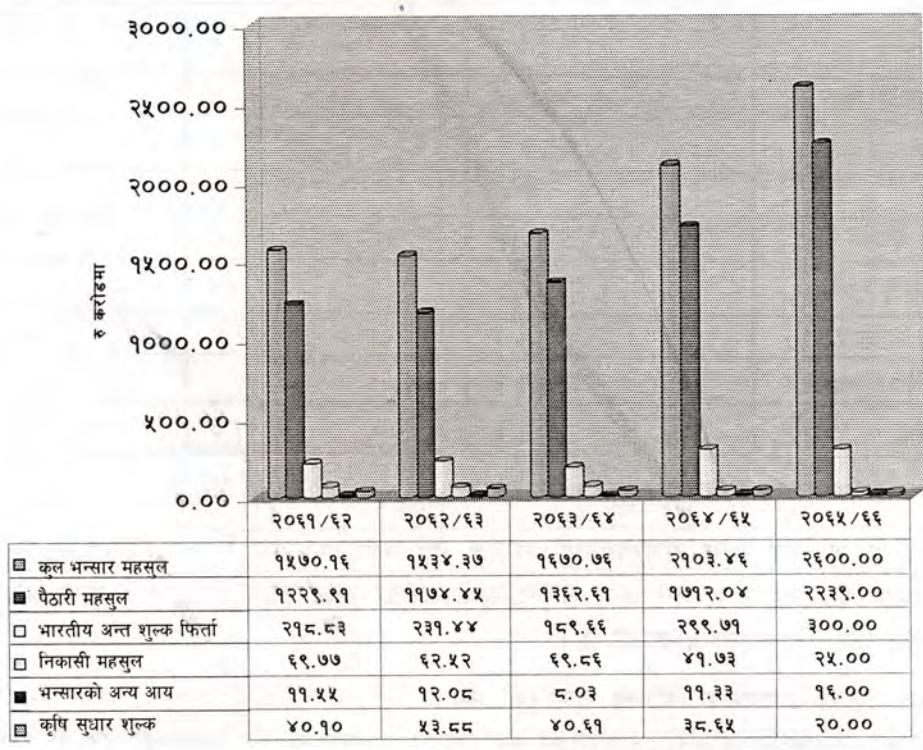
यसैगरी कर राजस्व अन्तररागतका विभिन्न राजस्वहरुको ४ वर्षको प्रवृत्ति चित्र नं: २ मा प्रस्तुत गरिएको छ। रजिस्ट्रेशन दस्तुर र सवारी साधनकरको बृद्धिको गति धिमा देखिएको भएतापनि अन्य करहरुमा मूल्य अभिवृद्धि करको बृद्धि सरल रेखामा समान गतिले भएको देखिएको छ भने अन्यको बृद्धि साधारण रहेको छ (चित्र नं: २)।

(ख) भन्सार राजस्व असुलीको प्रवृत्ति

भन्सार राजस्वको विगत ४ वर्षको प्रवृत्ति र चालु वर्षको अनुमान चित्र नं. ३ मा प्रस्तुत गरिएको छ। भन्सार महशुल आर्थिक वर्ष २०६१/६२ मा १५ अर्ब ७० करोड रहेकोमा आर्थिक वर्ष २०६२/६२ मा २.३० प्रतिशतले घटी १५ अर्ब ३४ करोड कायम भयो। आर्थिक वर्ष २०६३/६४ मा ८.९ प्रतिशतले बृद्धि तथा आर्थिक वर्ष २०६४/६५ मा २५.९ प्रतिशतले बृद्धि भई २१ अर्ब ३ करोड हुन पुगेको छ। पैठारी महशुल आर्थिक वर्ष २०६२/६३ मा घटेको देखिन्छ भने भारतीय अन्तःशुल्क फिर्ता र अन्य राजस्व आर्थिक वर्ष २०६३/६४ मा घटेको देखिन्छ। निकासी भने आर्थिक वर्ष २०६२/६३ मा १०.४० प्रतिशतले घटेकोमा आर्थिक वर्ष २०६३/६४ मा ११.८० प्रतिशतले बढ्न गई पुनः आर्थिक वर्ष २०६४/६५ मा ४०.३ प्रतिशतले घट्न गयो। यसरी निकासी घट्न जानुमा निकासी महशुल कमशः घटाउदै लगिएको, निकासी हुने वस्तुहरु र निकासीसमेत घट्न गएको (जस्तै, वनस्पति धिउ) आदि कारणहरु रहेको देखिन्छ।

भन्सार महशुलमा ७८ प्रतिशतदेखि ८६ प्रतिशतसम्म योगदान गरेको देखिएको पैठारी महशुल तै भन्सार महशुलको प्रमुख उपशीर्षक हो। पैठारीको लक्ष्य पुगेमा भन्सार महशुलको लक्ष्य करीव पुग्ने गरेको देखिन्छ। चित्र ३ मा पैठारी महशुल बृद्धिको प्रवृत्ति र भन्सार महशुलबृद्धिको प्रवृत्ति समान देखिन्छ। भारतीय अन्तःशुल्कफिर्ता आर्थिक वर्ष २०६२/६३ मा घटेको देखिएको छ भने कृषि सुधार शुल्क पछिल्ला ३ वर्षमा उल्लेख्य घट्दै गएको छ।

चित्र ३: भन्सार महशुलको विगत ४ वर्षको असुली प्रवृत्ति र चालु वर्षको लक्ष्य

आर्थिक वर्ष बन्सार भन्सार महशुल

आर्थिक वर्ष २०६५/६६ को तथ्यांक प्रारम्भिक अनुमान हो।

स्रोत: विभिन्न वर्षका आर्थिक सर्वेक्षणहरु, बजेट बजतव्य २०६५, अर्थमन्त्रालय

आर्थिक वर्ष २०६५/६६ मा भन्सार महशुलको लक्ष्य रु. २६ अर्ब राखिएमा यसको करीब ८६ प्रतिशत हिस्सा पैठारी महशुलबाट, १२ प्रतिशत हिस्सा भारतीय अन्तःशुल्क फिर्ता प्राप्तीबाट र २ प्रतिशत हिस्सा निकासी मशशुल, भन्सारको अन्य आय तथा कृषि सुधार शुल्कसमेत गरीबाट उठाउने लक्ष्य छ। पैठारी महशुलको असुली लक्ष्य अनुरूप भएमा भन्सार महशुलको लक्ष्य पुग्न सजिलो पर्ने देखिन्छ।

(ग) राजस्वको बृद्धिदर

पछिल्ला तीन आर्थिक वर्षहरुको राजस्वको बृद्धिदर तल प्रस्तुत गरिएको छ। भन्सार महशुल आर्थिक वर्ष २०६२/६३ मा २.३ प्रतिशतले घटेको देखिएको छ भने त्यसपछि कमश: ८.९ प्रतिशत र २५.९ प्रतिशतले बढेको छ। आर्थिक वर्ष २०६५/६६ को भन्सार महशुल लक्ष्य अनुरूप नै असुली हुनलाई २३.६१ प्रतिशतको बृद्धि आवश्यक पर्दछ, जुन गत वर्षको हिसाबले हेर्दा स्वाभाविक देखिन्छ र कुल राजस्वको बृद्धि आर्थिक वर्ष २०६२/६३ मा ३.१ प्रतिशतबाट २१.३ प्रतिशत हुँदै आर्थिक वर्ष २०६४/६५ मा २२.६ प्रतिशत पुगेको छ। चालुवर्ष लक्ष्य अनुरूप असुली हुन ३१.७७ प्रतिशतको दरले बृद्धि हुनुपर्दछ।

तालिका ४: अधिल्लो आर्थिक वर्षको तुलनामा राजस्वको बृद्धिदर (प्रतिशतमा)

कर शिर्षक	आर्थिक वर्ष २०६२/६३	आर्थिक वर्ष २०६३/६४	आर्थिक वर्ष २०६४/६५
भंसार महशुल	- २.३	८.९	२५.९
मूल्य अभिवृद्धि कर	१४.४	२०.७	१४.०
अन्तःशुल्क	०.९	४३.६	२०.३
आयकर	४.५	४३.९	२०.९
रजिष्ट्रेशन दस्तुर	२९.२	३.४	२९.६
सवारी साधन कर	५.९	१७.४	६.६
जम्मा कर राजस्व	६.९	२३.९	११.५
जम्मा गैरकर राजस्व	- ७.२	११.६	३५.८
कूल राजस्व	३.९	२९.३	२२.६

स्रोत: विभिन्न वर्षका आर्थिक सर्वेक्षणहरु, अर्थमन्त्रालय

तालिका ४ अनुसार अन्य राजस्वहरुमा आर्थिक वर्ष २०६२/६३ मा गैरकर राजस्वको बृद्धिदर ७.२ प्रतिशतले नकारात्मक रहेको छ, भने अन्य शीर्षकहरुको बृद्धिदर सकारात्मक नै छ, भने मूल्य अभिवृद्धि कर समान प्रकृतिले बृद्धि हुँदै गएको देखिएको छ।

(घ) कुल गार्हस्थ उत्पादनमा विभिन्न राजस्वको अंश

आर्थिक वर्ष २०६१/६२ मा उत्पादन मूल्यको कुल गार्हस्थ उत्पादनमा कुल राजस्वको अंश ११.९० प्रतिशत रहेकोमा आर्थिक वर्ष २०६२/६३ मा, ११.०५ प्रतिशत, आर्थिक वर्ष २०६३/६४ मा, १२.०६ प्रतिशत तथा आर्थिक वर्ष २०६४/६५ मा १३.१० प्रतिशत रहेको छ। प्रत्येक वर्ष कुल गार्हस्थ उत्पादनमा कुल राजस्वको अंश बृद्धि हुँदै गएको अवस्थालाई नेपाली अर्थतन्त्रमा सकारात्मक संकेतको रूपमा लिनुपर्ने देखिन्छ। भन्सारतर्फको राजस्व कुल गार्हस्थ उत्पादनमा करिब २.५० प्रशितको हाराहारीमा रहेको छ, भने मूल्य अभिवृद्धि कर ३.०० देखि ४.०० प्रतिशतमा, अन्तःशुल्क १.०० प्रतिशतको हाराहारीमा, करतर्फ १.०० देखि २.५० प्रतिशतको हाराहारीमा, रजिष्ट्रेशन दस्तुर र सवारी साधन कर दुबै गरी १.०० प्रतिशतभन्दा कम रहेको देखिन्छ। कर राजस्वको अंश कूल गार्हस्थ उत्पादनमा ८.०० देखि १०.०० प्रतिशत रहेको र गैरकर राजस्वको अंश २.०० देखि ३.०० प्रतिशत रहेको देखिन्छ (तालिका ५)।

तालिका ५: कुल गार्हस्थ उत्पादनमा विभिन्न राजस्वको अंश

उत्पादन मूल्यको कुल गार्हस्थ उत्पादनमा अंश (प्रतिशतमा)

कर शिर्षक	आर्थिक वर्ष २०६१/६२	आर्थिक वर्ष २०६२/६३	आर्थिक वर्ष २०६३/६४	आर्थिक वर्ष २०६४/६५
भंसार महशुल	२.६६	२.३५	२.३०	२.५६
मूल्य अभिवृद्धि कर अन्तःशुल्क	३.२० १.०९	३.३० ०.९९	३.५९ १.२९	३.६२ १.३७
आयकर	१.७८	१.६७	२.१६	२.३२
रजिष्ट्रेशन दस्तुर	०.३१	०.३३	०.३१	०.३६
सवारी साधन कर	०.१४	०.१३	०.१४	०.१३
जम्मा कर राजस्व	९.१८	८.७८	९.७८	१०.३६
जम्मा गैर कर राजस्व	२.७२	२.२७	२.२८	२.७४
कुल राजस्व	११.९०	११.०५	१२.०६	१३.१०

स्रोत: विभिन्न वर्षका आर्थिक सर्वेक्षणहरु, अर्थमन्त्रालय

६. भन्सार महसुल अनुमान विधि

राजस्व अनुमान गर्नु विशिष्ट प्रकृतिको कला भएकोले यसको अनुमान गर्न प्रशस्त ज्ञान, सीप, कौसल र विश्लेषणको आवश्यकता पर्दछ । राजस्व अनुमान गर्ने विभिन्न विधिहरु छन् । अन्य राजस्व तथा भन्सार राजस्व दुबै अनुमान गर्ने विधिहरु समान भएकोले यहाँ भन्सार राजस्व अनुमान गर्ने तरिका संक्षिप्तमा उल्लेख गरिएको छ ।

(क) प्रवृत्ति विश्लेषण (Trend Analysis)

यस विधि अनुसार भन्सार राजस्वको अनुमान गर्दा विगत वर्षहरुको वास्तविक संकलित भन्सार राजस्वको तथ्यांकको आधारमा औसत वृद्धिदर निकालिन्छ र यही प्रवृत्तिमा वृद्धिहुने अनुमान गरी चालु आर्थिक वर्षको संशोधित अनुमानमा औसत वृद्धिदर लगाएर आगामी वर्षको राजस्व अनुमान गरिन्छ । विभिन्न कारणहरुले सकारात्मक तथा नकारात्मक उतार चढावहरु नभएको साधारण अवस्थामा यो विधिबाट अनुमान गरेको राजस्व ठीकै हुन्छ तर अर्थतन्त्रमा विभिन्न भट्काहरुको कारण ठूलो उतारचढाव आएका वर्षहरु धेरै रहेछन् भने केही फरक पर्न सक्छ ।

(ख) कुल गार्हस्थ उत्पादनको अनुपात (Ration in GDP)

यस विधि अनुसार भन्सार राजस्वको अनुमान गर्दा विगत वर्षहरुको वास्तविक संकलित भन्सार राजस्वको कुल गार्हस्थ उत्पादनको अनुपात हेरिन्छ । नेपाल राष्ट्र बैंक, राष्ट्रिय योजना आयोगजस्ता निकायहरुले आगामी वर्षको कुल गार्हस्थ उत्पादनको अनुमान गर्ने गरेका छन् । सोही अनुमानलाई आधार मानी कुल गार्हस्थ उत्पादनमा भन्सार राजस्वको औसत अनुपातका आधारमा आगामी वर्षको भन्सार महशुल अनुमान गर्न सकिन्छ ।

(ग) प्रभावकारी भन्सार दर (Effective Customs Duty)

यस विधि अनुसार भन्सार राजस्वको अनुमान गर्दा सर्वप्रथम प्रभावकारी भन्सार दर निकाल्नु पर्दछ । जस्तैः पैठारी महशुललाई कुल पैठारीले भाग गरी प्रतिशतमा निकालिने अंक नै प्रभावकारी पैठारी दर हो । यसरी निकालिएको प्रभावकारी पैठारी दरले आगामी वर्षको अनुमानित कुल पैठारीलाई गुणन गर्दा अनुमानित पैठारी महशुल प्राप्त हन्छ ।

(घ) करको लचकता (Tax Elasticity or Tax Buyoncy)

माथिका ३ वटा विधिभन्दा यो बढी विश्वसनीय र वैज्ञानिक विधि मानिन्छ । यस विधिवाट भन्सार राजस्वको अनुमान गर्नुभन्दा पहिला करको लचकता निकाल्नु पर्दछ । करको लचकता २ प्रकारका हुन्छन्: Elasticity र Buyoncy.

➤ भन्सार महशुलको कर लचकता (Elasticity of Custom Duty) निकाल कर परिवर्तन तथा प्रशासनिक संधारबाट प्राप्त हने भन्सार महशल समायोजन गरी निम्नानसारको शब्दानसार गणना गरिन्छ।

Elasticity of Custom Duty = C^*/C^*

ΔGDP/GDP

यहाँ ΔC^* = कर परिवर्तन तथा प्रशासनिक सुधारबाट प्राप्त भन्सार महशुल समायोजित भन्सार महशलमा भएको बढि

C* = कर परिवर्तन तथा प्रशासनिक संधारबाट प्राप्त भन्सार महशल समायोजित भन्सार महशल

Δ GDP = कुल गार्हस्थ उत्पादनमा भएको बढ्दि

GDP = कूल गार्हस्थ उत्पादन

➤ भन्सार महशुलको कर लचकता (Buyoncy of Custom Duty) निकालन कर परिवर्तन तथा प्रशासनिक सुधारबाट प्राप्तहुने भन्सार महशुलमा कुनै समायोजन आवश्यक छैन। असुली भएको भन्सार महसलमा निम्न शत्रानसार गणना गरिन्दै।

Buyoncy of Custom Duty = $\Delta C/C$

ΔGDP/GDP

यहाँ ΔC = भन्सार महश्लमा भएको बढ्दि

C = भन्सार महशूल

कुल गार्हस्थ उत्पादनमा भएको बृद्धिले भन्सार महशुलमा ल्याउने बृद्धिको गणना गर्न गार्हस्थ उत्पादनको कर लचकता विधि अपनाउने गरिन्छ । यस विधि अनुसार करको लचकता पत्ता लगाउन निम्नानुसारको समिकरणको प्रयोग गरिन्छ ।

यहाँ Ct ले त समयको भन्सार महशुल, GDPt ले त समयको कुल गार्हस्थ उत्पादन र a ले स्थिरराशी र b ले भन्सार महशुलको लचकता (b=elasticity or buoyancy coefficient) तथा गत ले यो मोडलमा छुटेका अन्य चलहरूलाई जनाउछ । माथि उल्लेखित समिकरणलाई ३० देखि ४० वर्षको भन्सार महशुलको तथ्यांक लिएर Ordinary Least Square Method को प्रयोग तथा STATA, SPSS, EVIEWS, MATLAB वा अन्य कुनै Software को प्रयोग गरी करको लचकता निकालिन्छ । व्यवहारमा elasticity भन्दा buyoncy ले राम्रो अनुमान दिने हुँदा नेपालको सन्दर्भमा buyoncy प्रयोग गर्ने गरिएको छ । यसरी buyoncy निकालिसकपछि निम्नानुसार अनुमानित भन्सार महसुल निकालिन्दै ।

अनुमानित भन्सार महशुल = गत वर्षको भन्सार महशुल $(1+GDP)$ को अनुमानित बढ़िदूर $\times$ भन्सार महशुलको

Buyoncy) विभिन्न अध्ययनहरूले नेपालको सन्दर्भमा विभिन्न राजस्वहरूको buyoncy निकालेको पाइन्छ । सोही दग्धथलअथ को प्रयोग गरेर पनि भन्सार महशुलको अनुमान गर्न सकिन्छ । विभिन्न अध्ययनको निष्कर्षस्वरूप निकालिएको भन्सार महशुलको elasticity 0.54 र buyoncy 1.07 रहेको पाइएको छ ।

माथिका विभिन्न तरिकाबाट भन्सार महशुलको अनुमान गरिने गरिन्छ । हाम्रो देशमा राजस्व अनुमानका विगतका वर्षहरूको अनुभवको आधारमा हेर्दा यसरी गरिएको अनुमान कतिको यथार्थपरक हुनसक्छ भनी भन्सार विभाग र अर्थ मन्त्रालय राजस्व महाशाखाकाबीच पटक पटक छलफल गरिने, अन्तरराष्ट्रिय मुद्राकोषसँग छलफल गरिने र उच्च तहबाट हुने निर्देशनसमेतको आधारमा केही परिमार्जन गरी भन्सार महशुलको अनुमान तयार गरिन्छ । परिवर्तन गरिने भन्सार दरबन्दी तथा गर्न लागिएका प्रशासनिक सुधारहरूलाईसमेत मध्यनजर राखी यसलाई तलको ढाँचामा छुट्याई अन्तिमरूप दिने गरिएको छ । आर्थिक वर्ष २०६५/६६ मा माथिका यिनै विधिहरूको प्रयोग गरी भन्सार राजस्व अनुमान तयार गरिएको थियो र यसलाई निम्नानुसार उपशीर्षकहरूमा विभाजन गरिएको थियो ।

तालिका ६: आर्थिक वर्ष २०६५/६६ को भन्सार महसुलको लक्ष्य

रु.हजारमा

संकेत संख्या	शीर्षक	वर्तमान स्रोतबाट	कर परिवर्तन	प्रशासनिक सुधारबाट	जम्मा
१.१.०१.००	बैदेशिक व्यापारमा आधारित वस्तुगत कर	२४९६९५४५	२११५४५	१८३८४५५	२६००००००
१.१.०१.१०	पैठारी महसुल	२०५५९५४५	२११५४५	१८३८४५५	२२३९००००
१.१.०१.३०	भारतीय अन्तराष्ट्रिय फिर्ता	३००००००	०	०	३००००००
१.१.०१.४०	निकासी महसुल	२५००००	०	०	२५००००
१.१.०१.६०	भन्सारको अन्य आय	१६००००	०	०	१६००००
१.१.०१.७०	कृषि सुधार शुल्क	२०००००	०	०	२०००००

स्रोत: भन्सार विभागको तथ्यांकको आधारमा बजेट बक्तव्यमा अनुमानित तथ्यांकलाई अन्तरराष्ट्रिय मुद्राकोषको लागि तयार गरिएको ।

अन्य राजस्वहरूको अनुमान पनि माथि उल्लेख गरिएका विधिहरू नै प्रयोग गरी गर्ने गरिन्छ । भन्सार महशुललाई बढी केन्द्रीय गर्ने सन्दर्भमा ती अनुमानलाई यहाँ उल्लेख गरिएको छैन । भन्सार महशुल अनुमान गर्दाको पुष्ट्याई तल प्रस्तुत गरिएको छ ।

(७) आर्थिक वर्ष २०६५/६६ मा भन्सार महशुल अनुमान गर्दा लिइएका आधारहरू

(१) केन्द्रीय तथ्यांक विभागका अनुसार, आर्थिक वर्ष २०६३/६४ को चालु मूल्यको संशोधित कुल गार्हस्थ उत्पादन (GDP) रु.७,२७,०८ करोड र कुल गार्हस्थ उत्पादन बृद्धिदर ११.१७ प्रतिशत तथा आर्थिक वर्ष २०६४/६५ को चालु मूल्यको अनुमानित कुल गार्हस्थ उत्पादन रु.८,२०,८१ करोड र कुल गार्हस्थ उत्पादन बृद्धिदर १२.८९ प्रतिशत रहेको थियो । आर्थिक वर्ष २०६५/६६ मा अनुमानित बृद्धिदर १३ प्रतिशत मानेर गणना गर्दा चालु मूल्यको अनुमानित GDP रु.९ खर्ब २७ अर्ब ५२ करोड हुनजान्छ । यदि भन्सारबाट हुने चोरी पैठारी केही मात्रामा भएपनि नियन्त्रण गर्ने र GDP को करीब ४० प्रतिशतको हाराहारीमा रहेको छायाँ अर्थतन्त्रमध्ये प्रशासनिक प्रयोगसाबाट करीब १० प्रतिशतमात्र भएपनि GDP मा ल्याउने हो भने आर्थिक वर्ष २०६५/६६ मा यसको आकार बढ्ने भई अनुमानित GDP रु १०,२०,२७ करोड हुनजाने अनुमानका आधारमा माथि उल्लेख भएअनुसार छायाँ अर्थतन्त्रको केही भाग GDP मा ल्याउदा हुने अनुमानित GDP रु १० खर्ब २० अर्ब २७ करोड आर्थिक वर्ष २०६४/६५ को अनुमानित GDP रु.८ खर्ब २० अर्ब ८१ करोडको तुलनामा चालु मूल्यमा २४.३ प्रतिशतको बृद्धि हो ।

(२) आर्थिक वर्ष २०६४/६५ को भन्सार महसुल शीर्षकमा रु २१ अर्ब ३ करोड संकलन भएको थियो । चालु मूल्यमा आर्थिक वर्ष २०६५/६६ मा हुने GDP को अनुमानित बृद्धिदर (२४.३ प्रतिशत) र भन्सार महशुलको GDP १.०७ रहेको

आधारमा आगामी वर्षको प्रक्षेपित भन्सार महशुल रु.२६ अर्ब ५० करोड हुन्छ। छलफलको आधारमा यसमा संशोधन गरी भन्सार महशुल राजस्व रु.२६ अर्ब हुने अनुमान गरी भन्सार महशुल अन्तरगतका विभिन्न उपशीर्षकहरूको विभाजन निम्नानुसार गरिएको थियो ।

(क) पैठारी महशुल: भन्सार विभागका अनुसार आर्थिक वर्ष २०६३/६४ मा चालु मूल्यको कुल आयात रु.२ खर्ब १३ अर्ब ९२ करोड रहेकोमध्ये सुविधामा गरिएको आयात (Duty Free Import) रु ५५ अर्ब २७ करोड रहेको थियो। आर्थिक वर्ष २०६३/६४ को आयात महशुल रु.१४ अर्ब ०९ करोड भएकोले यस आर्थिक वर्षको प्रभावकारी पैठारी दर रु.९ प्रतिशत रहेको छ। आर्थिक वर्ष २०६४/६५ मा आयातको वृद्धिदर १७.२८ प्रतिशत रहेकोले आयात महशुल लाग्ने आयात रु.१ खर्ब ८५ अर्ब ७० करोड हुन जान्छ। आर्थिक वर्ष २०६५/६६ मा पनि यही दर कायम भए आयात महशुल लाग्ने प्रक्षेपित आयात रु.२ खर्ब १७ अर्ब ७८ करोड हुने र चोरी पैठारी नियन्वण गर्न सकिएमा करीब १५ प्रतिशत (अनुमानित चोरी पैठारी करीब ३० प्रतिशत रहेको आधार लिँदा) मात्र करको दायरामा ल्याउनसके अनुमानित आयात रु.२ खर्ब ५० करोड ४४ करोड हुने भएकोले यसलाई प्रभावकारी पैठारी दर रु.९ प्रतिशतले गुणन गर्दा हुने प्रक्षेपित पैठारी महशुल रु.२२,२९ करोड हुनजान्छ। यसलाई सामान्य संशोधन गरी रु.२२,३९ करोड हुने अनुमान गरिएको थियो ।

(ख) निकासी महशुल आर्थिक वर्ष २०६४/६५ को असूली, बनस्पति घिउको निकासी दर शून्य गरिएको, विभिन्न बस्तुहरूको निकासी घट्दै गएकोसमेत आधारमा आर्थिक वर्ष २०६५/६६ को लागि रु.२५ करोड अनुमान गरिएको थियो ।

(ग) भारतीय अन्तशुल्क फिर्ता रु.३ अर्ब, कृषि सुधार शुल्क रु.२० करोड र भन्सारको अन्य आय रु.१६ करोडसमेत गरी जम्मा भन्सारतर्फको राजस्व अनुमान रु.२६ अर्ब हुने अनुमान गरिएको थियो ।

(घ) भन्सार विभागबाट पुष्ट्याई प्राप्त गरी कुल भन्सार राजस्वलाई वर्तमान स्रोतबाट प्राप्त हुने, कर परिवर्तनबाट प्राप्त हुने र प्रशासनिक सुधारबाट हुने गरी विभाजन गरिएको थियो ।

(द) उपसंहार

आत्मनिर्भर अर्थतन्त्र निर्माण गर्ने हो भने राजस्व परिचालनमा वृद्धि गरी आन्तरिक तथा बाह्य क्रृष्णमाथिको निर्भरता कम गर्नुको विकल्प छैन। कुल खर्चको दुई तिहाइभन्दा बढी बेहोर्ने दीगो स्रोतलाई समयानुसार आर्थिक कियाकलापसँग आबद्ध गर्दै लैजानुपर्दछ। आन्तरिक स्रोतमा प्रत्यक्षकरहरूको हिस्सा विगतको तुलनामा वृद्धि हुँदै जानु नेपाली अर्थतन्त्रका लागि सकारात्मक सूचकांक हो। पछिल्ला वर्षहरूमा राजस्वको वृद्धिदर राम्रै रहनु र कुल गार्हस्थ उत्पादनमा राजस्वको अंश १३ प्रतिशतको हाराहारीमा रहनु पनि खुसीको कुरा हो। तर यसमा अझै प्रशस्त वृद्धिका संभावनाहरु त्यक्तिकै मात्रामा रहेका छन् ।

विश्व व्यापार संघसँग नेपालले गरेका प्रतिबद्धता अनुरूप भन्सार महशुलमा क्रमशः समायोजन गर्दै लैजानुपर्ने र यसबाट भन्सार दरबन्दी कटौती भई भन्सार राजस्व घटन जाने खतरा रहेको सन्दर्भमा मूल्य अभिवृद्धि करलाई कर राजस्वको मूल्य आधार बनाउनुपर्ने भएता पनि भन्सार महशुललाई पनि चोरी पैठारी नियन्वण, मूल्याङ्कन पद्धतिमा सुधार, जाँचपासपछिको परिक्षणमा जोड दिई तथा भन्सार प्रसाशनलाई अत्याधिनिक, साधन सम्पन्न र व्यवसयिक बनाएर भन्सार राजस्वमा उल्लेख्य वृद्धि गर्ने सम्भावनालाई नकार्न मिल्दैन। भन्सार महशुलको प्रवृत्तिको विश्लेषण गर्दा पैठारी महशुल र भन्सार मशसुल समान गतिले वृद्धि हुने देखिएकोले भन्सार महशुलमा वृद्धि गर्ने पैठारी महशुलमा ध्यान दिनुपर्दछ। विगतको राजस्वको सानो आकारलाई समयानुकूल ठूलो बनाउदै लैजाने चुनौती रहेको सन्दर्भमा भन्सार राजस्वको यथार्थपरक विश्लेषण गरी सोही अनुरूप अनुमान गन्तपर्ने र कुल राजस्वमा रहेको करीब २० प्रतिशतको हिस्सालाई आगामी दिनमा घटन नदिनेतर्फ विशेष चनाखो हुनु भन्सार प्रशासनका लागि चुनौतिपूर्ण देखिन्छ। राजस्व चुहावट निगरानी गरी भन्सार नाका बाहिरबाट हुने कारोबारको ठूलो हिस्सालाई भन्सार नाकाबाट हुन प्रोत्साहित गर्ने र समयानुकूल नीति र कार्यप्रणालीमा सुधार गरी विकासको लागि राष्ट्रलाई चाहिने आर्थिक स्रोत जुटाउन भन्सार महसुलको उल्लेख्य भूमिका हुने कुरालाई मनन् गर्दै वैदेशिक परनिर्भरता कम गरी स्वावलम्बी अर्थतन्त्र निर्माण गर्ने दिशामा भन्सार महसुललाई महत्वपूर्ण स्रोतको रूपमा परिचालन गर्नु आजको अपरिहार्य आवश्यकता हो ।

